

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS

Vydává
Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV

Ročník XV

1979

Redakční rada:

Karel Rychtařík (vedoucí redaktor), Eva Bártová (výkonná redaktorka), Jaroslava Bauerová, Vlastislav Bauch, Vladimír Dubský, Blanka Filipcová, Antonín Flek, Ivan Hruza, Marie Huláková, František Charvát, Karel Kára, Jaroslav Kohout, František Kutta, Jiří Linhart, Antonín Matějovský, Přemysl Maydl, Miroslav Náрта, Karel Pomaizl, Jan Sedláček, Miroslav Štráchal, Věra Urbanová, Antonín Vaněk, František Zich

Adresa redakce: 110 00 Praha 1-Staré Město, Jilská 1. Telefon 249391-5, l. 271, 333

88
18111111

OBSAH ROČNÍKU XV (1979)

Kabrhelová M.: Rok boje za šťastnější život dětí celého světa	3—4	258
Kohout J. — Zvara J.: Nad IX. světovým sociologickým kongresem	1	1
Úvodem k monotematickému číslu věnovanému Mezinárodnímu roku dítěte	3—4	257

STATI

Bártová E.: Sociologie dětství. Úvaha o disciplíně	3—4	294
Bauerová J.: Vznik a vývoj rodiny a její funkce v socialistické společnosti	3—4	266
Bauch V. — Roško R.: Socialistická inteligencia v Československu z genetického aspektu	1	64
Brůžek M.: Kultura a rozvoj společenského vědomí	5	433
Čechák V.: K otázce gnoseologické funkce hypotézy	1	98
Černý M.: Městské dítě a hra	3—4	375
Dráb Z.: Systémový přístup k řízení a plánování sociálně ekonomických procesů	5	453
Dubský V.: K charakteristice pracující mládeže v ČSSR	6	375
Dunovský J.: Postavení a pocit dítěte v rodině. O výzkumné metodě	3—4	342
Filipcová B.: Společnost — volný čas — rozvoj osobnosti	1	41
Génov N.: Soudobý antievolucionismus proti funkcionalistickému evolucionismu: kritický pohled	2	158
Grušin B. A.: Veřejné mínění: problémy jeho měření a jeho místo v modelech společnosti	6	568
Hartl J. — Večerník J.: Přeměny dělnické rodiny v socialistickém Československu	3—4	313
Hrzal L.: Kritika současných reformistických tendencí demokratického socialismu	6	556
Huláková M.: Realita, pojetí a výzkum dělnické třídy	1	29
Charvát F.: Teoreticko-metodologická východiska výzkumu sociální struktury společnosti	2	129
Kohout J.: Sociálně ekonomické řízení podniku a úloha ředitelů	1	79
Kutta F.: Komplexní přístup k plánování a řízení sociálních procesů	5	443
Manová M.: Sociologická problematika v díle N. G. Černyševského	5	473
Maslov V. I. — Hudeček J.: Účast dělníků na řízení socialistické výroby v SSSR a ČSSR	2	170
Mateev E.: Ekonomika a sociologie	6	545
Mihalik J.: Plánovanie a ukazovatelia sociálneho rozvoja územných celkov	6	586
Možný I.: Děti v rodině pracovně exponovaných partnerů	3—4	326
Rendlová E.: Struktura využití času rodin v různých fázích životního cyklu	3—4	355
Růžička R.: K pojetí způsobu života a podmínek života v současné sovětské literatuře: přístupy, závěry, konsekvence	2	184
Sedláček J.: Durkheim a socialismus (Analýza a kritika)	2	144
Sedláček J.: Soudobý marxistický sociolog a dějiny buržoazní sociologie	5	461
Suchý J.: Dieťa a spôsob života	3—4	282
Suchý J.: Dynamický charakter socialistického způsobu života	1	52
Večerník J.: Sociální nerovnost v soudobé kapitalistické společnosti: příklad Francie	2	199
Vláčil J.: Psychologické perspektivy výzkumu dělnické třídy	1	88
Zich F.: Teoreticko-metodologické otázky komplexního řízení sociálních procesů	1	9
Zvara J.: Národný vývin v podmienkach socializmu	1	20

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

Boguszak M. — Charvát F. — Hedrlín Z. — Šteffl O.: Metoda „DID“ empirického výzkumu procesů sociální diferenciace	1	109
Dvořák J.: Modelování složitých sociálně ekonomických systémů a sociální plánování a prognózování	5	483

<i>Herman K. — Fiala V.: Příklady užití matematicko-statistických metod pro zpracování sociálních analýz v průmyslovém podniku</i>	6	630
<i>Řehák J.: Kvótní výběr</i>	6	601
<i>Řeháková B.: Statistické ověřování reprezentativity: testy dobré shody</i>	6	615
<i>Řehák J. — Řeháková B.: Základní charakteristiky proměnných s konečným počtem hodnot a distanční analýza jejich rozložení</i>	2	214
<i>Perníca V.: Využití počítačů v sociálním plánování</i>	2	243

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Brabcová V.: K problematice neúplných rodin z hlediska dětí</i>	3—4	386
<i>Čáková E.: Veřejné mínění a rodině a dětech</i>	3—4	388
<i>Hudeček J.: Rodiče s dětmi v tělovýchovném kolektivu</i>	3—4	401
<i>Kadlecová Z.: Péče o dítě a návratnost žen z mateřské dovolené</i>	3—4	398
<i>Koudelková A.: Vliv výchovných postupů rodičů na socializaci dětí</i>	3—4	404
<i>Žižková L.: Jak si děti představují ideální bydlení</i>	3—4	391

RECENZE

(V závorce je uvedeno jméno autora recenze)

<i>Andrs F.: Aktuální problémy marxistické prognostiky (J. Průcha)</i>	2	247
<i>Boguśzak M. — Charvát F. — Hedrlín Z. — Steffl O.: Metoda „DID“ em-Berka K.: Měření. Pojmy, teorie, problémy (V. Čechák — F. Zich)</i>	2	505
<i>Borodkin F. M. — Mirkin B. G.: Matematicko-sociologické modelování v sociologii: metody i zadání (J. Řehák)</i>	2	250
<i>Bronfenbrenner U.: Dva mira dětstva: Děti v SŠA i SSSR (J. Mišovič)</i>	3—4	420
<i>Časopis Sociológia v jubilejním roce 1978 (J. Linhart)</i>	5	494
<i>Charčev A. G. — Mackovskij M. S.: Sovremennaja semja i jejo problemy. Socialno-demografičeskoe issledovanie (J. Linhart)</i>	3—4	417
<i>Charvát F. — Linhart J. — Večerník J.: Sociálně třídní struktura Československa (F. Zich)</i>	1	120
<i>Jirková M. — Sobotka L. M.: Demokratická vzdělání v socialistické společnosti (V. Grulich)</i>	5	508
<i>Konstantinovskij D. L. — Šubkin V. N.: Moloděž i obrazovanie (E. Freiová)</i>	6	647
<i>Kritika sovremennoj buržuaznoj teoretickéj sociologii (K. Schelle — I. Schelleová)</i>	6	642
<i>Marčuk, V. P.: „Svobodnoje pravo“ v buržuaznoj jurisprudencii. Kritika koncepcij E. Ehrlicha (K. Schelle)</i>	2	252
<i>Mužik J. — Ruml V.: Empirie, teorie a praxe ve společenských vědách (R. Franěk — D. Holda)</i>	5	502
<i>O socialistickém způsobu života mezinárodně (B. Filipcová)</i>	5	498
<i>Patrušev V. D.: Ispolzovanie sovokupnogo vremeni obščestva (J. Vítečková)</i>	5	644
<i>Problemy metodologii issledovaniya obraza žizni v socialističeskich stranach (V. Rak)</i>	5	520
<i>Problemy socialističeskogo obraza žizni (J. Honcák)</i>	5	524
<i>Prognozovanie socialnych potrebnostej (J. Průcha)</i>	5	518
<i>Przemiany rodziny polskiej (J. Linhart)</i>	6	649
<i>Rychtařík K.: Sociologie na cestách poznání (J. Sedláček)</i>	1	117
<i>Socialnoje planirovanije i problemy jeje effektivnosti (J. Kohout)</i>	2	249
<i>Sociologičeskije issledovanija (A. Stojan)</i>	5	496
<i>Sociologija i sovremennost (K. Bláha — J. Patera)</i>	5	515
<i>Škaratan O. I.: Promyšlennoje predprijatije (J. Kohout)</i>	5	513
<i>Šolcová M.: Rodina a její funkce v socialistické společnosti (J. Linhart)</i>	3—4	413
<i>Význačná československo-sovětská publikace „Sociální problémy řízení pracovních kolektivů“ (F. Kutta)</i>	6	639
<i>Vzaimootnošenie pokolenij v semje (M. Manová)</i>	3—4	415
<i>Ward C.: The Child in the City (P. Kratochvíl)</i>	3—4	422
<i>Zich F.: Co s volným časem? (J. Linhart)</i>	5	511

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Bártová E.</i> : XIV. setkání redaktorů filozofických a sociologických časopisů socialistických zemí	6	659
<i>Formánek M.</i> : XI. kongres Mezinárodní asociace politické vědy IPSA	6	654
<i>Hudeček J.</i> — <i>Matějovský A.</i> : Konference o metodice výzkumu třídní a sociální struktury ČSSR	5	536
<i>Illner M.</i> : Mezinárodní symposium o sociálních ukazatelích	1	125
<i>Kohout J.</i> : Odešel významný sociolog a dobrý člověk	5	528
<i>Linhart J.</i> : Symposium „Člověk — design — volný čas“	1	122
<i>Lišková L.</i> : Vědecká jednání na téma řízení sociálních procesů	6	662
<i>Pernica V.</i> : Zkušenosti z plánování sociálního rozvoje	5	539
<i>Rendlová E.</i> : Dítě a společnost — seminář Československé sociologické společnosti	6	667
<i>Rendlová E.</i> : Zasedání pracovní skupiny „Výzkum socialistického způsobu života“ XVI. problémové komise	5	532
<i>Sedláček J.</i> : W. Wesołowski o problémech soudobé sociologie	6	659
<i>Večerník J.</i> : Problémová komise sociální struktury zasedala v Československu	5	529
<i>Vláčil J.</i> : II. světový kongres „Současné společnosti a volný čas“	6	669
<i>Vláčil J.</i> : Zasedání problémové komise „Dělnická třída ve světovém revolučním procesu“	5	528
Výběr z bibliografie vztahující se k problematice sociologie dětství	3—4	425

ANOTACE

<i>Pavlovič G.</i> : Akcelerácia vývinu a socialistická škola	3—4	428
<i>Rotterová B.</i> — <i>Cáp J.</i> : Výchova aktivity mládeže ve volném čase	3—4	428
<i>Skorny Z.</i> : Proces socializacji dzieci i młodzieży	3—4	429
Z obsahu časopisu <i>Obščestvennyje nauki</i> č. 4/1979	5	542
Z obsahu časopisu <i>Obščestvennyje nauki</i> č. 5/1979	6	671
Z obsahu časopisu <i>Sociológia</i> č. 1/1979	1	122
Z obsahu časopisu <i>Sociológia</i> č. 2/1979	2	255
Z obsahu časopisu <i>Sociológia</i> č. 3/1979	3—4	431
Z obsahu časopisu <i>Sociológia</i> č. 5/1979	5	542
Z obsahu časopisu <i>Sociologičeski problemi</i> č. 6/1978	1	127
Z obsahu časopisu <i>Sociologičeski problemi</i> č. 1/1979	3—4	431
Z obsahu časopisu <i>Sociologičeski problemi</i> č. 5/1979	6	671

Nad IX. světovým sociologickým kongresem

JAROSLAV KOHOUT

Vysoká škola ekonomická, Praha

JURAJ ZVARA

Vysoká škola politická ÚV KSČ,
Bratislava

Když v roce 1857 přišel francouzský metalurg Frederic Le Play, který se začal zabývat výzkumy hospodaření dělnických rodin, s myšlenkou, aby se specialisté v oblasti sociologických výzkumů sdružovali i mezinárodně, nemohl přirozeně ani tušit, že tehdejší Asociace, čítající několik jedinců ze dvou či tří zemí v Evropě, bude mít jednou následovníka ve skutečně celosvětové asociaci. Dnešní *International Sociological Association* (ISA) koná každé čtyři roky řádný kongres, na který národní asociace vysílají své delegáty. Lze ovšem sotva srovnat kongresy ISA v období začátků její existence po druhé světové válce s kongresy nyníjšími. Za nepatrné pozornosti odborného tisku se tehdy sešlo několik desítek a později stovek pracovníků, kteří se znali z dlouholeté spolupráce, kteří se navzájem informovali o svých výzkumech, výuce oboru, publikacích a posoudili možnosti další spolupráce.

Prudký rozmach společenských věd po porážce fašismu v celé Evropě, objektivní potřeba poznávat sociální souvislosti rozvíjející se vědeckotechnické revoluce, růst počtu studentů a jejich zájem o pochopení společenských jevů, nezbytnost řídit stále složitější sociální procesy a v neposlední řadě i mimořádně široký rozmach sociologie v socialistických zemích — to vše se odrazilo i v prudkém růstu počtu pracovníků v oblasti sociologie.

A tak se v roce 1966 na světovém kongresu v Evianu ve Francii sešli již více než dva tisíce delegátů. Prezidentem *Světové sociologické asociace* zde byl zvolen představitel socialistického Polska — profesor Jan Szczepański.

Významnou úlohu sociologie v socialistických zemích dokumentoval však zvláště výrazně následující, VII. světový sociologický kongres. Konal se v roce 1970 poprvé v historii v socialistické zemi, ve Varně v Bulharsku. Počet delegátů přesáhl tři tisíce, více než sedm set bylo ze socialistických zemí. Jeho jednání zahájil první tajemník ÚV BKS s. Todor Živkov. Předseda bulharské sociologické asociace prof. Ošavkov byl zvolen místopředsedou ISA.

VIII. světový sociologický kongres byl svolán v roce 1974 do Toronta v Kanadě. Počet delegátů opět přesáhl tři tisíce. Velmi aktivně tu vystupovali nejen delegáti ze socialistických zemí, ale i mladí sociologové-marxisté z kapitalistických zemí. Marxistická sociologie zde potvrdila svůj stále vzrůstající vliv.

* * *

14. srpna 1978 byl ve švédské Uppsale zahájen IX. světový sociologický kongres, jehož se zúčastnilo tři a půl tisíce delegátů. Sjezd zahájil jeden ze zakladatelů ISA a její prezident, britský sociolog prof. T. Bottomore. Druhým přítomným zakládajícím členem ISA byl dřívější rektor Univerzity v Uppsale, prof. T. Segerstedt. O významu, který se ve Švédsku kongresu přikládal, svědčila i účast ministra pro vzdělání J. E. Wikströma.

Pokusíme se o určité hodnocení kongresového jednání s vědomím toho, že

3947/84a

je to úkol mimořádně obtížný už také proto, že řada účastníků z kapitalistických zemí nepovažovala základní téma kongresu *Cesty sociálního vývoje* za nijak závazné a předkládala referáty o jakékoli tematice. Tak například J. D. Light z New Yorku prezentoval referát *Budoucnost americké psychiatrie*, D. A. Martin z Londýna *Hudba jako klíč k harmonii* a E. W. Vaz z Kanady dokonce věnoval svůj referát *uznání pravidla násilí v profesionálním hokeji*. Pregnantně situaci vyjádřila primátorka města Uppsaly, kterou program kongresu inspiroval k závěru, že „sociologie je všechno a všechno je sociologie“. Výbor ISA ovšem hodnotil takovou neukázněnost bez humoru a s menší tolerancí a hledal opatření jak zvýšit úroveň i tematickou sevřenost referátů. Vyzval k enegričtějšímu řízení vědeckých diskusí a k náročnější přípravě vystoupení jednotlivců již v národních organizacích. Jinak hrozí nebezpečí — jak za souhlasu všech členů výboru prohlásil známý západoněmecký sociolog E. Scheuch — že některé referáty klesnou na úroveň „Hyde Park corner“ projevů.

Obsahová šíře našla svůj výraz i v organizaci: Vedle 4 plenárních zasedání probíhalo jednání v 17 pracovních skupinách, 12 sympoziích, 34 výzkumných výborech, 26 „ad hoc“ skupinách a dalších asi 14 sekcích.

Podat tedy vyčerpávající hodnocení není možné. [Na kongresu bylo na 109 různých zasedáních předneseno 2500 příspěvků.] Přehled přihlášených referátů dává určitou odpověď na otázku, jakou tematikou se zabývá současná buržoazní sociologie především. Pokud jde o počet referátů, na prvním místě stojí *oblast sociolinguistiky a sociální role jazyka*. Na druhém místě je *oblast práce a dělníka*. Na třetím místě *problémy sociální struktury, sociálních tříd a vrstev a sociální změny*. Na čtvrtém místě *otázky ženy a rodiny*. Na pátém místě *oblast kultury a volného času* a asi ve stejné frekvenci problematika *alienace*. Jakkoli nepřesná je tato kvantifikace (řada referátů spojuje i tři tematické okruhy), sama četnost referátů naznačuje určitou aktuálnost tematiky a umožňuje tak posoudit základní orientaci soudobé sociologické fronty na Západě.

V nejčetněji zastoupené skupině, orientující se na sociologii lingvistiky, jde především o problémy jazykovědy, nanejvýš o psychologické či sociálně psychologické faktory užití jazyka jako komunikačního instrumentu, s minimálními či žádnými výstupy do sociální sféry. Za příklad může posloužit referát W. Martyna ze Stanfordské univerzity v Kalifornii, publikující výsledky rozsáhlých a pracných výzkumů užití zájmen „on“ a „ona“, a to u rodově nespecifických objektů. [Tázání měli například vyjádřit asociací zájmenem „on“ nebo „ona“ při vyslovení slova „někdo“ apod. Prokázala se větší frekvence zájmena „on“.]

Takové přístupy vypovídají o tendenci učinit ze sociolinguvistické tematiky jeden z indiferentních ostrovů, na němž sociolog — věren Weberovským koncepcím nezúčastněného pozorovatele-vědce, se zabývá problémy „vůbec“, umožňujícími vyslovovat „závěry provždy a pro každého“.

Avšak podrobnější rozbor sociolinguistiky jako jedné z těch front, které se pro programové vzdalování soudobé buržoazní sociologie od reality třídního boje zdají být nejvýhodnější, ukazuje, jak i sem se stále ostřeji promítají neřešitelné protiklady sociálního vývoje kapitalistické společnosti. Celá řada referátů věnovaných sociolinguistice je sice bez zobecňující teorie, přece však velmi průkazně reflektuje národnostní a koloniální útlak: potlačování domorodého jazyka a narušování jeho slovní zásoby jazykem kolonizátorů, preference anglického či francouzského jazyka ve školách, zvýhodňování osob ovládajících tyto jazyky atd. Sem patří například referát kanadského sociologa A. B. Andersona z univerzity Saskatchewan s příznačným názvem *K přežití etnolinguvistických skupin*, nebo referát J. J. Augustina ze Zemědělské univer-

zity Malajsie, věnovaný tématu *Regionální normy angličtiny: Situace v západní Malajsii*.

Ani prvá tematická skupina není tedy s to se udržet mimo oblast antagonismů současné kapitalistické společnosti. Tím více to platí o dalších. Jde především o svět práce, dělnickou třídu a její postavení v sociální struktuře, o hluboké změny v této struktuře samé. Jen ojediněle se v současné době objevují někdejší teze o bezrozdílné „affluent society“, stále naléhavější je naopak reálný problém nezaměstnanosti, pozice a role typu gastarbeiterů, nezbytné sociální péče o skupiny mimořádně vykořisťovaných. Pozoruhodný je v tomto směru například referát kanadských sociologů Lefèbvra-Girouarda, Nicole Gautiera a Jeana Renauda *Zbídačování příjemců nízkých mezd*, v němž informují o výsledcích průzkumu 1549 nezaměstnaných dělníků v montrealské oblasti. Švýcarští sociologové (Hoffmann a kol.) se pokoušejí dokonce vytvořit obecnou teorii gastarbeiterů v současné společnosti (*Makroteoretický přístup k obecné explanaci migrace a problém cizích dělníků*) a rakouská socioložka H. Matuscheková ukazuje, že více než 25 % tzv. gastarbeiterů se trvale usídluje v místě nového pracoviště, a dokumentuje, že podmínky diskriminace přetrvávají přes změnu statusu. I při známých skutečnostech o zbídačování působí některé údaje z konkrétních sociologických průzkumů mimořádně vykořisťovaných skupin až drasticky. Jde zejména o výzkumy starých lidí, domácích sluhů v Brazílii aj. Japonský sociolog E. Isomura pojednává v referátě *Teoretická analýza třídní diskriminace — japonská zkušenost* o průzkumu tzv. okrsků „DOWA“, kde žijí vydědenci společnosti, lidé „zbavení vši lidské důstojnosti“. Jako pokrok zaznamenává, že nová vláda je zbavila „institucionalizované sociální diskriminace“, což však je pouze formální zlepšení. Chmurný obraz podává i americká socioložka I. J. Volinová v referátě *Skid rows v USA a jejich svět práce*. Jde o početnou skupinu námezdních dělníků vykonávajících sezónní práce, na něž nejsou stroje (sběrači plodů na plantážích ovoce, nakladači v přístavech, dřevaři, myči nádobí atd.). Jsou bez ochrany zákonů, odborů a žijí v nepředstavitelných podmínkách.

Probíhající změny v sociální struktuře jsou patrný například ze studií zabývajících se růstem nových profesí (computer-workers) a proletarizací tzv. bílých límečků. Západoněmečtí sociologové W. Littek a S. Detlef z Univerzity v Brémách ukazují (v referátu *Práce, uvědomění a krize*), že střední a nižší úředníci dnes pracují v podmínkách, které dříve byly typické pro manuální dělníky: nejistota, strach z propuštění, tvrdá kontrola výkonu, rutinní a monotónní práce. Zmizela jistá privilegia vyplývající z blízkosti jejich pozice k decizní sféře. Autoři referátu předpovídají další rozšiřování proletarizace těchto vrstev a v důsledku toho i posun jejich ideologie směrem k vyšší pozitivní orientaci ke stávkovému boji, kolektivnímu prosazování požadavků, většímu zájmu o odborovou organizovanost a aktivnější politické činnosti.

Stále vážnější problémy soudobé kapitalistické ekonomiky našly svůj výraz v poměrně velkém podílu referátů věnovaných přímo problematice alienace. Jsou zastoupeny širokým spektrem přístupů, počínaje snahou pochopit Marxovy myšlenky o odcizení a konče zcela subjektivistickými, psychoanalytickými nebo i do mystiky ústíícími úvahami sociologů a psychologů (například referát *Psychologické kořeny alienace*). Nejčastěji se objevuje konvergenční přístup (například J. Horton, M. Moreno, Univerzita v Los Angeles, USA: *Alienace a třídní boj ve vyspělých průmyslových společnostech*, a to — jak autoři vysvětlují — „kapitalistických i socialistických“).

Věnujme ještě několik poznámek referátům týkajícím se postavení a úlohy ženy, matky, rodiny. Zde je přirozeně rovněž velmi těžké udržet indiferentní

rovinu, i když pokusy nechybí: Jde zejména o přístupy nazírající tuto oblast pouze v rovině biologicko-fyziologické a psychologicko-sexuologické.

Avšak i v referátech orientovaných sociologicky, přihlížejících k objektivním vazbám řešení ženské otázky na vývoj a pohyb celé společnosti, zejména na revoluční změny ekonomiky a politiky, se objevuje mnoho bezradnosti a nevyjasněnosti: Tak například v jednom z referátů tohoto druhu se autorka R. Auvinenová pokouší celou historii periodizovat takto: v primitivní společnosti byla prý žena pouze rodičkou, ve feudální „domácím živočichem“, v industriální společnosti byla konečně lidskou bytostí mající za cíl svou seberealizaci. Francouzská socioložka A. Michelová pléduje v referátě *Inovační role ženy ve vyspělých průmyslových společnostech* pro samostatné ženské hnutí, které má bojovat ve všech rovinách (ekonomické, kulturní i politické) a tento boj vést autonomně, bez vazeb na politické organizace, protože politické strany jsou většinou ovládány zase jen muži[!].

Podstatnou část referátů věnovaných ženě a rodině nutno však opět hodnotit jako odraz vážných a stále hlubších rozporů soudobé kapitalistické společnosti. Vypovídají o nich zejména referáty sociologů z rozvojových zemí. Ind M. Indukumari například velmi průkazně ukazuje postavení muslimských žen a poměr mužů-muslimů k emancipačnímu hnutí, dokumentuje dosažený pokrok i stále existující vážné bariéry. Řada referátů dokládá diskriminaci zaměstnaných žen v kapitalistických zemích, a to nejen rozvojových, nýbrž i nejrozvinutějších, v USA na prvním místě.

Na tomto pozadí se přirozeně velmi podivně odráží referát amerického sociologa Ch. Kramera z Univerzity v Illinois, který — jakoby žil na jiné planetě — se zabývá tématem *Odmítání ženského hlasu veřejností*. Argumentuje, že sex řečníka je hlavním faktorem, podle něhož veřejnost hodnotí určitý projev. Ženy se k této roli nehodí pro: nepatřičný temperament, nedostatek autority, nedostatečnou tělesnou sílu, nedostatečné vzdělání, křiklavý zjev, neschopnost pojednávat o vážných otázkách, a konečně pro nelogickou argumentaci.

Kramerův příklad ozřejmuje, proč se tento typ nutně odsouvá do role outsidera, a nejvýš snad do role zajímavé četby. Nemůže se stát společensky významným instrumentem, teoretickým partnerem praxe. Reakcí na úniková témata pak je v buržoazní sociologii vzrůstající zájem o ekonomiku a její roli ve společenském pohybu, o třídy a třídní strukturu, o marxismus (aniž by tím bylo řečeno, že marxismus je přijímán). Jde obvykle nikoli o interpretaci marxismu, nýbrž o jeho svéráznou adaptaci, o *někdy živelnou, jindy cílevědomou dezinterpretaci*.

Přehlízíme-li celou produkci buržoazní sociologie, jak byla prezentována na IX. světovém sociologickém kongresu, zdá se, že nejvýznamnější je toto metodologické zobecnění: Marxismus je předmětem rostoucí pozornosti, současně však i rostoucí dezinterpretace.

Dokazují to mimo jiné tyto autoři: G. Arrichi (Itálie) v referátu *Kapitalistický vývoj a třídní boj ve dvacátém století* sice Marxe oceňuje jako teoretika, na jehož učení je vybudována teorie třídního boje, současný sociální konflikt však se prý této koncepci vymyká; A. Foster-Carter (Anglie) v referátu *Být marxistou ve studiích vývoje — co to znamená?* pléduje pro „polymorfní marxismus“. Teoretičtější pojatý příspěvek J. Gabela (Francie) je věnován *Konvergenci mezi Marxem a Dürkheimem*.

Lze konstatovat, že přímé útoky na marxismus a socialismus byly na IX. světovém kongresu jen zcela ojedinělé. Objevily se například ve vystoupení D. Chirota z Washingtonu, který přirovnává socialismus v Rumunsku ke korporativismu, v referátu *Marxismus jako náboženství* R. S. Eightena z Van-

couveru nebo maďarského emigranta z Austrálie F. Fehera, který tvrdil, že odstraněním soukromého vlastnictví v socialistických zemích se alienace stala obecnou.

Konstatujeme-li všeobecný zájem o marxismus, projevující se na jedné straně v pozitivní snaze o jeho pochopení a na druhé straně ve snaze o jeho dezinterpretaci, nechceme pominout fakt, že celá řada referátů metodologicky vycházela z idealistických pozic, operovala terminologií subjektivního idealismu a psychoanalýzy a nechyběly ani referáty vyúsťující v mystiku. Pro ilustraci stačí uvést například P. Ansarta (Paříž), *Psychoanalýza jako instrument analýzy ideologických situací*; S. Buttse (Skotsko), *Role intuice a intersubjektivní v sociologické vědě*; K. K. Roye (Indie), *Element mystiky v duševním zdraví*.

Neobyčejně široce se uplatnila metodologie adekvátní tzv. teoriím středního dosahu. Jak je známo, tato oblast je v buržoazní sociologii velmi pěstována, zejména proto, že je oceňována jako bezprostřední pomoc společenské vědy potřebám praxe (výzkumy dopravy ve velkých městech, bydlení, čtenářských zájmů apod.). Právem se u buržoazní sociologie poukazuje na skutečnost, že právě zde je její neschopnost teoretického vědeckého zobecňování nejzřejmější, že právě zde se vytváří skladiště nekonečných „cases“, aniž by sociolog byl schopen poznat zákonitost a navrhnout nikoli jen opatření ad hoc, nýbrž zásadnější řešení. Takovýchto jednorázových sociálních fotografií, patřících často spíše do sociografie nežli do sociologie, byly na IX. světovém sociologickém kongresu celé desítky.

Šlo o taková témata, jako například výzkum profese zubaře v jedné latinsko-americké zemi, výzkum adopce dětí v Belgii, hospitalizace starých lidí v Paříži, výzkum vojáků Bundeswehru v NSR, vztah mužů a žen ve Švédsku, výzkum postavení úředníků u jedné italské firmy, nerovné možnosti přístupu mladých ke vzdělání ve Švédsku a Holandsku, hodnotový systém pracovníků u počítačů v Kalifornii atd.

Metodologická zranitelnost těchto výzkumů je zřejmá: zdá se však, že objektivní společenská realita poněkud mění význam této fronty v kapitalistické společnosti. Jde o to, že sociální terén soudobé kapitalistické společnosti je příliš rozporuplný a tu i dílčí fotografie této reality — jsou-li dostatečně přesné — ohrožují mocenské pozice buržoazie. Až příliš často se dnes výsledky těchto dílčích výzkumů (například gastarbeiterů, „bílých límečků“, starých lidí, zaměstnanosti mládeže atd.) stávají výzbrojí odborů, pokrokových novinářů, politických stran, světového veřejného mínění, což v oficiálních kruzích vzbuzuje stále větší podezření a stále menší podporu. Oborová sociologie — jak ukázalo jednání v některých ekonomických sekcích kongresu — dnes vyvolává v široké míře pozornost sociologů například z rozvojových zemí a zdá se, že bude stále méně nadějnou frontou pro ty, kteří potřebují především apologetickou funkci sociologie. V tomto směru byla neobyčejně symptomatická vystoupení některých sociologů z rozvojových zemí, kteří upozorňovali na potřebu vývoje takových oborových disciplín, které by byly s to být rádcem v dynamických proměnách probíhajících v jejich zemích. Měly by splňovat jak požadavek vědeckosti, tak orientaci na plánování sociálního programu. Absence těchto rysů — jak zdůraznil například P. K. B. Nayar z univerzity v Keralu v Indii v referátu *Role sociologa v plánování sociálního vývoje* — musí nutně vést k ústupkům od vytyčených cílů, ke značným materiálním ztrátám i znechucení lidí.

Na závěr úvah o metodologických přístupech v současné buržoazní sociologii, jak je lze zobecnit na základě jednání IX. světového sociologického kongresu, uvedme myšlenku z referátu norských sociologů, která svědčí o zají-

navé sebereflexi sociologie i v metodologickém směru: T. Baumgartner a kolektiv z univerzity v Oslo se v referátu *Dialektické metody a strategie* vyjádřili o současné buržoazní metodologii v tom smyslu, že dnes se většina metod sociálních věd hodí jen na uzavřené fixní systémy. Ignoruje přitom změny, aktivitu jedince a kolektivů, změnu podmínek prostřednictvím činnosti lidí. Dnes však jde zejména — i podle jejich názoru — o dialektické postižení sociálních procesů, sociálního jednání a především o postižení dialektiky mezi technickou a sociální strukturou.

Takovéto sebezpoznání a uznání úlohy dialektiky v sociologické teorii a metodologii může číst marxistický sociolog věru s uspokojením.

* * *

Věnujme nyní svoji pozornost místu a úloze marxistické sociologie na světovém kongresu v Uppsale. Delegáti ze socialistických zemí představovali zhruba 10 % účastníků, avšak kvalita jejich přípravy a vystoupení několika násobně tento podíl přesahovala. Marxistická sociologie měla své silné zastoupení i v některých referátech sociologů-marxistů ze Západu a dále v celé řadě vystoupení sociologů z třetího světa, zejména z Afriky a Asie.

Příprava československé účasti na kongres probíhala v úzké součinnosti s představiteli sociologických pracovišť socialistických zemí. Vedení delegace pracovalo ve složení V. Čirbes, člen korespondent ČSAV a SAV (vedoucí delegace), doc. dr. F. Charvát, DrSc., doc. dr. V. Bauch, CSc., prof. dr. J. Kohout, DrSc. a prof. dr. J. Zvara, DrSc.

Československá delegace připravila větší počet příspěvků, jimiž se aktivně podílela na programu kongresu, a to zejména na rozhodujících jednáních. Její členové se zúčastnili čtyř plenárních zasedání, sedmnácti pracovních skupin, patnácti výkonných výborů, pěti sympozií a šesti zasedání „ad hoc“. (1)

(1) Seznam československých příspěvků na IX. světovém sociologickém kongresu: F. Charvát: *K problému takzvané strukturální a čisté mobility*, F. Charvát: *O jednom možném přístupu k analýze sociální diferenciace*, F. Charvát — M. Boguszak — Z. Hedrlín — O. Štefl: „DID“ metoda empirického výzkumu procesů sociální diferenciace, F. Charvát — M. Hampl — Z. Pavlík: *Společnost a koexistenční struktura skutečnosti*, V. Bauch: *Vznik třídy družstevních rolníků a utváření nové kvality jejich vědomí*, G. Blass: *Vědeckotechnický rozvoj a změny v charakteru práce a zaměstnanecké struktury v československém zemědělství*, J. Čáp: *K některým teoretickým problémům řešení současných globálních problémů*, V. Čechák: *Místo tělesné kultury v dynamice rozvoje životního způsobu*, V. Čechák: *Funkce hypotézy v sociologii*, V. Dubský: *Mládež — faktor společenského vývoje*, B. Filipcová: *Společnost — volný čas — rozvoj osobnosti*, M. Huláková: *Skutečnost, pojetí a výzkum dělnické třídy*, M. Illner: *Současné tendence ve výzkumu a využití sociálních ukazatelů v Československu*, J. Jančovičová: *Rodina v socialistických přeměnách ČSSR*, J. Karásek: *Rozvoj vzdělání jako faktor sociálního a kulturního rozvoje Slovenska*, J. Kohout: *Kvalifikace československých ředitelů k řízení sociálních procesů v podniku*, J. Košta: *Dělba práce a sociální nerovnost: některé poznámky k marxistickému řešení problému*, F. Kutta: *Plánování a prognózování sociálních procesů*, E. Malá: *Růst kulturní úrovně obyvatelstva SSR*, P. Matějů: *Sociální struktura, prostorová struktura a rozvoj města*, M. Nebeský: *Plánování sociálního rozvoje pracovních kolektivů v ČSSR*, T. Ollík: *Kultura ve společenských přeměnách*, L. Piska: *Sociální a ekonomická politika, jejich vzájemné propojení a vzájemná závislost*, K. Podoláková: *Socialistický způsob života a podmínky jeho utváření*, J. Řehák — B. Řeháková: *Základní charakteristiky proměnných s konečným počtem hodnot a distanční analýza jejich rozložení*, D. Sagara: *Socio-ekonomický rozvoj družstevního rolnictva v ČSSR*, J. Suchý: *Dynamický charakter socialistického způsobu života*, M. Šolcová: *Sociální politika jako prostředek utváření společnosti, v níž není rozdílu mezi chudými a bohatými*, L. Vacek: *Některé sociologické aspekty výzkumu veřejného mínění*, J. Vlášil: *Příspěvek k pojetí hodnot v psychologii a sociologii*, J. Vlášil: *Psychologické perspektivy výzkumu dělnické třídy*, J. Zemko: *Rozvoj města a venkova v SSR*, F. Zich: *Dynamika sociálních procesů a problém komplexnosti společenského řízení*, J. Zvara: *Rozvoj národů za socialismu*.

Delegace socialistických zemí prezentovaly na kongrese některé společné publikace, které jsou výsledkem dlouhodobé mezinárodní spolupráce. Byly to sborníky: *Plánování a prognózování sociálních procesů*. Praha 1978 (sborník statí; red. F. Kutta), *Socialnoje razvitiije rabočego klassa v socialističeskich stranach*. Moskva 1978 (sborník statí; red. V. V. Kolbanovskij), *Sociální rozvoj inteligence v socialistických zemích*. Berlín 1978 (sborník statí; red. M. Lötsche).

Československá delegace uspořádala v rámci kongresu výstavku vybraných titulů z československé sociologické produkce. Bylo vystaveno přes osmdesát knižních titulů, tištěné referáty členů delegace a informační materiály o činnosti Československé sociologické společnosti a o životě v Československu. O výstavku byl mimořádný zájem.

Vysokou aktivitou vynikala na IX. světovém sociologickém kongresu především sovětská delegace. Sovětské soudruhy bylo vidět a slyšet prakticky všude. Vedle známých jmen, jako jsou M. H. Rutkevič, G. G. Kvasov, K. N. Momdžian, S. J. Popov, J. V. Bestužev-Lada, J. L. Andrejev, E. Bagramov, G. B. Starušenko, A. G. Zdravomyslov, T. Zaslavská, G. M. Andrejeva, A. Charčev, zde byla celá řada dalších soudruhů dobře připravených jak odborně, tak jazykově.

Sociologové ze socialistických zemí se soustředili především na uzlové problémy ústředního kongresového tématu a opírali se o dobře propracovanou koncepci vývojových tendencí socialismu, socialistické revoluce, řízení sociálních procesů, o závěry z výzkumů vývoje sociální struktury socialismu a upevňování vedoucí úlohy dělnické třídy a o zkušenosti z rozvoje kategorie socialistický způsob života. Prokazovali dobrou znalost problémů buržoazní sociologie a schopnost polemizovat a komunikovat s reprezentanty západního světa. Svou pozornost věnovali nejen otázkám určující teoreticko-metodologické koncepce, ale i rozvoji oborových sociologických disciplín a problematice sociologických metod. Především v metodologických otázkách sovětské sociologové bezesporu dominovali. Zdá se, že sovětské, polské, maďarské a bulharské sociologové věnují ve srovnání s námi více pozornosti soustavným překladům svých prací do angličtiny a francouzštiny, že o jejich výsledcích je sociologická veřejnost v kapitalistických zemích poměrně dobře informována. V tomto směru bude muset československá sociologie rozhodně přidat. Zejména sovětské sociologové přivezli na IX. světový sociologický kongres cizojazyčné publikace informující o výsledcích oborových sociologických disciplín.

Nemalý význam pro kongresové jednání mají vždy osobní styky delegátů. Na kongrese jsme se setkali nejen se sovětskými soudruhy, ale i s mnoha známými sociologickými jmény z ostatních socialistických zemí: se soudruhy K. Kulcsárem, A. Szalaiem, P. Tomášem, V. Szirmaiem z Maďarské lidové republiky; se soudruhy Ž. Ošavkovem, V. Dobrijanovem, N. Genovem, S. Michajlovem z Bulharska; soudruhy H. Taubertem, R. Weidigem, G. Assmanem, J. Müllerem z NDR; soudruhy W. Wesołowskim, H. Podgóreckim, M. Sokolowskou, J. J. Wiatrem, J. Kulpinskou z Polské lidové republiky. Do činnosti na kongrese se poprvé úspěšně zapojili i soudruzi z Mongolské lidové republiky.

Až na ojedinělé výjimky se kongres vyznačoval snahou nevyvolávat politické konflikty a orientovat rokování na věcnou diskusi o problémech v rámci dané tematiky. Pozitivně v tomto směru — v kontrastu s bojovým protimarxistickým vystupováním západoněmeckého prezidenta W. Scheela na XV. kongrese filozofů v Düsseldorfu — působila i vystoupení oficiálních představitelů hostitelské země. Pokud se někteří buržoazní sociologové uchýlili k záměrnému politickému zkreslování tendencí vývoje v socialistických zemích (například D. Chi-

rot z USA, A. Heitlingerová z Kanady, S. H. Alatas ze Singapuru a jiní), setkali se s pohotovou a úspěšnou replikou delegátů ze socialistických zemí.

Velmi významnou bojovou frontu kongresu představují vždy jednání rady ISA. Sešla se během trvání kongresu v Uppsale celkem třikrát. Jejím úkolem bylo schválit činnost Asociace za poslední 4 roky — od VIII. kongresu v Torontu v roce 1974, zvolit volební komisi, zvolit nového prezidenta a 3 viceprezidenty ISA, zvolit nový jedenáctičlenný výkonný výbor, určit další zaměření činnosti, a konečně stanovit téma a místo konání příštího světového kongresu.

Úspěšně pro nás vyzněla diskuse a hlasování o návrhu změn ve statutu ISA.

Nejvýznamnější a nejrušnější byla volba prezidenta, viceprezidentů a sedmi členů výkonného výboru (čtyři další automaticky vysílají výzkumné výbory). Prezidentem ISA byl zvolen prof. Ulf Himmelstrand, předseda Švédské sociologické asociace, který je znám jako levicově orientovaný vědec a jehož volba byla podporována delegáty socialistických zemí. Viceprezidenty se stali prof. M. Sokolowská z Polské lidové republiky, F. E. Cardoso z Brazílie a R. Turner z USA.

Do výkonného výboru ISA přešli na základě návrhů výzkumných skupin A. Akiwowo (Nigérie), P. Rony (USA), Ben David (Izrael), S. Nowak (PLR).

V bojových volbách dalších sedmi členů výkonného výboru byli zvoleni dva zástupci ze socialistických zemí, K. N. Momdžian (SSSR), A. Szalai (MLR), dále L. Dube (Indie), F. Zapata (Chile — v exilu), Q. Martinotti (Itálie), J. Dofny (Kanada), S. Linz (Španělsko).

Volby řídicích orgánů ISA tak dokumentovaly růst vlivu socialistických zemí.

Pokud jde o téma příštího kongresu, nebylo o něm na jednání rady rozhodnuto. Místo konání bude pravděpodobně ve Španělsku.

* * *

K průběhu jednání a k výsledkům IX. světového sociologického kongresu v Uppsale se budeme vracet zejména v diskusích a besedách s československými delegáty. Hodnocení kongresu bude dále zpřesněno a objektivizováno.

Některé skutečnosti však můžeme konstatovat už dnes zcela jednoznačně.

Konfrontace současného stavu naší sociologie se zkušenostmi z jednání kongresu ukázala, že československá marxisticko-leninská sociologie přináší nejen v tematice, která byla předmětem kongresového jednání, ale i v dalších oblastech sociologického výzkumu nové, teoreticky přínosné a společensky užitečné poznatky.

Československá účast na IX. světovém sociologickém kongrese přesvědčila o úspěšném rozvoji marxistické sociologie v ČSSR, o růstu její vědecké úrovně a společenského využití.

Kongres přispěl k prohloubení spolupráce sociologů socialistických zemí, právě tak jako poznatků o složitých ideově politických zápasech doby. Odhalil nové možnosti účinnějšího vstupu marxisticko-leninské sociologie do procesů praktických přeměn sociálního světa lidí druhé poloviny dvacátého století.

Poskytl nemálo cenných informací a materiálů, které chceme využít a uplatnit v naší každodenní práci tak, jak to od nás vyžaduje jednotný program rozvoje společenských věd po XV. sjezdu KSČ.

Obsah tohoto čísla představují některé příspěvky československé delegace, přednesené na IX. světovém sociologickém kongresu v Uppsale.

Teoreticko-metodologické otázky komplexního řízení sociálních procesů

FRANTIŠEK ZICH

V poslední době se v odborné literatuře a zejména v politických dokumentech stále častěji objevuje relativně nový pojem, respektive nové spojení pojmů pro označení řídicích procesů. Je to pojem *komplexní řízení*. O komplexnosti se ve spojení s řízením samozřejmě mluvilo již dříve, ale důraz na komplexnost, s nímž se setkáváme v poslední době, nás opravňuje k vyslovení názoru, že jde nejen o pojmovou inovaci či pouze o formulační obměnu pojmů, ale o odraz kvalitativně nových aspektů ve vývoji společnosti.

V materiálech XV. sjezdu KSČ čteme: „Rozvinutá socialistická společnost — jejíž budování je obsahem dané etapy — je charakterizována zejména spojováním výsledků vědeckotechnické revoluce s novými společenskými vztahy, komplexním řešením politických, sociálně ekonomických, kulturních a ideově výchovných otázek, jež umožňuje uspokojovat stále rostoucí potřeby lidí.“ [Sborník 1976: 32] Také na dalších místech sjezdových dokumentů se mluví o komplexnosti programu socialistické ekonomické integrace, o tom, že klíčovou otázkou plánování je komplexnost a vyváženost.

Nezbytnost komplexního přístupu v řízení národního hospodářství a v řízení ideologické práce zdůraznil již XXIV. sjezd KSSS, a to zejména v souvislosti s úkoly organicky spojovat vymoženosti vědeckotechnické revoluce s přednostmi socialistické hospodářské soustavy. Význam prohlubování řídicí práce, její komplexnost a efektivnost podtrhl také XXV. sjezd KSSS [XXIV. sjezd 1971: 43 an.; XXV. sjezd 1976].

Důraz kladený na komplexní způsob řešení všech základních sociálních otázek zjevně vyjadřuje potřeby praxe budování socialismu. V tomto smyslu také formulace úkolů do značné míry předstihuje současnou vědu a staví před ni vážnou společenskou objednávku: Dále rozpracovat řídicí procesy a jejich struktury do komplexní polohy tak, aby zajišťovaly skutečně optimální fungování všech sociálních procesů. Jde o složité a náročné úkoly neustálého prohlubování účinnosti řídicí práce.

Tato stať si klade za cíl upozornit na význam požadavku komplexního řízení sociálních procesů v současné etapě budování socialismu a hlavně na otázky, které vznikají v souvislosti s určitou obsahovou nejasností pojmu „komplexní řízení“.

Pojem komplexnosti

Jak již bylo uvedeno, vycházíme z předpokladu, že používání pojmů „komplexní“ ve spojení s řízením, prognózou, analýzou, přístupem k problému apod. není pouhou pojmovou inovací, ale výrazem kvalitativně nových aspektů ve společenském vývoji. V oblasti celospolečenského řízení, v řízení společenských systémů, je požadavek komplexnosti formulován v relativně nové podobě, i když komplexnost společenského řízení jako obecný požadavek zajišťující optimál-

nost společenského vývoje fakticky objektivně existuje od doby, kdy bylo toto řízení jako specifická lidská činnost poprvé realizováno.

Samo řízení, píše V. G. Afanasjev, „je bytostnou vlastností společnosti na každém stupni jejího vývoje. Má všeobecný charakter a vyplývá ze systémové povahy společnosti, ze společenské, kolektivní práce lidí, z nutnosti stýkat se a komunikovat v procesu práce a života, z nutnosti vyměňovat si produkty hmotné a duchovní činnosti“ [Afanasjev 1947: 41]. Řízení jako proces cílevědomého působení subjektu se mění v závislosti na úkolech, které v daném stupni vývoje společnosti plní a na historicky určitém subjektu, v jehož zájmu vystupuje.

V etapě budování socialismu musí mít společenské řízení vědecký charakter. To znamená, že řídicí subjekt se musí opírat o vědecké poznání zákonů společenského vývoje a realizovat řídicí aktivity na vysoké úrovni společenského poznání. Právě pro tuto etapu je proto příznačný požadavek komplexního postupu při řízení společenských procesů.

Pojem komplexnosti je poměrně frekventovaný jak v odborné, tak v publicistické literatuře. Přesto nenajdeme jeho uspokojivé vymezení. Z hlediska společenskovědního obsahu nebývá tento pojem osvětlován ani v odborných slovnících, což bezesporu svědčí o jeho novosti v této sféře. Tam, kde se s ním setkáváme, převažuje spíše intuitivní nebo kontextové vymezení. Je jím zpravidla chápán přístup, řešení problému, přijímání rozhodnutí atd. v souvislostech, tj. je opakem zjednodušení, redukce, izolovanosti, zdůrazňuje nezbytnost respektování souvislostí. V literatuře však nenajdeme stanovení míry k posouzení možných souvislostí. Komplexní přístup patrně neznamená, že do řídicího procesu budou zahrnuty všechny možné souvislosti, v nichž se daný objekt nachází. Tím totiž nikterak není zaručeno optimální rozhodnutí a fungování řídicích procesů, nehledě k tomu, že postižení všech souvislostí je fakticky nemožné.

Kritérium komplexnosti v řízení (míry respektování nezbytných souvislostí) je tedy třeba hledat v postižení a zahrnutí podstatných, tedy systémových souvislostí. Obecně tedy můžeme komplexnost v řízení chápat jako respektování hlavních, podstatných souvislostí daného procesu, který je předmětem řízení. Jde však o to, postihnout nejen podstatu vlastního řízeného (meritorního) procesu, ale i všechny podstatné souvislosti tohoto procesu s procesy dalšími.

S požadavky komplexnosti se často setkáváme v souvislosti s vymezováním úkolů vědecké práce. Komplexnost je zde chápána v podstatě jako interdisciplinární přístup, který má překonat jednostrannosti plynoucí z poznání speciálního vědního oboru. Toto gnoseologické pojetí komplexnosti se někdy nesprávně přenáší do oblasti řízení, a je tak omezováno pouze na poznávací fázi řídicích procesů.

Interdisciplinární přístup přináší jistě řadu pozitivních výsledků právě ve fázi analýzy a zpracování informace, komplexnost však nelze v řízení spojovat jen s interdisciplinárním (gnoseologickým) obsahem. Komplexní přístup v řídicích procesech je nutno zřejmě vztahovat nejen k poznání základních souvislostí (systému), ale také 1. k dalším fázím řídicího procesu, a to v takovém sledu a návaznosti, aby byl dosažen příslušný cíl, k němuž řídicí činnost směřuje. Musí být přitom 2. zachovány optimální podmínky fungování jak řízeného procesu, tak i procesů, s nimiž je příslušný celek (systém) spojen v celek obecnější. Což 3. znamená, že okolí řízeného systému je třeba uvažovat jako paralelní proces, nikoli pouze jako vnější faktor, tj. jako proces, jehož optimální fungování nesmí být v důsledku řídicího zásahu do jiného procesu ohroženo. Tento problém bývá v praxi řešen přístupem z hlediska systémů

vyšších řádů a jejich příslušných organizačních článků. Řízení systému vyššího řádu však předpokládá jiné uspořádání řídicích procesů, obecnější informaci, složitější organizační výstavbu apod., čímž se pochopitelně zeslabuje konkrétnost a operativnost řízení, a naopak zesiluje nebezpečí neadekvátnosti a subjektivismu v řízení systémů nižšího stupně na nižších rovinách organizační výstavby. Lze to ilustrovat na problémech, které vznikají například při vytváření velkých celků v oblasti zemědělství. Přecenění některých výhod fungování těchto celků je na druhé straně provázeno problémy v operativním řízení a fungování nižších jednotek a projevuje se i v oblasti ekonomiky, například v růstu nákladů a podobně. Takový postup tedy v podstatě nepředstavuje komplexní řešení problému, protože v důsledku určitého řídicího opatření může porušit optimalitu fungování řady procesů, v tomto případě i procesů nižšího řádu.

Úsilí o komplexní řízení sociálních, výrobně ekonomických a dalších procesů, které je motivováno potřebou vyšší efektivity, vyžaduje, aby do řízení (a hlavně do řídicího rozhodování) byly zahrnuty paralelní procesy. V praxi se často prosazuje právě cestou vytváření nebo přenášení určitých řídicích činností na vyšší stupeň organizační výstavby. Tato cesta je nejen možná, ale často i nutná. Musí být však respektován požadavek komplexnosti, tj. optimalita fungování jak řízeného procesu jako celku, tak i jeho částí — relativně samostatných procesů. Nadto musí být současně respektovány i podstatné procesy paralelně fungující mimo vlastní meritorní řízený proces.[1]

Objasnění komplexnosti v řízení tedy vyžaduje současně objasnění pojmu optimality fungování řízených procesů. Je to neméně obtížné a v této stati proveditelné jen značně obecně. Optimalitou zde rozumíme trvalost a dynamičnost nejen vlastního řízeného procesu, ale i všech soutěžných procesů vzhledem k zajišťování dlouhodobých zájmů rozvoje lidské společnosti. To znamená, že i cíl fungování řízeného procesu je třeba posuzovat a formulovat na základě komplexního pohledu, tj. z hlediska dalších souběžných procesů. Toto obecné vymezení vyžaduje další upřesnění. Kritéria optimality fungování základních sociálních procesů vycházející z dlouhodobých zájmů vývoje lidské společnosti je možno odvodit jedině z poznání *zákonitosti* toho vývoje. Jejich konkretizace a identifikace jejich působení v jednotlivých procesech je značně obtížná. Musí vycházet z poznání charakteru řídicího *subjektu*, který v té které konkrétně historické etapě řídí společenské procesy. Ale ani činnost určitého řídicího subjektu automaticky nezajišťuje optimální fungování a komplexní přístup k řízení sociálních procesů. Vedle existence řídicího subjektu určité kvality musí být splněny ještě další podmínky. Mezi ně patří především možnost *centralizace* jako obecný princip existence řídicího systému společnosti. Jde o centralizaci založenou na určité kvalitě výrobních vztahů a zajišťovanou politickým systémem společnosti, který současně umožňuje vysoký stupeň demokratičnosti, tj. stručně řečeno, zajišťuje možnost aktivity, iniciativy a participace všech složek společenského systému na řízení společenských procesů. Subjektem, který hraje rozhodující úlohu v takovémto politickém systému, je dělnická třída.

(1) Ponecháváme zatím stranou složité problémy související s objasněním vztahu pojmů proces, systém, organizace. Z uvedeného je však zřejmé, že tyto pojmy nejsou totožné. Stručně je možno říci, že systém chápeme jako základní uspořádání procesu, určující jeho kvalitu a relativní samostatnost. Proces je tedy systém v pohybu, v dynamické roz-

pornosti a změně. Organizaci chápeme jako relativně fixní, modifikované uspořádání vztahů „prvků“ systému. Organizace nemusí vystihovat systém, nevytváří systém, ale „vyrůstá“ na něm, současně však systém (i další systémy) a jeho fungování významně ovlivňuje, je tedy jeho součástí.

To jsou obecná východiska, z nichž je nutno odvozovat každý postup praktického stanovení kritérií optimality fungování sociálních procesů. Jsou i východiskem uplatnění komplexnosti v řídicích procesech.

Vztah komplexnosti a systémovosti

Možnost a nutnost prohlubování komplexnosti řídicích procesů má svůj původ v sociální realitě, v její systémovosti a procesualnosti. Nelze ji proto — ani v gnoseologické fázi řízení — nahradit pouhým skládáním pohledů různých věd.

Již jsme se několikrát zmínili o systémovosti sociální reality. Je proto nezbytné posoudit vztah pojmu komplexnost a systémovost. Jde ovšem o složitou problematiku, v literatuře dosud málo rozpracovanou. U některých autorů jsou oba pojmy používány jako synonyma, u jiných můžeme rozlišit jisté difference,⁽²⁾ ovšem explicitně nevyjádřené. Mezi autory, kteří chápou oba pojmy jako synonyma, patří V. G. Afanasjev. V již citované práci mluví o „systémovém, komplexním přístupu k řízení“ [Afanasjev 1977: 113]. Vzhledem k výše naznačenému významu komplexnosti v řízení se domníváme, že je vhodné uvažovat o rozlišení obou pojmů a že toto rozlišení odráží rozdílné kvality sociální reality. Pokus o bližší vymezení komplexnosti v řízení ve vztahu k pojmu „systém“ je užitečný pro praxi i pro další zkoumání řídicích procesů jako nedílné součásti sociálního vývoje.

Pro první přiblížení se nabízí toto rozlišení komplexnosti a systémovosti: Systémovost sociálního procesu je dána jako atribut sociální reality, vyjadřuje podstatné stránky její existence. Systémovost je tedy v sociální realitě, v objektu řízení, který je chápán jako sociální proces, přítomna vždy. Je dána objektivní, nutnou uspořádaností vazeb, vztahů všech objektů (prvků) příslušných k určitému procesu, jejich vzájemnou determinací i rozporností. Tyto nutné vazby tvoří kvalitativní určitost systému, objektu (sociálního procesu). Objekty působení řídicích činností jsou tedy systémy nebo jejich subsystémy (elementy). (Současně je třeba upozornit, že z určitého hlediska, tj. z hlediska vyšší roviny obecnosti, patří systém i řídicí subjekt do řízeného systému.) Působení subjektu řízení na elementy nebo na systém jako celek je různé. Cílevědomé působení je možno označit jako řízení. Takové působení může, ale také nemusí, mít komplexní charakter. Přitom je nutno odlišit komplexnost řízení objektu od jeho systémového dopadu. Řídicí opatření vzhledem k jakémukoliv elementu systému řízeného objektu (nebo vůči více prvkům, či vůči celému systému) má za následek změny v celém systému (podle složitosti i v systémech paralelních). Systémový dopad řídicích činností tedy existuje vždy, i tehdy, nejsou-li tyto činnosti samy komplexně projektované a realizované, nemají-li komplexní základ. Komplexnost tedy (na rozdíl od systémovosti) není imanentní vlastností řízení jako aktivního vztahu (působení) subjektu na objekt. Komplexnost řízení (jako stupeň) je charakteristika kvality vztahu řídicího subjektu k objektu řízení.

Komplexnost v řídicích procesech chápeme jako schopnost řídicího subjektu plnit aktivní úlohu, kterou realizuje k dosažení určitých cílů na základě poznání systému řízeného objektu a podstatných souvislostí tohoto systému se systémy dalšími při zachování optimality a dynamičnosti tohoto fungování. Komplexnost řízení předpokládá respektování systémovosti ve všech fázích

(2) Viz například práci F. Kutta — M. Soukup a kol. *Sociální efektivnost a sociální plánování* [Kutta — Soukup 1945: 55]. Mluví se zde o „komplexním systému“ (s. 55), tedy roz-

lišuje se systém a komplexnost. Podobně do určité míry rozlišuje pojmy systém a komplex L. Říha v práci *Dlouhodobé prognózy a plány* [Říha 1973: 95].

řídícího cyklu. Může být zajištěna jen tehdy, jestliže řídící subjekt i řízený objekt dosáhly takového stupně rozvoje, že mohou být realizovány právě ty činnosti, které zajišťují fungování a dosahování cílů řízeného objektu a jsou v souladu se zájmy vývoje společnosti jako celku.

Oba pojmy — systémovost a komplexnost řízení — mají přes své odlišení v podstatě stejný objektivní základ, tj. systémovost jako vlastnost objektivní reality vůbec. Systémy, které reálně existují, musí být poznány, definovány a pojmenovány. Nelze je definovat libovolně, voluntaristicky, ale jen na základě pochopení podstatných, příčinných vztahů mezi prvky, což současně předpokládá poznání prvků patřících do systému. Tohoto úkolu je možno se úspěšně zhostit jen tehdy, budeme-li přistupovat k systému jako k procesu propojenému s procesy dalšími, probíhajícími podle objektivních zákonitostí společenského pohybu. Objektivní systém se tedy definuje teprve ve vztahu k subjektu, a má-li jej subjekt řídit, musí být jeho součástí, zůstat přitom však také součástí systémů dalších. V tom je, stručně řečeno, objektivní požadavek komplexnosti řídicích činností. Komplexností řízení je tedy současně vyjádřena dialektika subjektu a objektu.

Podmínky komplexnosti řízení sociálních procesů

Komplexní řízení sociálních procesů, jehož potřeba je vyvolána stupněm rozvoje společnosti, není jakékoli řízení. Komplexně řídit současně neznámá „řídit všechno“, ale především řídit to, co je v daném časovém úseku důležité, aby byla zachována optimalita společenského vývoje. Řídit tak, aby bylo možno dosáhnout cíle, které vylučují nebo alespoň zásadně snižují riziko „vedlejších“ produktů řízeného procesu, tj. tak, aby byly odstraněny možné poruchy jiných sociálních procesů, jež spoluvytvářejí optimální sociální vývoj, nebo aby nevznikaly dokonce procesy nové, svým významem protichůdné těmto optimálním směrům. Jde zde opět o složitý problém jak včas rozlišit účinky a důsledky řídicích opatření, jak vůbec rozlišit, které procesy jsou pozitivní, které naopak negativní z dlouhodobého hlediska, jak z určitého stavu systému vůbec odvodit proces a jeho předpokládaný vývoj atd.

Řízení na vysokém stupni komplexnosti předpokládá určité minimální podmínky. Mezi ně patří především takový *stav společenského vývoje*, který umožňuje komplexní zásah řídicí činnosti do řízeného systému. Protože v naší úvaze jde o problematiku komplexnosti společenského řízení, musí být příslušný společenský systém v oblasti *výrobních sil* natolik rozvinutý, aby požadavek komplexnosti řízení tohoto systému byl vůbec vysloven. Například na úrovni rozvoje výrobních sil v období feudalismu nemělo smysl problém komplexnosti řízení vyslovovat. Výrobně ekonomická základna v moderních společnostech je na takové výši, že všechny ekonomicko-sociální procesy vedou k nebývalému růstu složitosti vztahů, a tím i k nezbytnosti jejich řízení, které nadále musí být komplexní.

Dalším předpokladem realizace komplexního společenského řízení je určitá kvalita *výrobních vztahů*. I když požadavek komplexnosti řízení plyne již z dosaženého stupně rozvoje výrobních sil, neznámá automaticky jeho realizaci. Teprve takovým charakterem výrobních vztahů, v němž rozhodující, tj. řídicí úlohu hraje subjekt, který má zájem na realizaci komplexního celospolečenského řízení, *je vytvořen další předpoklad*. Zřetelně se prokazuje dialektická souvislost všech sociálních procesů i určující úloha procesů výrobních, které jsou koneckonců rozhodující pro konstituování třídně sociálních subjektů. Subjektem, který usiluje o komplexní (ve svém cíli trvale optimální) řízení

společenských procesů, nemůže být taková sociální třída nebo skupina, která je v zájmu zachování a rozvoje své vlastní společenské existence nucena potlačovat (trvale) zájmy ostatních sociálních skupin a tříd. Taková sociální skupina nebo třída apriorně omezuje řídicí procesy svými omezenými zájmy, na úkor rozvoje a uspokojování zájmů jiných skupin. Tím je vyloučena komplexnost, která předpokládá nadřazení obecných zájmů zájmům skupinovým.

To znamená, že pouze existence takové reálné politické síly, jejíž zájem je současně podstatou zájmu většiny lidstva, vytváří předpoklad pro komplexní řízení a jeho postupné uplatnění v sociální praxi. Touto sociální silou nemůže být nikdo jiný, jak prokázal K. Marx, než dělnická třída, jejíž postavení ve společenských vztazích z ní vytváří revoluční sílu dějin.⁽³⁾ Jinými slovy, základní předpoklady pro komplexní řízení sociálních procesů jsou vytvořeny až tehdy, když tato třída na dané úrovni rozvoje výrobních sil uchopí politickou moc ve společnosti a má reálné možnosti prostřednictvím politických a ostatních nástrojů řídit sociální procesy.

Skutečně efektivní nástup k vědeckému a komplexnímu řízení společnosti však ani za této situace nenastává automaticky. Musí být splněny ještě další předpoklady. Předně je to požadavek *gnoseologického charakteru*, který však bývá nesprávně často vytrháván z kontextu předpokladů vědeckého řízení společnosti, bývá přeceňován a v důsledku toho dochází k redukci procesů společenského řízení jen na záležitost prohlubování poznávacích nástrojů. Mýlnost této absolutizace vyplývá v zásadě z toho, že věda — nástroj poznání, který mají lidé k dispozici — se odrhuje od reálného sociálního subjektu a vydává se za jakýsi vyšší, samostatný, mystický subjekt společenského řízení, stojící nad lidmi. Tato interpretace úlohy vědy je zcela nevědecká a ve svých důsledcích velice škodlivá. Mimořádně velký praktický význam naproti tomu má posilování úlohy vědy jako nástroje lidí v procesu poznání a praxe, nástroje uplatňování jejich zájmů. Bez vědy, která je schopna pravdivě poznávat dynamiku a zákonitosti sociálního vývoje, by byl historický požadavek komplexnosti společenského řízení nesplnitelný. Z toho vyplývá trvalý a významný požadavek *na efektivní praxi vědy a jejího těsného spojení s praxí*.

Mezi podmínky umožňující realizaci komplexního společenského řízení patří dále *výkonnost a kvalifikovanost řídicího subjektu*. Tím, že se dělnická třída cestou revoluční změny stane vládnoucí, tj. rozhodujícím subjektem společenského řízení, jsou vytvořeny potenciální možnosti komplexního řízení. Složitost řízení společenských procesů nezbytně vyžaduje speciální nástroje pro realizaci řídicí úlohy dělnické třídy. Takovým nástrojem je především komunistická strana a příslušný politický systém. Struktura řídicího subjektu je složitá, odpovídá struktuře základních sociálních, ekonomických, kulturních a dalších procesů. Řídicí subjekt je tedy dále členěn v souladu s nezbytností řídit jednotlivé více či méně složité systémy, které existují v celostním sociálním pohybu.

Pro všechny tyto subjekty řízení, pro všechny úrovně platí požadavek vysoké *výkonnosti a kvalifikovanosti* jako další základní podmínka možnosti realizace komplexního řízení. Hlavním obsahem výkonnosti a kvalifikovanosti tohoto subjektu je schopnost vhodně stanovovat cíle, zajišťovat dlouhodobou optima-

(3) K. Marx v Úvodu ke kritice Hegelovy filozofie práva píše, že proletariát je takový zvláštní stav, „který je rozkladem všech stavů a nedělá si nárok na žádné zvláštní právo, protože se na něm nepáše žádné zvláštní bez-

práví, nýbrž bezpráví vůbec ... sféry, která je úplnou ztrátou člověka, nemůže tedy samu sebe získat jinak než úplným znovuzískáním člověka“ [Marx 1967: 413].

litu fungování příslušného systému (objektu) i s ohledem na důsledky v nižší rovině působení systému, dále schopnost rozlišit váhu jednotlivých složek řízeného systému v různých časových obdobích, rozlišit podstatné faktory a souvislosti od nepodstatných atd. Náročné požadavky na kvalitu řídicího subjektu na všech úrovních strukturovanosti řídicích procesů vyplývají ze složitého, dynamického a rozporného pohybu společnosti jako celku.

Rozhodující řídicí subjekt společnosti vyvíjející se k rozvinutému socialismu cílevědomě prohlubuje svoji výkonnost a kvalifikovanost a působí tak na celou řídicí strukturu. V tomto procesu prohlubování kvalifikovanosti nejde o jakoukoli kvalifikaci nebo o jakési formální zvyšování kvalifikace, ale o rozvoj skutečně funkční kvalifikovanosti, která se rodí v náročném procesu vlastní řídicí činnosti, realizované na základě znalostí a aplikace obecných zákonů společenského vývoje, vysokého stupně rozvoje poznání mechanismů působení těchto zákonů v konkrétní společnosti.

Současná etapa budování socialismu klade nové, náročnější požadavky na komplexnost řízení. Komplexní (systémový) dopad řídicích rozhodnutí byl respektován již v minulosti. Vycházelo se ze znalostí obecných zákonů společenského vývoje, z faktu, že ve společnosti jako celostátním systému nelze učinit rozhodnutí v některé sféře života, aniž by se v té či oné míře nezasaňovalo do sfér ostatních [Afanasjev 1977: 114]. Například znalost zákona o určující úloze ekonomiky (rozvoje výrobních sil) byla využita v řídicích rozhodnutích v oblasti industrializace, rozvoje těžkého průmyslu a při určování úkolů budování materiálně technické základny rozvinutého socialismu u nás a komunismu v SSSR. Kolektivizace zemědělství představuje řídicí rozhodnutí, které rovněž vychází z poznání objektivních zákonitostí společenského vývoje a správně předpokládá komplexní dopad.

Novost současných úkolů společenského řízení, které podle našeho soudu představuje kvalitativně vyšší etapu řízení, spočívá v *prohlubování jeho komplexnosti*, tj. ve využívání znalostí *specifických* zákonů společenského vývoje, v podrobnějším poznání mechanismů sociálních procesů, což umožňuje přesnější plánování a řízení všech společenských procesů. Jde o exaktnější postižení komplexního dopadu všech řídicích rozhodnutí. S tím souvisí i zákonitý požadavek na kvalitu řídicího subjektu, který má zájem na všestranném optimálním rozvoji společnosti i subjektu, jenž svou činností umožňuje prostupování a sladování společenských zájmů se zájmy skupinovými a individuálními. Také poznání mechanismů (a jejich zákonitostí), jimiž se prosazuje tento složitý a rozporný proces sledování zájmů v konkrétních historických podmínkách, patří k předpokladům prohloubení komplexnosti v řízení. Nebývalé úkoly v tomto směru stojí právě před marxistickou společenskou vědou a její nedílnou částí — marxistickou sociologií. Poznání mechanismů sociálních procesů, rychlá a komunikativní identifikace jejich stavu umožňují efektivní řídicí rozhodnutí.

Na základě všech výše uvedených hlavních podmínek se uskutečňuje proces prohlubování komplexnosti ve společenském řízení. V konkrétní podobě jsou pro tento proces v současné době charakteristické dvě základní tendence, které tvoří nedělitelnou jednotu. První z nich je tendence k prohlubování specifiky řídicích činností, projevující se v růstu náročnosti na kvalifikační připravenost řídicích pracovníků. Tato tendence je důsledkem rostoucí složitosti výrobních procesů i společenského uspořádání. Druhá tendence směřuje k růstu účasti pracujících na řízení společenských záležitostí — růstu demokratického prvku v řízení. Její konkrétní projevy najdeme v rozvoji sociální a politické aktivity příslušníků dělnické třídy a všech pracujících nejen bezprostředně

v oblasti výroby, ale také ve sférách mimopracovních, v komunitách apod. Tento rozvoj umožňuje dynamický charakter socialistického politického systému. Obě tendence jsou různými stránkami jednoho sociálního procesu, navzájem se tedy nejen nevylučují, ale naopak vzájemně se doplňují a společně vytvářejí dynamický moment rozvoje společenského řízení. Jsou součástí procesu překonávání existující sociální diferenciace vzniklé v důsledku dosažené společenské dělby práce. Jsou také výrazem dynamiky procesu sociální homogenizace společnosti.

Komplexnost řízení jako míra rozvoje společnosti

Postupné prohlubování komplexnosti společenského řízení je výrazem reálných možností řídicího subjektu uvědoměle a cílevědomě ovlivňovat společenský vývoj. Komplexní přístup ve společenském řízení vystupuje jako požadavek, bez jehož naplnění není možno zajistit další optimální rozvoj a fungování řízených procesů. Komplexnost řízení je současně metodou, která umožňuje určit pravidla pro respektování hlavních, podstatných souvislostí řízených procesů, stanovení optimálních trendů vývoje. Komplexnost řízení je tedy také cílem, k němuž směřuje fungování všech řídicích systémů společnosti i vlastní řízení všech těchto systémů. Komplexnost řízení pak zřejmě není jednorázovou záležitostí, požadavkem, je to složitý, trvalý proces. Dosažený stupeň komplexnosti společenského řízení proto vystupuje i jako *míra vyspělosti* subjektu řízení a všech podmínek, v nichž řízený systém funguje. Obecně je to míra rozvoje společnosti, neboť, jak jsme uvedli výše, komplexní řízení může být realizováno až za určitých podmínek, které samy o sobě mají ovšem proměnlivý dynamický charakter. Komplexnost řízení, respektive dosažený stupeň této komplexnosti, je také mírou efektivity řídicí práce. A také stupeň komplexnosti řízení lze posoudit jen z efektu fungování řízeného procesu.

Pro posouzení komplexnosti řízení je však třeba dále stanovit kritéria (ukazatele) dosaženého stavu. Obecně je ukazatelem dosaženého stavu faktická prosperita společnosti jako celku, dynamičnost a perspektiva jejího dalšího rozvoje, vyjádřená často v pojmech „životní úroveň“, „blahobyt“, „kvalita života“ apod. To se však dotýká jen parciálních částí společenského pohybu. Obecnými pojmy, vyjadřujícími dynamičnost plastičtěji, jsou pojmy „vyspělý socialismus“, „komunismus“, „stupeň socialistického rozvoje“. Tyto pojmy jsou vědeckým zdůvodněním směru společenského vývoje, vycházejí z poznání zákonitostí tohoto vývoje. Jejich rozpracování do systému dílčích ukazatelů je součástí a výsledkem jejich realizace jako historických postupných cílů. K indikacím, které měří etapu rozvoje společnosti, patří také, podle našeho soudu, stupeň dosažení komplexnosti společenského řízení.

Podrobnější kritéria je třeba také zřejmě odvodit od ukazatelů vypovídajících o společenské úspoře času, trvalosti a optimálnosti vývoje jak dílčích, tak obecných sociálních procesů. Součástí těchto ukazatelů bezesporu je mimo jiné rozvoj účasti pracujících na řízení a praktický efekt této účasti jako výraz prohlubování všestrannosti rozvoje společnosti. V této sféře sehrávají významnou úlohu komplexní plány sociálního rozvoje, které nutně vedou řídicí subjekt všech úrovní ke komplexnějšímu posouzení vlastních činností a fungování celého řídicího systému. Přesto ani tento postup nelze chápat jako vyčerpání možností komplexního řízení, neboť jde v podstatě o spojení dvou základních sfér — sociální a ekonomické — (zatímco vyšší stupeň komplexnosti řízení zahrnuje nejen další oblasti, ale zejména přesné stanovení směrů a cílů rozvoje sociálních procesů).

Každý řídicí subjekt, na všech úrovních řízení, v té či oné míře usiluje o komplexní charakter řídicí činnosti. Realizace této komplexnosti je však podmíněna jeho zájmy, a tím je také obecně limitována.

V podmínkách kapitalismu se však řídicí subjekt především snaží využít poznání systémového charakteru řízených objektů (tedy jednoho z předpokladů komplexnosti řízení) pro utilitární krátkodobé cíle. Komplexnost je chápána zúženě, je vztažena jen k bezprostřednímu řízenému procesu, nezahrnuje úlohu tohoto procesu v obecnějším celospolečenském pohybu, což má za následek převážně živelný, z hlediska společnosti jako celku neřízený, a proto často katastrofický vývoj. Je to typické právě pro společnost, v níž jsou potlačovány zájmy většiny, deformovány objektivní procesy kolektivizace lidského rodu v zájmu dílčích sociálních skupin. V řídicí sféře jsou v této situaci jednostranně rozvíjeny činnosti, od nichž je možno očekávat efektivní regulaci ekonomických procesů v zájmu určité sociální skupiny. To vede ve svých důsledcích mimo jiné k prohlubování sociální diferenciace a společenských konfliktů. Překonání živelné snahy o komplexnost řízení (které v této situaci nemůže být nikdy komplexní) dílčích systémů a oblastí předpokládá posun komplexnosti řízení na vyšší celky, na celospolečenské procesy, což je samo o sobě možné jen za splnění výše uvedených podmínek.

Koneckonců rozhodující zde tedy není vědecké poznání, které ostatně v oblasti odhalení zákonitostí vývoje, teorie systémů, kybernetiky apod. dosáhlo již řady významných výsledků, nezbytných pro realizaci komplexního řízení. Stejně důležité, a z hlediska vývoje dokonce rozhodující, jsou změny třídně sociálního subjektu řízení.

Závěr

V současné etapě budování rozvinutého socialismu roste význam komplexnosti řízení. Jde o složitý, náročný proces, jehož realizace je v našich podmínkách bezesporu úspěšná. Přesto však případů nekomplexního řízení lze i zde najít řadu. Některé problémy však nemohou být bez komplexního přístupu vyřešeny. Například problém fluktuace není řešitelný sebelepšími sociálními a ekonomickými opatřeními v lokálním měřítku, neboť jakékoli dílčí řešení na jednom závodě vyvolá problémy na jiných místech, je tedy porušována optimalita procesů paralelních. Existuje jistě i celá řada dalších složitějších problémů.

V této stati šlo o nastínění významu prohlubování společenského řízení směrem ke komplexnosti a o vymezení významu tohoto pojmu ve vztahu k systémovosti objektivní reality. Podle našeho názoru existují dva hlavní problémové okruhy uskutečňování komplexnosti v řízení.

1. Propracování obecné teorie sociálních procesů, jejich struktury a dynamiky, tj. poznání specifických sociálních zákonitostí a mechanismů jejich působení. Komplexnost řízení lze aplikovat (při existenci výše uvedených společenských podmínek) jen na základě poznatých zákonitostí odhalujících podstatné determinance jednotlivých sociálních procesů, formulace těchto zákonitostí musí být vědecky precizní, nestačí použití obecných kategorií a určení souvislostí, ale je nutno formulovat zákon v dynamických, deterministických pojmech tak, aby bylo možno predikovat vývoj sociálních procesů. Marxistická sociologie má přitom výhodu v již rozpracované soustavě obecných sociologických zákonů, které vytvářejí logickou teoreticko-metodologickou bázi pro tuto činnost.
2. Neustálé spojování tohoto poznání s praxí řízení společenských procesů, které staví stále nové otázky v oblasti teoretických poznatků o řízení.

Prakticky jde hlavně o problémy optimality organizační výstavby různých sfér života vzhledem k dynamice základních sociálních procesů v současné etapě budování socialistické společnosti.

Jsme si vědomi složitosti všech těchto úkolů, právě tak jako skutečnosti, že většina v této stati uvedených tezí má diskusní charakter. Šlo zde však o pokus postihnout současné procesy prohlubování řízení v souvislosti s potřebami dalšího všestranného rozvoje naší společnosti.

Literatura

- Afanasjev, V. G.: *Vědecké řízení společnosti*. Praha, SPN 1977.
Kutta, F. — Soukup, M. a kol.: *Sociální efektivnost a sociální plánování*. Praha, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV 1945.
Marx, K.: *Úvod ke kritice Hegelovy filozofie práva*. Spisy, sv. II. Praha, SNPL 1956 : 413.
Říha, L.: *Dlouhodobé prognózy a plány*. Praha, Práce 1973.
Sintéz znanija i problema upravlenija. Moskva, Nauka 1978.
XXV. sjezd KSSS — *dokumenty a materiály*. Praha, Svoboda 1976.
XXIV. sjezd Komunistické strany Sovětského svazu. Praha, Svoboda 1971.

Резюме

Зих Ф.: Теоретико-методологические вопросы комплексного руководства социальными процессами

Статья посвящена проблематике руководства социальными процессами. В ней освещаются прежде всего теоретико-методологические предпосылки комплексности общественного руководства. Автор стремится точнее определить это понятие.

Понятие комплексности в литературе о руководстве еще до сих пор недостаточно определено, преобладает его интуитивное понимание. В статье обсуждаются некоторые взгляды на содержание понятия «комплексность» и отношение этого понятия к категории «система». Комплексность в руководящих процессах толкуется как способность субъекта руководства выполнять активную роль в достижении определенных целей, которое осуществляется на основе познания системы руководимого объекта и существенных взаимосвязей этой системы с другими системами при сохранении оптимальности и динамичности этого функционирования с учетом развития человеческого общества.

Автор различает комплексный (системный) результат руководящих решений, который, учитывая системность объективной реальности, всегда имеется налицо, от сознательной комплексности руководящей деятельности, при которой системный результат заранее калькулирован, которая, однако, по различным причинам, не всегда присутствует в руководстве.

Для того, чтобы комплексно руководить социальными процессами, необходимо выполнять определенные условия. Речь идет прежде всего о высоком уровне развития производительных сил, о существовании таких производственных отношений, в которых решающую роль играет социальный субъект, который заинтересован в реализации комплексности в руководстве. Этим субъектом на нынешнем этапе является рабочий класс. Следующие условия носят гносеологический характер, то есть уровень развития науки и знание закономерностей общественного развития. Комплексное руководство должно реализоваться при высокой квалификации, производительности и организованности руководящего субъекта.

В последней части статьи рассматривается комплексность руководства как степень общественного развития. Достигнутый уровень комплексности руководства социальными процессами выступает как показатель развитости руководства обществом и всех условий, в которых общество живет. В общем, это — следовательно, и индикатор развития и эффективности руководящей работы. Углубление комплексности руководства мы считаем предпосылкой дальнейшего развития социалистического общества.

Summary

Zich F.: Complex Control of Social Processes. Theoretical and Methodological Issues

The paper pays attention to problems connected with the control of social processes. It discusses first of all the theoretico-methodological preconditions of the complexity of social control and endeavours to arrive at a more detailed definition of this concept.

In the literature concerned with management and control, the concept of complexity has not yet been sufficiently defined: its intuitive conception has gained the upper hand. The present paper discusses some views of the content of the concept of complexity and the relation between this concept and the category of the system. Complexity in control processes is conceived as the ability of the subject of control to play an active role in the attainment of certain goals. This takes place on the basis of the acquaintance with the controlled object's system as well as with substantial relations prevailing between this system and other systems, while the optimality and dynamic character of this functioning with a view to the evolution of human society are preserved.

The complex (system) impact of decisions in the area of control, always present due to the system character of objective reality, is distinguished from the scientific complexity of control activities (wherein the system impact has been calculated in advance); for various reasons, however this complexity need not always be respected in control activities.

If social processes are to be complexly controlled, certain conditions must be fulfilled. These involve first of all a high development level of productive forces; further, the existence of such production relations where the decisive role is played by a social subject interested in the realization of complexity in control. At the present stage, this subject is the working class. The other conditions are of a gnosological character — i. e. a high level of the development of science and the knowledge of social-development laws. Last but not least, complex control cannot be actualized unless the subject of control has attained a high level of qualification effectiveness and organization.

In conclusion the paper deals with the complexity of control as a measure of social development. The attained level of complexity in controlling social processes figures as an indicator of the maturity of the subject of both social control and the control of conditions under which the respective society is functioning. Thus, in general, it is also an indicator of the society's development and of the effectiveness of work in the area of control. An increased complexity of control is considered as a precondition of the further development of socialist society.

Národnostné vzťahy vo svete sa v súvislosti s prehĺbením krízy imperialismu bezpochyby zhoršili a rozpory prehĺbili. Množia sa názory, že národnostný „taviaci kotol“ (melting pot) v USA a v mnohých ďalších kapitalistických krajinách prestal fungovať, že „etnicita je dnes hlavným svetovým problémom [Hampel 1976] a že „etnická solidarita sa ukazuje ako nepomerne silnejšie pojivo ako triedna solidarita“. Národnostná nenávisť a nacionalizmus sa označuje za večný princíp vývinu ľudstva.

Zo spomínaného hľadiska sa často hodnotia tiež pomery v svetovej socialistickej sústave, (1) národnostne bohato štruktúrovanej, v ktorej žije do 200 národov a národností a národnostných menšín, z toho vyše 108 len v ZSSR. Negatívna charakteristika sa uplatňuje predovšetkým voči ZSSR. V najostrejšej podobe ju možno zhrnúť do antisovietskej tézy, akoby „bol dnes ZSSR práve tak vzdialený od riešenia národnostnej otázky, ako cárske Rusko“ a akoby sa v ZSSR uplatňoval akýsi neokolonializmus, rusifikácia, denacionalizácia atď. Reálnemu socializmu sa prisudzujú v národnostných vzťahoch tie isté metódy, aké uplatňuje imperialismus. Týka sa to tiež osobitne Československa a ďalších socialistických štátov v strednej a juhovýchodnej Európe, ktorých zložitá *národná minulosť* (národnostná nevraživosť, revanšizmus, problémy hraníc, problémy národnostných menšín atď.) je všeobecne známa. O to menej sa docenuje *socialistická súčasnosť*, formovanie socialistických národov a menšín, ich družba, priateľstvo a spolupráca. To opravdu nie je, ako píše antikomunisti, „ani komunistami neriešený problém“. (2) To je dnes — predovšetkým v sociálno-politickom zmysle — *vyriešený problém*.

Dochádza aj dnes vo vyspelých socialistických krajinách k rozvoju národov? Ako sa tu chápe národ? Aký obsah má zbližovanie národov a menšín? Existujú nacionalistické hnutia? Existuje národnostná otázka? Aké sú tendencie vývoja národnostných vzťahov? Ako vyzerá vedomie ľudí: prevladá v ňom nacionalizmus či internacionalizmus? To sú otázky, ktoré nás zaujímajú a ktoré sú predmetom ostrého ideologického boja.

Všimnime si Československa. (3) V dôsledku politiky domácej i medzinárodnej buržoázie bolo kedysi skutočne „ohniskom“ národnostných svárov, ktoré vystupovali v podobe známej otázky slovenskej, no tiež českej, československej a menšinovej; v podobe triednych a národných vzťahov kapitalistického typu; kombinácie formálnej občianskej a národnej rovnosti s ekonomickým panstvom buržoázie, za rozhodujúceho vplyvu buržoáznej interpretácie identity národa.

(1) V užšom slova zmysle zahrňujem sem predovšetkým Bulharsko, Československo, Kubu, Maďarsko, Mongolsko, Nemeckú demokratickú republiku, Poľsko, Rumunsko, ZSSR atď., ktoré uplatňujú v praxi jednotné princípy národnostnej politiky štátu.

(2) Do južnej Európy zaraďuje Hartl aj Slo-

vensko, jednu z oboch republík ČSSR [Hartl 1976: 593].

(3) V Československom socialistickom federatívnom štáte žije 64,5 % Čechov a 29,8 % Slovákov. Menšiny (maďarská, poľská, nemecká a ukrajinská) predstavujú necelých 6 % z počtu obyvateľov.

Podstatná je najmä problematika chápania *idey národa*. Marxistická sociologická teória vychádza z toho, že národ charakterizujú dve skupiny znakov. Sú to *znaky ekonomicko-sociálno-kultúrne a triednopolitické*, dané špecifickým stupňom ekonomického vývoja, politickým systémom, špecifickou triedno-sociálnou štruktúrou národa a stupňom duchovného života. Ďalej sú to *znaky sociálno-etnické*, podmienené *historicky*, ku ktorým patrí jazyk, národné črty spôsobu života a kultúry, špecifické národné vedomie, národná psychika, tradície, mentalita atď. Najrýchlejšie sa rozvíja prvá skupina znakov, ktorá po socialistickej revolúcii vedie k formovaniu socialistických národov.

Národ a národnostné vzťahy majú v spoločenskom vedomí, v ideológii, v ideologickom boji atď. významné miesto. Národ je objektívny jav. Podobne i národnostné vzťahy sú súčasťou objektívnych spoločenských vzťahov. Národné a medzinárodné vzťahy, existencia kapitalistických a socialistických národov sa odráža vo vedomí ľudí, osobitne v ideológii jednotlivých tried. V kapitalistických pomeroch, keď sú národy rozdelené na antagonistické triedy a keď v každom národe sú vlastne „národy dva“, *národ vlastníkov a národ pracujúcich*, nemožno hovoriť o jednotnej ideológii v národnostných vzťahoch, aj keď vplyv buržoázneho nacionalizmu je celkom mimoriadny. Vo vedomí rôznych tried a sociálnych skupín zákonite dochádza k rozpornému chápaniu národa a jeho funkcie a k rozporným prejavom národného vedomia, ktorého ideologicky vyhranenými protipólmi sú buroázny nacionalizmus a proletársky internacionalizmus.

Podotýkam, že národné vedomie nechápem ako dajakú osobitnú formu spoločenského vedomia. Národné vedomie existuje v podobe celého komplexu svetonázorových, filozofických, sociálnych, ekonomických, politických, historických, etických a estetických názorov, ktoré sa vzťahujú k danému národu a prejavujú sa prakticky vo všetkých formách spoločenského vedomia. [Kosing 1976: 26].

Z toho hľadiska obsah národného vedomia a tiež obsah a ciele národných hnutí sú dané tým, ktorá trieda a ktorá ideológia je v národe vládnuou.

Vývoj a zmeny v charaktere národov sú podmienené revolučnými premenami prvej skupiny znakov národa. V ČSSR takéto revolučné premeny boli podmienené predovšetkým nastolením moci robotníckej triedy vo zväzku s pracujúcim roľníctvom a inteligenciou; dynamickým rozvojom výrobných síl na základni spoločenského vlastníctva výrobných prostriedkov, revolučnou prestavbou v politickom systéme, ktorý má od roku 1939 formu socialistickej federácie; hlbokými zmenami v triedno-sociálnej štruktúre národov a národností a nakoniec zblížením a vyrovnaním tejto štruktúry; vplyvom procesov kultúrnej revolúcie atď.

Pod vedením robotníckej triedy sa v socialistickom Československu zásadne zmenili podmienky života a charakter českého a slovenského národa, ako aj štyroch menšín: maďarskej, nemeckej, poľskej a ukrajinskej. Ide o národy a národnosti, ktoré predstavujú novú kvalitu nielen z hľadiska triedno-sociálneho, politického a ideologického, ale tiež z hľadiska národného, sociálno-etnického. Rozvinul sa socialistický obsah ich národného vedomia, národnej psychiky, kultúry, tradícií, národných záujmov. Prehlbila sa ich jednota. Postupne odumierali tie stránky národného hľadiska, ktoré boli kedysi spojené s vládou buržoázie a jej ideológie. Tento proces samozrejme nie je zakončený, postupne sa spolu s úspešným vývinom rozvinutého socializmu prehlbuje.

Dynamika vyrovnávacích procesov v triedno-sociálnej štruktúre národov a menšín v ČSSR za posledných 30 rokov je vo svetovom meradle hneď za ZSSR unikátna. *Dnes môžeme hovoriť prakticky o jednotnej triedno-sociálnej štruk-*

Tabuľka 1. Dynamika vyrovnávacích procesov medzi českou [a slovenskou časťou] československého štátu

Podiel Slovenska (v %)	1937	1948	1970	1975
na počte obyvateľov ČSSR	24,5	27,9	31,5	32,0
na tvorbe národného dôchodku	12,0	19,2	26,7	27,1
na hrubej priemyselnej výrobe	7,0	13,2	24,0	27,0
na hrubej poľnohospodarskej produkcii	23,0	21,2	32,0	32,5

túre ČSSR. Sociológovia charakterizujú obyčajne národnostné vzťahy ako jeden zo znakov sociálneho členenia spoločnosti. V ich grafoch to obyčajne vyzerá tak, akoby národné členenie existovalo vo vnútri akéhosi abstraktného sociálneho členenia. Akoby sme napríklad vo vnútri viacnárodného štátu nemali do činenia s dvomi skupinami vzťahov: so vzťahmi triedno-sociálnymi a národnými. Pričom posledné akoby bolo možné bezozbytku redukovať len na prvé.

Nesmieme však zabúdať, že pokiaľ existujú národy a štáty, má triedno-sociálna štruktúra svoje národné a štátne ohraničenie a vykazuje doterajšiemu vývoju zodpovedajúce rozdiely. Úlohou spoločenstva socialistických štátov je postupne odstrániť tieto „hranice“, vytvoriť *jednotnú* triedno-sociálnu štruktúru socialistických štátov a národov.

Niet nadnárodnej, akejsi anacionálnej triedno-sociálnej štruktúry, triedno-sociálnej štruktúry „vôbec“. Existujú konkrétne triedno-sociálne štruktúry národov a štátov, ktoré majú v prípade socialistických štátov internacionálny charakter a jednotný ekonomický, politický a duchovný základ a ktoré sa stále viac zblížujú

Ako som spomínal, osobitným príkladom takéhoto vyrovnávania a zblížovania v podmienkach socializmu je triedno-sociálna štruktúra českého a slovenského národa. Socialistická národnostná politika od roku 1948, od socialistickej revolúcie viedla k tomu, že

1. ekonomika Slovenska sa rozvíja rýchlejšie ako ekonomika českých krajín;
2. rozvinutejší český národ poskytuje v tomto procese významnú pomoc;
3. po prekonaní podstatných rozdielov sa pomoc mení na vzájomnú spoluprácu a kooperáciu, vytvorenie jednotnej vysoko vyspelej československej ekonomiky;

Tabuľka 2. Sociálna skladba obyvateľstva ČSR a SSR (v r. 1975 v %)

	ČSR	SSR
Robotníci	61,3	60,5
Ostatní zamestnanci	28,9	26,1
Družstevní roľníci	7,3	10,1
Ostatní družstevní výrobcovia	1,8	1,4
Drobní roľníci	0,5	1,6
Ostatní zamestnaní	0,1	0,1
Slobodné povolania	0,1	0,0

4. tento proces vedie k rovnakej životnej úrovni oboch národov a k formovaniu internacionálneho socialistického spôsobu života;
5. tento proces vyúsťuje vo vytvorení totožnej triedno-sociálnej štruktúry českého a slovenského národa a národností, jednotnej triedno-sociálnej štruktúry celej ČSSR.

Načrtnutý proces nie je ukončený, v rozhodujúcich ukazovateľoch je však už realitou.

Ide o triedno-sociálnu štruktúru bez vykorisťovateľských tried, ktorá svedčí o tom, že sa český a slovenský národ *premenili na spoločenstvá pracujúcich*.

Cieľom budovania rozvinutej socialistickej spoločnosti je koniec koncov formovanie a víťazstvo *socialistického spôsobu života*. Súvisí tento pojem nejakou vzťahom k národnému životu a hnutiu?

Socialistický spôsob života je komplex najpodstatnejších rysov socialistickej činnosti, pomerov, vzťahov, ideológie a kultúry, ktoré vychádzajú z danej úrovne rozvoja socializmu. Socialistický spôsob života hlboko ovplyvňuje charakteristiku súčasného socialistického českého a slovenského národa; obsah národného vedomia ľudí, hĺbku prejavov socialistického vlastenectva a internacionalizmu. A naopak, národné prvky českého a slovenského národa ovplyvňujú formovanie socialistického spôsobu života.

Správna národnostná politika socialistického štátu, v rámci ktorej sa uplatňujú najmä také princípy, ako a) princíp reálneho, faktického riešenia národnostnej otázky, predovšetkým v oblasti ekonomicko-sociálnej, politickej, kultúrnej; b) princíp vedúcej úlohy robotníckej triedy, ktorá predstavuje väčšinu socialistických národov; c) princíp práva národov na sebaurčenie až do oddelenia; d) princíp rovnoprávnosti veľkých a malých národov a menšín; e) princíp internacionálnej spolupráce a vzájomnej pomoci; f) princíp socialistickej štátnosti a socialistického federalizmu; g) princíp demokratického centralizmu; h) princíp politicko-ideologickej výchovy pracujúcich v duchu socialistického internacionalizmu a vlastenectva a prekonávanie prežitkov nacionalizmu a etnocentralizmu, má za následok, že *pozornosť ľudí sa prirodzene a stále viac koncentruje na základné sociálne ciele, ktoré sú spoločné všetkým obyvateľom bez rozdielu národností*. Život a myslenie ľudí nadobúda stále internacionálnejší obsah: *základné rysy socialistického spôsobu života sa prejavujú stále nezávislejšie na národných špecifikách českého a slovenského národa, alebo menšín*. Upevňujú sa pocity spoločnej československej socialistickej jednoty a štátnosti, pocity spolupatričnosti k svetovej socialistickej sústave.

Okrem *ekonomiky* — tendencií ekonomického vývoja — zohráva v živote národa rozhodujúcu úlohu *politika* — tendencie politického vývoja — vzájomný vzťah triednych síl v národe, politický systém, forma štátnosti, podstata a obsah štátnej moci, politická ideológia atď. Československý socialistický štát, ktorý najprv existoval v podobe jednotného štátu dvoch národov, sa od roku 1969 pretvoril na *socialistický federatívny štát*. Táto skutočnosť neobyčajne posilnila socialistickú demokraciu. Dala plnší výraz realizácii práva národov na sebaurčenie až do oddelenia. Ako ukazujú skoro desaťročné skúsenosti z fungovania socialistickej federácie v Československu, federácia umožnila prehlbenie socialistickej národnej *štátnosti* — českej a slovenskej — a súčasne prehlbenie *spoločnej československej štátnosti*. Sovietské i československé skúsenosti plne dokazujú, že národná štátnosť je *všeobecným znakom socialistického národa*. [Kosing 1976: 214—222]

Socialistická federácia nerozdeľuje, ale zblízuje národy. V tom vidíme aj jej prednosti. Československú federáciu tvoria dva rovnoprávne národné štáty: Slovenská socialistická republika a Česká socialistická republika. Obidva ná-

rodné štáty postupujú v spoločnom štáte časť svojej suverenity spoločnému federatívnemu štátu. Suverenita federatívneho štátu a suverenita národných štátov existujú a pôsobia vedľa seba. Toto riešenie rešpektuje tak *všeobecno-demokratický princíp*, t. j. podriadenie sa menšiny väčšine, ako aj *princíp reálneho zabezpečenia rovnoprávnosti obidvoch štátov* a zákaz majorizácie predstaviteľov menšieho národa predstaviteľmi národa väčšieho. Tomu zodpovedá aj *dvojkomorový systém* Národného zhromaždenia (parlamentu), skladajúceho sa zo Snemovne ľudu a Snemovne národov.

V Československej socialistickej federácii sa v podstate utvorili tri druhy kompetencie:

- a) výlučná kompetencia federálneho štátu — taxatívne vypočítaná,
- b) spoločná kompetencia, obsahujúca oblasť kompetencií, ktoré prislúchajú v taxatívne vymedzenej časti federácii a vo zvyšujúcej časti národným štátom,
- c) výlučná kompetencia národných štátov.

Československá socialistická federácia, ktorá sa rozvíja na základni socialistického spoločenského zriadenia, jednotného socialistického politického a ekonomického systému a na princípoch socialistickej demokracie, za 10 rokov svojej existencie sa plne osvedčila. Neviedla k nijakému odcudzovaniu obidvoch národov, ako to očakávali nepriatelia a antikomunisti, ale k ich užšej spolupráci a zblíženiu.

Súčasne s ústavným zákonom č. 143/68 Zb., o československej socialistickej federácii, schválilo Národné zhromaždenie ČSSR aj ústavný zákon č. 144/68 Zb., o postavení národnostných menšín v ČSSR. Príslušníkom maďarskej, nemeckej, poľskej a ukrajinskej národnosti zabezpečuje ústavný zákon právo na vzdelanie v materinskom jazyku, právo na rozvoj kultúrneho života, právo používať svoj jazyk v styku s úradmi, právo združovať sa v národnostných spoločensko-kultúrnych organizáciách a právi na tlač a informácie vo vlastnom jazyku.

Tieto práva tu boli už od roku 1948, roku 1938 sa však presnejšie koncipovali. Národnostná politika Komunistickej strany Československa vo vzťahu k štyrom menšinám dosiahla mimoriadne pozitívne výsledky. V ČSSR neexistuje už menšinový problém, ako to bolo v podmienkach buržoázneho štátu. Zmenilo sa politické postavenie menšín, ich ekonomický základ, triedno-sociálna štruktúra a charakter národného vedomia. Obidva národy a menšiny sa významne zblížili. Rozvinulo sa menšinové školstvo (ako súčasť jednotného štátneho školstva), kultúra v jazyku národností, literatúra, umenie, tlač, vysielanie v rozhlase atď. Slobodne sa rozvíjajú jazyky menšín.

Všetky menšiny silno inklinovali k československej socialistickej štátnosti — okrem časti nemeckej menšiny (čo sa riešilo čiastočným vystahovalectvom). Súčasne sa na novom základe formovali ich vzťahy k ich pôvodným, dnes už socialistickým národom za hranicami [Zvara 1939].

Významné bolo, že pôvodné národy menšín — v Maďarsku, Poľsku, Nemeckej demokratickej republike — stali sa socialistickými a teda menšiny tak znútra štátu, ako aj zvonku boli ovplyvňované v socialistickom duchu. Tým tiež zanikol starý revanšizmus (okrem revanšistickej propagandy z Nemeckej spolkovej republiky). Československý socialistický štát uplatňuje voči menšinám politiku, ktorá

1. vedie k ich zblížovaniu s českým a slovenským národom,
2. napomáha rozvoju menšín ako relatívne samostatných národnostných skupín,
3. súčasne nebráni prirodzeným a dobrovoľným vzťahom menšín k ich pôvodným národom, nachádzajúcim sa za štátnou hranicou. Práve takáto politika

upevňuje vzťahy príslušníkov menšín k československému socialistickému štátu, ako k ich skutočnej vlasti.

Takto sa komplexne riešila problematika slovenská, česká, menšinová a československá.

Socialistická federácia významne prispieva k správne dialektickému prejavu *dvoch tendencií v národnostnej otázke*: tendencie k rozvoju socialistických národov a tendencie k ich všestrannému zblížovaniu. Kým v buržoáznej republike se obe tendencie realizovali v rámci antagonistických protirečení, v podmienkach socializmu vyrastajú z *iného sociálneho organizmu*. Preto tiež rozvoj národného faktoru a stále silnejúca tendencia k internacionalizácii všetkých stránok spoločenského života sa realizujú v podmienkach socializmu v dialektickom súlade. Ide o *rozvoj národov a o ich intenzívne zblížovanie*. To sú dve nevyhnutné tendencie v rámci rozvoja národnostných vzťahov za socializmu. Veľmi dôležité je, čo vlastne chápeme pod pojmom „rozvoj socialistických národov“. Rozvoj národov chápeme v širšom zmysle *ako dynamický rozvoj všetkých stránok života, najmä sociálno-politických*. Takýto rozvoj je však možný len na základe zblížovania, integrácie a vzájomnej pomoci. V tomto zmysle je „rozvoj“ nemožný bez „zblížovania“ a naopak.

Tak sme si odpovedali na niektoré otázky: ako chápeme národ, či existuje v socializme rozvoj národov a aké sú jeho tendencie. Existuje dnes v Československu národnostná otázka? Marxisticko-leninská sociológia môže odpovedať: *tak, ako ju zanechal kapitalizmus, už neexistuje, bola vyriešená*. V tomto zmysle národnostnej otázky *niet*.⁽⁴⁾ *Existujú však socialistické národy, existujú vzťahy medzi nimi a existuje tiež sústavná potreba tieto vzťahy sústavne riadiť a usmerňovať*. Národnostné vzťahy sú aj v podmienkach budovania rozvinutého socializmu značne zložité a náročné na ekonomické, politické, sociálne a kultúrne riadenie, na rozvoj teórie, na sústavnú realizáciu sociologických výskumov a uskutočňovanie výskumov verejnej mienky, na politickú výchovu mas a na prekonávanie prežitkov nacionalizmu vo vedomí ľudí. V tejto otázke sa tiež stupňuje antikomunistická činnosť zo strany mosovokomunikačných prostriedkov kapitalistických krajín.

Zložité je najmä riadenie národnostných vzťahov *v národnostne zmiešaných oblastiach*. Ide tu o komplex mnohostranných sociálno-triednych vzťahov ľudí, ktorí patria k rôznym národom a menšinám a sú ovplyvnení danými geografickými, demografickými, historickými, kultúrnymi, psychickými a inými faktormi a existenciou rôznych jazykov, foriem národného vedomia, národných znakov spôsobu života atď. Úspešné riadenie týchto vzťahov sa uskutočňuje predovšetkým na základe rozvíjania *socialistickej demokracie*. Zloženie všetkých zákonodárnych zborov, skladba poslancov Federálneho zhromaždenia Českej a Slovenskej národnej rady, všetkých stupňov národných výborov zodpovedá jednak *triedno-sociálnemu zloženiu obyvateľstva*, štátu a oblastí, jednak *národnostnému zloženiu štátu a oblastí*. Federatívny systém štátnych orgánov znemožňuje *majorizáciu* niektorého národa a súčasne sociálne a národne zloženie okresných a miestnych národných výborov a celá podstata socialistickej

(4) V kapitalistickom Československu existovala národnostná otázka ako: a) vnútorná problematika každého z národov a menšín, t. j. existencia antagonistickej triedno-sociálnej štruktúry národov; b) ako antagonistické vzťahy medzi vládncami triedami českého a slovenského národa a tiež okolitých národov a štátov; c) ako medzinárodná problematika, t. j.

existencia tzv. československej otázky; d) ako odraz týchto vzťahov v politike a ideológii jednotlivých tried a politických strán; e) ako protirečivé a odstredivé národné hnutia a nacionalistické ideológie čechoslovakizmu, ľudáctva a menšinového a protimenšinového nacionalizmu atď. Tieto problémy nedokázala buržoázia riešiť.

moci znemožňuje útlak národnostných menšín. Okrem toho vo vzťahu k národnostným menšinám sa uplatňuje jednak ochrana ich práv ako *štátnych občanov*, jednak sa zabezpečujú od roku 1969 aj ich práva ako relatívne samostatných etnických skupín, ich *skupinové práva a záujmy*. Ide o právo na rovnoprávne politické zastúpenie: na používanie jazyka vo verejnom živote, na štátne školstvo v jazyku menšiny, na zhromažďovanie, na vytváranie spoločensko-kultúrnych spolkov a na rozvoj masovokomunikačných prostriedkov v jazyku menšiny.

Dôležitou súčasťou riadenia vývoja a rozvoja národnostných vzťahov je v poslednej miere aj dobrá znalosť a *sústavné skúmanie verejnej mienky, sociologické skúmanie stavu národného vedomia príslušníkov národov a menšín a názorov na interetnické vzťahy*, a to v pomeroch celej ČSSR a osobitne potom v štyroch typicky národnostne zmiešaných oblastiach ČSSR, t. j. na južnom a východnom Slovensku, na Ostravsku a v severočeskom kraji. Tento výskum pravidelne robia príslušné výskumné oddelenia pri Štatistických úradoch v Prahe a Bratislave, ďalej Slezský ústav ČSAV v Opave, Ústav kultúry a verejnej mienky v Bratislave a iné.

Od roku 1945, kedy sa český a slovenský národ a menšiny znovu po porážke fašizmu stretli v spoločnom štáte na nových demokratických a socialistických základoch, môžeme pozorovať v ČSSR vo vývine národného vedomia, interetnického vedomia, internacionalizmu, vlastenectva, alebo v prejavoch nacionalizmu, šovinizmu, etnocentrizmu, národných stereotypoch atď. zásadné kvalitatívne zmeny, poznačené predovšetkým prudkým ústupom posledných.

Napríklad ešte v roku 1943 podľa výsledkov prieskumu verejnej mienky v českej časti štátu len 21 % respondentov českej národnosti sa domnievalo, že Česi a Slováci sú dva osobitné národy. Neuznávali slovenský národ ako národ osobitný. 65 % respondentov sa domnievalo, že Česi a Slováci „sú dve vetvy jedného národa“ [Verejné mínění 1947]. Bol to dôsledok starej politiky buržoázie. V súčasnosti sa s podobným názorom už vôbec nestretáme. Presvedčenie o existencii dvoch osobitných, no súčasne veľmi blízkych národov, sa plne udomácnilo. Celý národný a kultúrny kontext slovenského národa sa rozvinul za 30 rokov tak, že v tejto oblasti ide dnes už o *vzájomné vzťahy*. Podľa výskumu verejnej mienky v rokoch 1975 a 1976 už 74,8 % respondentov v SSR jednoznačne hodnotilo pozitívny prínos českej socialistickej kultúry ako obohatenie ich kultúrneho vývinu a života a v ČSR až 73,9 % respondentov českej národnosti veľmi kladne hodnotilo podiel slovenskej socialistickej kultúry na obohatení ich duchovného života [Zvara 1978: 5]. Takýto prudký rast vplyvu národnej kultúry slovenského národa — kedysi národa utláčaného a zaostaleho — je v histórii Európy ojedinelý a možný skutočne len v podmienkach socializmu.

Výsledky výskumov verejnej mienky potvrdzujú u obyvateľstva pozitívny vývoj takých hodnôt, ako je hrdosť nad príslušnosťou k socialistickej ČSSR, ako je chápanie predností socializmu, ako sú prejavy túžby žiť v mieri, rozvíjať priateľstvo so Sovietskym zväzom a socialistickými štátmi, ale i všetkými mierumilovnými štátmi. Potvrdzujú sústavný pokles etnocentrického a náboženského myslenia. Osobitne cenné sú výskumy, robené v spomínaných štyroch národnostne zmiešaných oblastiach. Empirické výskumy, ktoré sa tu robia od roku 1936, sú zamerané na poznanie podstaty vývinu súčasných interetnických vzťahov: skúmajú sa vplyvy migračných procesov, procesy zbližovania, kultúrne a národné záujmy a potreby príslušníkov národov a národností, vzájomné pôsobenie národných kultúr, vývin jazykových vzťahov (bilingizmu až trilingizmu). Skúmajú sa vzťahy rôznónárodného obyvateľstva v obciach, na praco-

viskách, skúma sa vývin zmiešaných manželstiev, korelácia náboženskej a národnostnej orientácie atď. Skúma sa tiež stupeň a intenzita prejavov etnocentrizmu a rôznych predsudkov [Sokolová 1975: 294—311; Ollík 1976; Végh 1977].

Celkove veľmi komplexné empirické výskumy sa zaoberajú tiež otázkami školskými a osvetovými, skúmajú stupeň asimilácie, názory na asimilačné procesy, prejavy prípadných jazykových bariér atď.

Pri týchto empirických výskumoch sa čerpá tiež zo skúseností ZSSR, Poľska a ďalších krajín. Ani jeden z mnohostranných prejavov rozvíjania národnostných vzťahov pritom nemožno obísť. Niektorí sociológovia v kapitalistických krajinách napríklad podceňujú výsledky empirických výskumov robených v ZSSR, osobitne tých, ktoré sa zaoberajú vzťahmi etnického vedomia a počtu národnostne zmiešaných manželstiev. Pozitívny vývin, kedy sa v dôsledku rozbitia starých triedno-sociálnych a národnostných bariér v ZSSR zvyšuje počet národnostne zmiešaných manželstiev, sa znevažuje. Tvrdí sa, že „do veľkej miery sú etnické vedomie a postoje k sobášom nezávisle premenné... Ľudia sa neženia hlavne z pocitu etnicity“ [Fisher 1977: 407—408].

Aj keď vieme, že ľudia sa neženia pre národnosť, rozvoj národnostne zmiešaných manželstiev je — okrem iných, ďaleko významnejších indikátorov — jedným z dôležitých sprievodných znakov správnej *národnostnej politiky*. To plne potvrdzujú aj empirické výskumy robené v ČSSR. G. Sokolová hovorí o tom, že „zmiešané manželstvá nie sú len dokladom určitého národnostného vývoja oblasti, ale súčasne predstavujú významný faktor, ktorý ovplyvňuje postoje rodiny k niektorým otázkam, pôsobí na ich kultúrnu a jazykovú orientáciu a pod. Rodiny charakterizuje napr. používanie dvoch jazykov (ak sú ich členovia rôznej národnosti), záujem o kultúru a masovokomunikačné prostriedky vo viacerých jazykoch a podobne [Sokolová 1975: 303].

Rozhodujúcim činiteľom pre priaznivý národnostný vývin v socializme, ako potvrdzujú výskumy, je predovšetkým riešenie otázok politických. Národy a menšiny sú menšinami *pracujúcich*, bez vykorisťovateľských tried, ktoré by mali záujem na národnostných rozporoch, v národnostných vzťahoch sa prejavuje hlboká demokracia a prirodzený vývin.

Stále väčšia pozornosť je venovaná spoločným otázkam sociálnym, myslenie v národnostných kategóriách ustupuje do pozadia. Ďalším rozhodujúcim činiteľom je riešenie otázok triedno-sociálnej štruktúry národov a národností, smerujúce k zabezpečeniu skutočnej rovnosti a rovnoprávnosti veľkých a malých národov a menšín.

V. I. Lenin kedysi písal o dvoch historických tendenciách v národnostnej otázke za kapitalizmu. „Prvá: prebudenie národného života a národnostných hnutí, boj proti každému národnostnému útlaku, utvorenie národných štátov. Druhá: rozvoj a rozhojnenie všetkých možných stykov medzi národmi, odstránenie národných priehrad, vytvorenie internacionálnej jednoty kapitálu, hospodárskeho života vôbec, politiky, vedy atď.“ [Lenin 1956: 18]. *Obe tendencie*, ktoré sú zákonom kapitalizmu, sa uskutočňujú v kapitalizme v antagonistic-
kých rozporoch, sú sprevádzané útlakom, segregáciou, vojnami, nacionalizmom a rasizmom.

Spomínané tendencie majú v socializme iný priebeh: vychádzajú z nového sociálneho organizmu, zanikol ich antagonistic-
ký charakter, ide o dialektický rozvoj a vzájomné zblížovanie národov. Integrácia sa uskutočňuje „bez bolesti“ v prospech veľkých i malých národov a menšín. Tým zaniká aj známy zdánlivo neriešiteľný rozpor medzi nacionalizmom a internacionalizmom.

Literatura

- Fisher, W. A.: *Ethnic Consciousness and Inter-marriage: Correlates of Endogamy among the Major Soviet Nationalities*. Soviet Studies 1977, č. 29.
- Hampel, J.: *Etnicita, svetový problém*. Politische Studien 1976, č. 230.
- Hartl, H.: *Národy, menšiny a hranice v južnej Európe*. Politische Studien 1976, č. 230.
- Kosing, A.: *Nation in Geschichte und Gegenwart*. Berlin, Dietz Verlag 1976.
- Lenin, V. I.: *Spisy, sv. 20*. Bratislava 1956.
- Ollík, T.: *Výskum postojov ukrajinského obyvateľstva v ČSSR*. Sociológia 1977, č. 9.
- Sokolová, G.: *K výskumu soudobých interetnických vztahů v Ostravské oblasti*. Opava, Slezský ústav ČSAV 1975.
- Végh, L.: *Výskum maďarskej národnostnej kultúry na Slovensku*. Sociológia 1977, č. 9.
- Veřejné mínění*. 1947, 7.
- Zvara, J.: *Február — nástup k vyriešeniu národnostnej otázky*. Národné výbory 1978, č. 5.
- Zvara, J.: *Maďarská menšina na Slovensku po roku 1945*. Bratislava, EPOCH 1969.

Резюме

Звара Ю.: Национальное развитие в условиях социализма

Автор статьи анализирует отношение между национальным и социальным развитием в условиях социализма. Хотя национальное развитие связано также с социальным развитием, оно охватывает однако целый ряд специфических проблем. На примере социалистической Чехословакии автор отвечает главным образом на такие вопросы, как, например: каковы тенденции развития социалистических народов, какое содержание при социализме имеет категория народ и как реализуется сближение народов. Он отвечает также на вопрос, существует ли в условиях социализма национальный вопрос и националистическое движение. Особое внимание уделяется уровню национального сознания народа.

Высокая интенсивность выравнивания классово-социальной структуры чешского и словацкого народов и взаимных процессов сближения за последние 30 лет полностью подтверждает тезис о равноправии больших и малых народов при социализме и об эффективности принципа политики социалистического интернационализма. Принципы национальной политики социалистического государства носят комплексный характер и результатом их применения является формирование социалистического образа жизни как интернациональной категории.

В заключение автор статьи информирует о некоторых социологических исследованиях этой проблематики в ЧССР и СССР.

Summary

Zvara J.: National Development under the Conditions of Socialism

The present paper deals with the relation between national and social development under socialism. Of course, national development is also social development but it involves a fairly large area of specific problems. The author uses the example of socialist Czechoslovakia to demonstrate particularly the development trends of socialist nations, the content of the category of nation under socialism, and the way in which the homogenization of nations is being actualized. He also provides an answer to the question whether there exists any nationality problem or nationalist movement in a socialist society. Special attention is paid to the state of national consciousness of the population.

The extremely intensive levelling of the social-class structure of the Czech and the Slovak nation and the rapid rate of mutual homogenization processes within the past thirty years fully confirm the thesis on the equality of big and small nations under socialism and on the effectiveness of the political principle of socialist internationalism. The national-policy principles of a socialist state are of a complex character and their application results in the formation of the socialist way of life as an international category.

In conclusion the paper presents information about some sociological researches in this problem area carried out in Czechoslovakia and in the Soviet Union.

V současné etapě vývoje se do popředí dostává rozvíjení kvalitativních faktorů rozvoje ve všech sférách společenského života. Veškeré úsilí se soustřeďuje na sjednocování vymožeností socialismu s vědeckotechnickou revolucí tak, aby současná i příští etapa vývoje naší společnosti znamenaly další významný krok k uskutečňování jejího humanistického cíle — k vybudování komunismu.

Rozhodujícím činitelem tohoto revolučního procesu je formování a rozvíjení subjektivních sil společenského vývoje, v nichž má základní úlohu dělnická třída. K jejímu zkoumání je třeba přistupovat s bedlivým vážením všech podmínek a okolností, v nichž v současné době tato třída, pod vedením svého revolučního předvoje — komunistické strany, realizuje svou historickou roli. Jde o kvalitativně nový stupeň rozvoje socialismu u nás i v celém socialistickém společenství v podmínkách prohloubení všeobecné krize kapitalismu, národně osvobozenického, revolučního a mírového hnutí ve světě, za současných revolučních změn ve vědě a technice, působících převratně na obsah práce a myšlení lidí.

V těchto širokých souvislostech a zároveň v konkrétních společenských procesech si dělnická třída jako rozhodující společenský subjekt osvojuje, přivlastňuje a mění podmínky života, podřizuje je objektivním třídním a tím celospolečenským zájmům. Současně se mění její objektivní postavení v dialektice výrobních sil a výrobních vztahů, její místo v sociálně třídní struktuře, její vnitřní složení v závislosti na jednotlivých etapách vyvráždění socialistického charakteru společnosti, jimiž prochází na cestě k vytváření beztřídní společnosti.

* * *

Pro teoretické postizení dělnické třídy je rozhodující její objektivní místo ve společnosti, kontext určité sociálně ekonomické formace. Výzkum dělnické třídy, jeho orientace, obsah, interpretace a praktické využití vychází vždy z koncepce společnosti, zahrnující i pojetí dělnické třídy. Důležitý vliv má i teoreticko-ideologická pozice, kterou zaujímá sám badatel. Srovnáme-li hlavní výzkumy dělníků realizované v kapitalistických zemích, zjišťujeme přes některé odlišnosti základní shodné rysy. Dělnická třída je v nich vytržena z dialektiky výrobních sil a výrobních vztahů a je pojata jako stratifikační vrstva, která buď mění, nebo nemění znaky svého sociálního postavení, modifikuje, nebo nemodifikuje svůj životní způsob, opouští, nebo neopouští své politické postoje. Hlavním problémem její sociální dynamiky je podle těchto výzkumů integrace dělníků do středostavovské společnosti, přiblížení jejich sociálního charakteru a životního způsobu maloburžoazii. Takto viděná společenská dynamika je různě transformována do konkrétních výzkumných problémů, jako je proces zburžoaznění [Goldthorpe 1969] nebo proces přeměny ideologie dělnické třídy, sledovaný ve výzkumech představ o třídním uspořádání společnosti [Lockwood 1976]. Výchozí teze jsou zpravidla v konfrontaci s empirickými daty zpochybněny, nicméně logika uvažování o dělnické třídě zůstává táž. V zásadě se zde prosazuje weberovská optika, podle níž je sociální třída

Tabulka 1. Sociálně třídní složení populace v letech 1950–1977

Společenská skupina	1950	1961	1970	1975	1976	1977
Dělníci	56,4	56,3	60,1	61,0	61,2	61,5
Zaměstnanci	16,4	27,9	27,4	28,0	28,0	28,7
Družstevní rolníci	0,0	10,6	9,4	8,3	8,1	7,8
Družstevní výrobci	0,0	1,2	1,7	1,7	1,7	1,7
Jednotlivě hospodařící rolníci	20,3	3,5	1,2	0,8	0,8	0,7
Svobodná povolání		0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Ostatní samostatní	6,9	0,3	0,1	0,1	0,1	0,1
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Prameny: Sčítání lidu, demografické bilance

pouhým souhrnem „třídních situací“, jejichž geneze může být nejrůznější, přičemž pro místo jedince ve společnosti je rozhodující jeho individuální způsob života, jeho vzdělání a společenské kontakty, případně odtrženě pojaté ekonomické, politické a kulturní aktivity. Jestliže podle teorie zburžoaznění se dělnická třída rozpouští ve středních vrstvách, pak v koncepci „nové dělnické třídy“, tvořící její komplementární pól, se naopak některé části „nové střední třídy“ spojují s dělníky a vytvářejí její technologickou elitu [Mallet 1963].

Proti stratifikačnímu pojetí stojí pojetí třídní. Zkoumat dělníky jako třídu znamená v první řadě chápat je v dynamice společenského vývoje (oproti stratifikačnímu průřezu společností), jako jeho generující sílu, nikoli jako odvozenou a opožděnou reflexi sociální dynamiky „vyšších vrstev“. Při výzkumu dělnické třídy nelze použít optiku jiných společenských tříd nebo vrstev, nýbrž její vlastní optiku, hledisko jejího vlastního rozvoje, její sebepřeměny jako rozhodujícího společenského subjektu. Potom jsou ovšem výzkumné problémy formulovány podstatně jinak. Protože dělnická třída nevystupuje jako pasivní objekt vnějších změn, ale jako subjekt využívající všech možností společenského pokroku ke změně systému hodnot, nejde v nich o „referenční skupiny“ dělnické třídy. Naopak, dělnická třída se tu stává referenční skupinou pro pojetí společenských problémů, jež ve svém rozvoji řeší a klade na stále vyšší kvalitativní úroveň. Postavení dělnické třídy v kapitalistické a v socialistické společnosti se zásadním způsobem liší a z toho vyplývají i jiné výzkumné problémy. V našem výzkumu vycházíme z podmínek a stupně rozvoje dělnické třídy v Československu a výzkumné problémy formulujeme tak, jak to odpovídá současné etapě výstavby socialismu a objektivním tendencím historického vývoje.

Tradice dělnické třídy jsou v socialistickém Československu velmi hluboké, jsou spjaty s dlouhou historií industrializace a dělnického hnutí, opírajícího se o odbornou i politickou vyspělost dělníků. Počátek výstavby socialismu je charakterizován početním rozmachem řad dělnické třídy, do níž v masové míře

přicházejí zemědělci, ženy z domácností i příslušníci maloburžoazie a některých dalších vrstev. Zároveň probíhají rychlé vyrovnávací procesy mezi českými zeměmi a Slovenskem, posiluje se dělnický charakter celé společnosti. Na tyto přesuny navazují další kvalitativní přeměny dělnické třídy, především růst její kvalifikační, vzdělanostní a kulturní úrovně, růst její odvětvové, podnikové i územní koncentrace, růst jejího sepětí s moderní technikou a zvyšování její účasti jak na řídicích a inovačních procesech v ekonomické oblasti, tak na politickém řízení a veřejném životě. Podstatně se mění materiální podmínky života dělnické třídy i její společenské vědomí, které nemá nic společného s kulturní izolací dělníků v kapitalistické společnosti.

Ve všech oblastech společenského života se ukazuje, že dělnická třída je vedoucí silou socialistické společnosti a že v těchto intencích probíhá její hluboká vnitřní proměna. Dělník je osvobozen z absolutního tlaku ekonomického donucení, jeho pracovní aktivita je materiálně stimulována a v jejím rozmachu nabývají stále důležitější místo morální hodnoty a sepětí s cílem socialistické výstavby. Pro první etapy socialistického vývoje je přitom charakteristické, že vnitřní přeměna dělnické třídy probíhá jakoby na pozadí změn jiných společenských tříd, jejichž rozvojový proces je v souladu s dlouhodobými společenskými zájmy dělnickou třídou vyvolán, řízen a do značné míry i sycen z jejich sociálních zdrojů — to se konkrétně týká přeměny soukromých zemědělců ve třídu družstevních rolníků a formování socialistické inteligence. Dělnická třída do nich vkládá mnohé ze svého sociálního charakteru a formuje tak podmínky budoucí sociální stejnorodosti socialistické společnosti. V těchto procesech mění sebe samu, jiné společenské skupiny i sociální strukturu celé společnosti, přičemž se dále rozvíjí v kontextu nové sociální struktury, nových společenských vztahů i nových problémů. V charakteru těchto problémů se prokazuje integrace dělnické třídy s ostatními sociálními složkami socialistické společnosti ve zdrojích sociálního postavení, v životním způsobu, vědomí a zájmech. Proto jsou i otázky pro výzkum dělnické třídy formulovány v poloze společenských problémů, jež každodenní ekonomická, sociální a politická praxe dělnické třídy přináší, jež se stávají součástí jejího společenského vědomí a jsou iniciativně a programově řešeny komunistickou stranou.

Současná etapa výstavby rozvinuté socialistické společnosti je charakterizována plným prosazením vedoucí role dělnické třídy ve všech oblastech společenského života. Jak bylo konstatováno ve *Zprávě o činnosti strany a vývoji společnosti*, přednesené na XV. sjezdu KSČ soudruhем Gustávem Husákem, „jedním z nejvýznamnějších výsledků vývoje po XIV. sjezdu je skutečnost, že se upevnilo postavení dělnické třídy jako hospodáře a hlavního tvůrce materiálních hodnot, páteře našeho politického systému, že vzrostla její uvědomělost, technická i kulturní úroveň.“ Charakteristickým rysem tohoto vývoje je přitom skutečnost, že dělnická třída je jeho rozhodujícím iniciátorem a nositelem, že jde o proces, v němž dělnická třída měníc sama sebe mění i celou společnost: „Tak, jak roste váha dělnické třídy v socialistické společnosti, rozvíjejí se její tvůrčí síly, osvojuje si nový styl myšlení, nové přístupy k přeměně životních podmínek, přetváří sebe sama a zároveň mění i způsob života celé společnosti.“ [Zpráva 1976: 32—33]

Vedoucí role dělnické třídy je pevně zakotvena v jejím postavení v ekonomické sféře, a to jak v oblasti výrobních sil, tak v oblasti výrobních vztahů. Rozhodující pro socialistický vývoj je revoluční nastolení historicky nejprogressivnějších výrobních vztahů, všelidového vlastnictví výrobních prostředků. Samo vytváření nových vlastnických poměrů je nerozlučně spojeno s rozvojem vý-

Tabulka 2. Základní prostředky a vybavenost dělníků v průmyslu v letech 1951–1975

Ukazatel	1951 až 1955	1956 až 1960	1961 až 1965	1966 až 1970	1971 až 1975
Průměrný roční přírůstek základních prostředků (v %)	4,3	4,7	5,1	4,3	5,8
Podíl strojů v základních prostředcích (v %)	32,7	35,8	38,5	40,3	43,0
Průměrný roční přírůstek vybavenosti dělníků stroji (v %)	2,4	3,4	6,5	2,0	5,4
Počet dělníků uvolněných novou technikou (v tisících osob)	83	157	160	288	395

Pramen: Statistika průmyslu

robních sil, uskutečňovaném na základě uplatňování nejnovější vědy a techniky ve výrobním procesu.

Rozvoj materiálně technické základny se v sedmdesátých letech vyznačuje na jedné straně zvýšením intenzity investování, na druhé straně však poklesem obnovy strojů a zařízení, jejíž stupeň ještě v roce 1976 zůstává na nízké úrovni. Znamená to, že většina dělníků pracuje ve výrobně technických podmínkách, které se mění poměrně pomalu, přičemž z hlediska obsahu práce dominuje dosud výroba spjatá s obsluhou mechanizovaných a částečně automatizovaných strojů; v roce 1976 bylo v průmyslu a stavebnictví 43 % mechanizovaných strojů, 44 % částečně automatizovaných strojů a pouze 11 % strojů plně automatizovaných. Přesto již v tomto stadiu zavádění automatizace je třeba počítat se všemi jejími důsledky, tj. někdy krátkodobě s kvalifikačním rozmělněním práce i s tendencemi subjektivní dequalifikace, dlouhodobě však s celkovou změnou charakteru dělnické práce, kde zatím převažující výkonné funkce se mění ve funkce řídicí, kontrolní a rozhodovací. Zavedení automatizované výroby tedy vyžaduje odpovídající změny v kvalifikační a profesní struktuře, protože dochází ke zvyšování podílu špičkových profesí s vysokými kvalifikačními nároky. Úspěšný rozvoj automatizace je nemyslitelný bez bezprostřední účasti pracujících v rozhodování o všech aspektech a etapách zavádění nové technologie a všech ekonomických a sociálních problémech, jež jsou s tímto procesem nevyhnutelně spojeny.

Vědeckotechnický rozvoj vytváří podmínky a stimuly pro kvalifikační růst dělnické třídy, pro změny její vzdělanostní a profesní struktury. Trvale vzrůstá počet kvalifikovaných dělníků a klesá počet i poměrné zastoupení nekvalifikovaných a pomocných dělníků, kteří reprezentují spíše starší generace dělnické třídy: v současné době již jen nepatrný počet mladých lidí (v roce 1976 to byla 4 %, z nich většina dívek) odchází ze základní školy přímo na pracovní místa.

Podíl dělníků, kteří jsou vyučeni v oboru, v němž pracují, se mezi roky 1959 a 1974 zvýšil ze 48 % na 55 %, přičemž dále rychle roste v souladu s výměnou generací dělnické třídy. Mezi jednotlivými obory dělnické práce se však uchovávaly značné rozdíly — mezi obory s nejvyšší úrovní patří tradičně strojírenství, elektrotechnika, stavebnictví, polygrafie; naopak některé obory, které v období socialistické výstavby zaznamenaly rychlý růst, zůstávají kvalifikačně podprůměrné — to se týká chemie, hornictví, hutnictví. Druhým zdrojem po-

Tabulka 3. Kvalifikovaní dělníci a provozní pracovníci podle vyučení a využití kvalifikace v letech 1971–1974 (v %)

Obor	Podíl vyučených v oboru, ve kterém pracují		Podíl pracujících v oboru, ve kterém jsou vyučení	
	1971	1974	1971	1974
Hornictví a hornická geologie	29,5	32,3	65,5	61,4
Hutnictví	32,7	32,0	60,0	59,2
Strojírenství a ostatní kovodělná výroba	68,6	69,8	60,5	61,5
Elektrotechnika	76,1	78,8	79,3	79,7
Technická chemie silikátů	21,5	25,1	56,8	61,5
Technická chemie ostatní	25,8	28,8	69,3	76,2
Potravinářství	43,0	43,1	44,0	45,6
Textil a oděvnictví	40,2	41,6	55,3	54,5
Zpracování kůže a výroba obuvi	27,6	27,8	53,5	54,8
Zpracování dřeva a výroba hudebních nástrojů	45,8	43,3	61,3	60,4
Polygrafie, zpracování papíru, filmu a fotografie	58,6	60,3	73,4	73,5
Stavebnictví a zeměměřičství	74,7	76,4	74,4	74,3
Doprava, pošty, telekomunikace	23,7	15,9	51,8	44,3
Zemědělství a lesní hospodářství	22,9	24,7	73,9	76,0
Ekonomika a organizace, obchod a služby	64,6	66,8	51,8	47,5
Užitě umění, rukodělná a umělecko-řemeslná výroba	42,8	38,0	65,1	65,5
Celkem	52,4	54,5	65,1	65,5
Z toho ženy	35,0	38,3	69,3	68,7

Pramen: Šetření kvalifikovaných dělníků 1971, 1974.

měrně slabého kvalifikačního obsazení pracovních míst je nízké využití kvalifikace získané vyučením; podíl těch, kdo pracují na jiných místech, než odpovídá jejich kvalifikaci, se s menšími odchylkami stále pohybuje okolo 35 %. Je zřejmé, že nevyužívání získaných znalostí v řadě oborů dělnické práce představuje značné národohospodářské ztráty, a to jak z hlediska ryze ekonomických kategorií (nízké využití kvalifikace v oborech, kde je vysoký podíl neobsazených dělnických míst), tak z hlediska širší ekonomické efektivity (možné nižší výkonové a kvalitativní parametry práce, slabší vztah k práci a subjektivní spokojenost).

Přestože vyučení představuje i perspektivně rozhodující formu kvalifikace dělnické třídy, je třeba sledovat narůstající podíl dělníků, u nichž zapojení do technologicky a organizačně složitých výrobních procesů vyžaduje zvládnutí vyšší odborné přípravy. Již v r. 1970 mělo téměř 5 % dělníků středoškolské vzdělání, přičemž v nejmladších věkových skupinách dělnické třídy dosahoval tento podíl 7 %. Tento trend dále výrazně posílí nová výchovně vzdělávací soustava, podle níž budou odborná učiliště poskytovat úplné střední vzdělání ve čtyřletých učebních oborech. Lze odhadnout, že již v roce 1990 bude 8 % dělníků mít výuční list a maturitní vysvědčení zároveň, tj. hraniční kvalifikaci, odpovídající stoupající složitosti a odborné náročnosti dělnické práce. Tím se současně formuje významná dělnická vrstva, propojující dělnickou třídu se socialistickou inteligencí ve směru odpovídajícím jak sociálnímu rozvoji dělnické třídy, tak procesům sociální homogenizace socialistické společnosti. Proto je třeba tento trend co nejvíce podporovat, a to nejen na straně vzdělávacího systému, ale také na straně ekonomiky — vytvářením potřebného počtu pracovních míst, kde by nové kvalifikační formy mohly být plně využity.

O morální vyspělosti a plné identifikaci dělnické třídy s cíli hospodářského a sociálního rozvoje naší společnosti svědčí vysoká míra její angažovanosti a iniciativy jak v práci a řízení výrobních kolektivů, tak v širších společenských rámcích. Například v socialistickém soutěžení bylo v roce 1976 zapojeno téměř 20 tisíc kolektivů s více než 5600 tisíc pracujících, z nichž bylo 69 % dělníků. V hnutí brigád socialistické práce bylo v roce 1976 zapojeno více než 2300 tisíc pracujících, z nich opět většina dělníků. Ukazuje se, že jsou to právě dělnické kolektivy, které se častěji účastní různých forem zlepšovateľského hnutí nebo využívají některou z novátorských metod práce. Doposud však brigády socialistické práce rozvíjejí svoji činnost úspěšněji v oblasti pracovní než v oblasti mimopracovní, tj. politické, ideově výchovné a společenské. Není pochyb o tom, že v rozvoji pracovní iniciativy dělnické třídy existují stále velké rezervy, které by bylo možno využít pomocí účinnějšího propojení morální a materiální stimulace i lepším sladěním individuální a kolektivní pracovní angažovanosti.

Rozhodující podíl dělnické třídy na tvorbě materiálního bohatství společnosti je základem i historickým oprávněním její nejširší politické aktivity, rozhodující účasti na řízení společnosti. Politická aktivita dělnické třídy se uskutečňuje v několika rovinách. Základní je zde uplatňování a neustálé rozvíjení a prohlubování vedoucí úlohy komunistické strany jako politické avantgardy dělnické třídy, která se v převážné míře z jejích příslušníků skládá a prosazuje její historické zájmy v každodenní řídicí praxi. Pro současné období je charakteristické, že většina kandidátů strany (více než 62 %) jsou dělníci. V tomto směru posilování dělnického charakteru komunistické strany je třeba postupovat i nadále. S tím souvisí i pozitivní skutečnost, že většina nových členů jsou mladí lidé.

Druhou důležitou rovinou politické aktivity je účast dělníků ve volených zastupitelských orgánech, od místních národních výborů až po Federální shromáždění. V průběhu socialistické výstavby tato účast neustále roste a mění se i kvalitativně, v souladu s rostoucí vyspělostí dělnické třídy a s kumulací její historické zkušenosti. Poslední volby v roce 1976 plně navázaly na trend obnovy vedoucího postavení dělnické třídy i v této oblasti, kdy aktivní dělníci (tj. nepočítaje ostatní pracovníky dělnického původu nebo s původním dělnickým povoláním, kterých je většina) tvoří rozhodující část poslanců (43 %), přičemž v samotném Federálním shromáždění zasedá 29 % aktivních dělníků. I zde je

*Tabulka 4. Vybavenost domácností předměty dlouhodobé spotřeby v roce 1976
(počet kusů na 100 domácností)*

Předmět	Domácnosti		
	dělníků	zaměstnanců	družstevních rolníků
Chladnička	91,1	92,1	89,8
Pračka standardní	84,4	77,1	89,0
Pračka automatická	13,9	17,1	12,9
Televizor	96,7	96,4	96,2
Gramorádio a hudební skříň	28,1	32,3	24,6
Stereosouprava	2,3	3,6	1,0
Magnetofon	31,4	38,3	23,3
Hudební nástroj	12,4	24,0	11,4
Osobní automobil	44,0	52,9	55,7
Chata nebo chalupa	7,9	14,2	0,7
Telefon	27,6	43,9	11,0

Pramen: Šetření rodinných účtů 1976.

třeba dále prosazovat zvyšující se podíl dělnické třídy na řízení společnosti, odpovídající její váze a reálnému významu a vyjadřující její vedoucí úlohu při budování rozvinutého socialismu. Také v dalších organizacích Národní fronty je aktivní účast dělnické třídy objektivní garancí jejich úspěšné činnosti — ve volených odborových orgánech všech stupňů pracuje 50 % dělnických funkcionářů, téměř 45 % dělnické mládeže je organizováno v SSM.

Výrazem společenského postavení dělnické třídy a jednou z nejvýznamnějších podmínek jejího sociálního rozvoje je míra uspokojování jejích hmotných potřeb, které právě v socialistické společnosti rychle rostou. V současné době se průměrná mzda průmyslových dělníků pohybuje jen nepatrně pod průměrnou mzdovou hladinou, která v roce 1977 činila 2447 Kčs. Do roku 1980 se předpokládá zvýšení průměrné mzdy na 2700 Kčs. Pozitivní charakteristikou nedávného vývoje je skutečnost, že proti předchozím trendům rostly příjmy dělnických domácností o něco rychleji než příjmy domácností zaměstnaneckých a domácností družstevních rolníků. V roce 1973 činily příjmy na hlavu v dělnických domácnostech 14 735 Kčs ročně, což představuje 96 % celospolečenského průměru, 84 % příjmů zaměstnaneckých domácností a 92 % příjmů v domácnostech družstevních rolníků.

Příjmový růst je hlavním faktorem odstraňování rozdílů i v dalších složkách životní úrovně. Ukazuje se totiž, že na rozdíl od minulosti i od situace v kapitalistických zemích již u nás nefungují odlišné spotřební vzory, že struktura spotřeby a tím struktura peněžního rozpočtu dělnické a zaměstnanecké rodiny je prakticky stejná, pokud jsou stejné jejich příjmy. Znamená to, že rozhodující výdajovou položkou se stávají nákupy průmyslového zboží, že se relativně snižují výdaje na stravování (přírozeně při jejich stálém absolutním růstu) a že rostou výdaje na služby a na platby a také úsporné vklady. Rostoucí výdaje na průmyslové zboží se stávají základem pro vyrovnání i v tzv. nestandardním vybavení domácností; úroveň ve standardní vybavenosti se mezi společenskými skupinami liší už jen velmi málo.

V sedmdesátých letech se výrazně zmenšila také rozdílnost v kvalitativní úrovni bydlení rodin dělnických a rodin patřících do jiných společenských skupin. V roce 1976 bydlelo 54 % dělnických rodin v bytech postavených po roce 1945 (oproti 62 % zaměstnaneckých domácností a 47 % rodin družstevních rolníků) a 41 % v bytě I. kategorie (oproti 62 % zaměstnanců a 24 % družstev-

ních rolníků). Vzhledem k větší průměrné velikosti dělnických domácností jsou také méně příznivé ukazatele zalidněnosti bytů — zatímco v dělnických bytech připadá na osobu 13 m² obytné plochy, ve společenském průměru i v ostatních společenských skupinách je to 15 m². V bytové politice (v 6. pětiletce má být přiděleno 640 tisíc nových bytů) je třeba sladit záměry efektivního rozmístění pracovních sil a jejich stabilizace v perspektivních ekonomických centrech naší společnosti s požadavky dalšího prosazování sociální stejnorodosti v oblasti životní úrovně.

Všestranná ekonomická a politická aktivizace dělnické třídy spolu se změnami v materiálních podmínkách jejího života je úzce spjata s pohybem společenského vědomí, s neustálým obohacováním hodnotového světa dělnické třídy. Vědomí dělnické třídy jakožto subjektivní výraz jejího životního způsobu i jakožto stimul jeho dalších přeměn nemá již nic společného s kulturní izolací dělníků v podmínkách kapitalistické společnosti, nýbrž naopak vyjadřuje celospolečenské poslání dělnické třídy jako nositele a garanta společenského pokroku v politické, ekonomické i sociální oblasti. Dělnická třída za socialismu je dynamickou silou, která má v sobě samé zdroje svého pohybu, strhávající ostatní sociální třídy a skupiny. Stejně dynamický je i obsah životního způsobu, jehož dalekosáhlé změny otevírá. Prosazování náročných rysů socialistického způsobu života nemůže být jednorázové a mechanické, nýbrž musí odpovídat možnostem a potřebám jednotlivých etap ekonomického a sociálního rozvoje společnosti. V rámci této komplexnosti a napětí různých momentů se v postupu socialistického vývoje přesunuje problémové těžiště rozvoje dělnické třídy v prohlubování její vedoucí úlohy ve společnosti a spolu s tím se musí měnit i obsah a orientace výzkumných prací, které by měly směřovat ke komplexnímu zachycení různých stránek života dělnické třídy a jejich vzájemného propojení.

Formulace souhrnných hypotéz výzkumu dělnické třídy v naší společnosti vychází z konfrontace vývojové etapy objektivní reality se stupněm našeho poznání. Proto byla na základě rozsáhlých statistických a sociologických materiálů zkoumána geneze dělnické třídy v Československu, její vývoj a charakteristika současné etapy. Zároveň vycházíme z dlouhodobých vývojových perspektiv, v nichž dělnická třída vystupuje jako historický subjekt objektivně spjatý se společenským pokrokem, vědeckotechnickou revolucí a humanistickými hodnotami socialismu.

Na tomto základě pak byly stanoveny čtyři hypotézy, odpovídající závažným problémům týkajícím se dělnické třídy a celé společnosti zároveň. Ve všech se ukazuje, že sociální rozvoj dělnické třídy není jejím mechanickým pohybem vůči jiné společenské skupině, nýbrž organickou dynamikou sociální struktury jako celku a dělnické třídy samé jako její hybné síly.

První hypotéza se týká vztahu rozvoje výrobních sil, výrobních vztahů a tvůrčí aktivity dělnické třídy, jako jejich spojujícího článku. Vzpomeneme-li na komplementární teorie zburžoaznění a koncepci technologicky definované „nové dělnické třídy“, vidíme, že problémy změn dělnické třídy jsou řešeny nejen referenčním přenesením na jiné společenské skupiny, ale také odtrženě jeden od druhého. Nové postavení dělníka v technologickém systému a změna jeho společenského zařazení zde představují samostatné problémy, jejichž současné řešení je pak přirozeně nemožné. V našem přístupu vycházíme z dialektické jednoty těchto procesů i z jejich vnitřní rozpornosti, která v průběhu socialistického vývoje mění svoji taktiku. Společenské vlastnictví výrobních prostředků, nastolené v socialistické revoluci, stimuluje rychlý rozvoj výrobních sil, uskutečňovaný na základě intenzivního vědeckotechnického

rozvoje. S tímto procesem je také bytostně spjata dělnická třída, která od počátku socialistických přeměn vystupuje jako rozhodující vlastník výrobních prostředků, jichž je zároveň uživatelem, rozmnožovatelem a inovátorem. Realizace této role předpokládá plný rozvoj výrobních sil a plné osvojení nových vlastnických vztahů ve společenském vědomí a praktické činnosti lidí. Tohoto cílového stavu je však dosahováno v nerovnoměrném a rozporném vývojovém procesu, v němž na jedné straně rozvoj výrobních sil teprve postupně využívá všech možností daných revoluční přeměnou výrobních vztahů a na druhé straně dosažený stupeň rozvoje výrobních vztahů je teprve postupně plně využíván na základě nejširší aktivity bezprostředních výrobců. Dialektika věcných a vztahových stránek, současná produkce materiálních statků a sociálních vztahů a hluboké propojení objektivního a subjektivního momentu v postavení dělnické třídy, to vše představuje nosnou strukturu celého životního procesu a hnací sílu ekonomického a sociálního rozvoje.

Druhá hypotéza se týká integračních procesů v oblasti zájmů. Na rozdíl od kapitalistické společnosti, která systematicky atomizuje společenské vztahy, staví jedince proti kolektivu, kolektiv proti třídě a třídu proti společnosti, je socialistický společenský řád budován na integračních procesech se sociálně homogenizačními cíli. Předvojem, organizátorem i hlavním nositelem socialistického kolektivismu je dělnická třída, především její nejvyspělejší a nejorganizovanější průmyslová část. Individualismus staré společnosti však zůstává zakořeněn ve vědomí a jednání některých skupin, přičemž některé přechodné nedostatky přispívají k jeho reprodukci, především v sociálně nevyhraněných vrstvách obyvatelstva. Dělnický kolektiv průmyslového závodu je nejpevnějším vzorem socialistického kolektivismu, který přirozeně zahrnuje i rozvíjení osobnosti, uplatňování individuálních zájmů, potřeb a aspirací. Ani tento kolektiv není však bezrozporný, pokud jde o proporce individuálních, kolektivních a třídních zájmů v jeho celkové zájmové struktuře. Právě úloha dělnické třídy jako rozhodujícího celospolečenského vlastníka, má-li být plně realizována a rozvinuta, předpokládá preferenci třídních zájmů (které v podstatě splývají vjedno se zájmy celospolečenskými) před zájmy kolektivů a preferenci kolektivních zájmů před individuálními zájmy. Překonávání opačných preferencí, negativně ovlivňujících ekonomickou dynamiku i sociální růst, je zdrojem dalšího rozvoje dělnické třídy i celé společnosti.

Třetí hypotéza se týká vztahu pracovní a mimopracovní sféry. Charakteristickým rysem soudobého kapitalismu je skutečnost, že staví do protikladu „nutnou“ sféru práce a „svobodnou“ sféru spotřeby a volného času, jak je to vyjadřováno a prosazováno v koncepci spotřební společnosti. Bohatství lidského rozvoje je zde redukováno na reprodukci v rámci kvantitativně pojatého univerza potřeb. Období socialistických přeměn je cestou ke komunistickému způsobu života, v němž je tento protiklad postupně překonáván. Právě dělnická třída jako vůdčí síla nejprogresivnějších historických tendencí je i rozhodujícím subjektem řešení tohoto rozporu. Protože však důležitým zdrojem překonávání tohoto protikladu je kromě struktury společenských vztahů i charakter a kulturně technická úroveň konkrétní práce, je postavení dělnické třídy poznamenáno rozporem, který může brzdit její vlastní rozvoj i dynamiku celé společnosti v ekonomických a sociálních rozměrech. Překonávání tohoto rozporu je úzce spjata s odstraňováním rozdílu mezi duševní a fyzickou prací. To se nejprve realizuje jako sbližování fyzicky a duševně pracujících v procesu hluboké demokratizace společenského života a kultury, vyvěrající z přeměn společenských vztahů a převratu v oblasti hodnot a souvisící s rozvojem vědy a techniky. Výsledkem tohoto procesu je intelektualizace práce ve stále

rostoucím počtu dělnických profesí a celkový růst vzdělanosti dělnické třídy. Druhou stránkou problému je v podstatě nežádoucí soulad mezi zaostáváním v přeměně obsahu dělnické práce a nižší úrovni kultivace dělnické třídy v mimopracovní oblasti. Zde ovšem nemůžeme uplatňovat statické hledisko „kultury dělnické třídy“ [Hoggart 1967], nýbrž musíme sledovat kulturní rozvoj dělnické třídy v dynamice společenské skutečnosti, v níž se kulturní distance radikálně zmenšila a nadále zmenšuje, a z hlediska nových, socialistických hodnot, překonávajících zdánlivě neutrální, ve skutečnosti však elitistické standardy.

Čtvrtá hypotéza se týká postavení dělnické třídy v dialektice homogenizačních a diferenciacních procesů. Na rozdíl od kapitalistické společnosti, kde měnící se formy zakrývají proces reprodukce společenského uspořádání (Bourdieu 1970), je socialistická společnost třídní společností nového typu, v níž přeměna sociální struktury a prohlubování vedoucí úlohy dělnické třídy je zároveň přípravou k úplnému odstranění třídních vztahů, formování všelidové, sociálně stejnorodé společnosti. Dělnická třída je iniciátorem a hnací silou tohoto procesu, v němž mění jak své postavení vůči ostatním společenským skupinám, tak svoji vnitrotřídní strukturu. Cílem není formování sociálně uniformní třídy nebo společnosti, nýbrž jde o jednotu homogenizačních a nových diferenciacních procesů. Základ homogenizačních procesů vyvěrá z vyrovnání v postavení dělníků (i ostatních pracujících) jako vlastníků, jako výrobců a uživatelů. Na rozšiřujícím se základě sociální stejnorodosti pak vystupují do popředí difference spjaté nejen s trvalou dělbou práce a s uplatňováním socialistického principu odměňování podle práce, ale také s rozvojem individuality každého člena společnosti. Historická dialektika homogenizačních procesů je taková, že právě překonávání hlavních protikladů mezi oběma našimi národy, mezi městem a venkovem; mezi fyzickou a duševní prací vede k vytváření nových sociálních meziklanků a tím i k diferenciaci nového typu. Dělnická třída je v centru těchto procesů, přičemž její současná vnitrotřídní struktura je složitým výsledkem minulé diferenciaci, realizovaného stupně homogenizace a nové diferenciaci. Homogenizační a diferenciacní procesy jsou význačným zdrojem vnitřní dynamiky dělnické třídy, rozvoje její společenské úlohy a tím i změn v sociální struktuře a způsobu života socialistické společnosti jako celku.

Tyto obecné hypotézy jsou v postupu projektových prací na výzkumu rozpracovány a operacionalizovány, a to tak, aby byl zachován jejich komplexní a dynamický charakter. Znamená to, že ani dílčí hypotézy nejsou separátně vztahovány k věcně vymezeným životním sférám, jako je práce, materiální podmínky života, společenské aktivity, volný čas. Tyto sféry jsou nahlíženy v komplexu a vzájemných vazbách, a to vždy z hlediska určité centrální kategorie. V případě hypotézy o interakci výrobních vztahů, výrobních sil a tvůrčí aktivity dělnické třídy je to kategorie činností, v případě hypotézy o relacích třídních, kolektivních a individuálních zájmů je to kategorie objektivních zájmů, v hypotéze o vztazích pracovní a mimopracovní oblasti je to kategorie společenských hodnot a v hypotéze o dialektice homogenizačních a diferenciacních procesů je to kategorie společenských vztahů. Z hlediska těchto čtyř kategorií lze i tytéž objektivní skutečnosti a subjektivní výpovědi respondentů interpretovat ve vztahu k různým souhrnným hypotézám a reálným společenským problémům.

Druhým charakteristickým směrem operacionalizace a formulace výzkumných problémů je úsilí o simultánní zjišťování a konfrontaci objektivního stavu věcí s jeho reflexí, zejména s cílovými hodnotami socialistické společnosti, předpokládající široké využití historických, statistických a sociologických dat a jejich zobecňující interpretaci. Třetím charakteristickým směrem je sledování

různých společenských rámců života dělnické třídy. Pomocí údajů zjištěných sekundární analýzou bude možné začlenit zkoumaný soubor do hlavních dimenzí sociální a ekonomické struktury, určit jeho specifické místo, typické i odlišující charakteristiky. Stejně tak i zpětně je třeba v empirickém výzkumu a jeho interpretaci uvažovat kontexty, v nichž dotazované kolektivy a jejich členové reálně žijí, reprodukuji podmínky svého života a rozvíjejí se.

Výstavba rozvinutého socialismu je hluboce spjata s rozvojem a sociálními proměnami dělnické třídy. Jde o revoluční proces vycházející z propojování vědeckotechnické revoluce s přednostmi socialismu jako výrazu nové dialektiky výrobních sil a výrobních vztahů. Dělnická třída v tomto procesu nemizí, nýbrž rozvíjí se a její růst je zároveň přerůstáním celé sociální struktury do společnosti nového typu, rozvinutého socialismu, v němž jsou objektivně progresivní sociální charakteristiky dělnické třídy osvojovány všemi společenskými skupinami.

Marxisticko-leninská teoreticko-metodologická východiska umožňují uplatňovat dynamické pojetí dělnické třídy a reálných problémů jejího rozvoje. Vedou k propracování takových přístupů k sociologickému výzkumu, který se — na rozdíl od statisticky a jednosměrně koncipovaného výzkumu dělnické třídy v buržoazní sociologii — zaměřuje na rozhodující mechanismy jejího rozvoje a kvalitativních vnitřních přeměn. Umožňuje odhalovat utváření nových, komunistických prvků ve formách a obsahu života a vědomí dělnické třídy a postihovat tak reálné tendence dalšího rozvoje její mnohostranné aktivity a iniciativy a zároveň s tím i zrod nových cest prohlubování vedoucí úlohy dělnické třídy v socialistické společnosti, která ústí ve sjednocení celé společnosti na principech uplatňování, rozvíjení a utváření potřeb všestranně rozvinutého individua.

Literatura

- Bourdieu, P. — Passeron, J.-C.: *La reproduction*. Paris, Minuit 1970.
Goldthorpe, J. H. — Lockwood, D. — Bechofer, F. — Platt, J.: *The Affluent Worker in the Class Structure*. Cambridge, Cambridge University Press 1969.
Hoggart, R.: *The Uses of Literacy*. London, Chatto and Windus 1967.
Lockwood, D.: *Sources of Variations in Working-class Images of Society*. In: *Working-class Images of Society* (Ed.: M. Bulmer). London, Heinemann 1976.
Mallet, S.: *La nouvelle classe ouvrière*, Paris, Éditions du Seuil 1969.
Zpráva o činnosti strany a vývoji společnosti od XIV. sjezdu KSČ a další úkoly strany. Praha, Svoboda 1976.

Резюме

Гулакова М.: Реальность, толкование и исследование рабочего класса

С точки зрения стратификационного толкования рабочий класс вырван из диалектики развития производительных сил и производственных отношений и расценивается лишь под углом зрения интеграции в средних слоях. Применение классового толкования означает: воспринимать рабочий класс в динамике общественного развития, сознавать его преобразующую силу и следить за ним с точки зрения его собственного развития, его самоизменения как решающего общественного субъекта. Положение рабочего

класса в капиталистическом и социалистическом обществе принципиально отличается друг от друга, а из этого вытекают и иные исследовательские проблемы. При составлении плана нашего исследования мы исходим из условий и уровня развития рабочего класса в Чехословакии на современном этапе развитого социалистического общества. Этот этап характеризуется полным осуществлением руководящей роли рабочего класса во всех областях общественной жизни, которая закреплена его положением в экономической сфере и отражается на его всестороннем политическом, специальном и культурном развитии.

На основе сопоставления этапа развития с уровнем нашего познания были сформулированы четыре общих гипотезы исследования, отвечающих важным проблемам, касающимся рабочего класса и всего общества. Первая из них касается диалектики производительных сил и социалистических производственных отношений, потенциции развития которых еще не были исчерпаны и они связаны с творческой активностью рабочего класса. Вторая гипотеза касается процессов интеграции в области интересов, в ходе которых необходимо постоянно ориентироваться на объединение классовых интересов с общественными интересами, преферировать общественные интересы перед личными. Третья гипотеза касается диалектики рабочей и нерабочей атмосферы, которые являются объективно предметом процессов культивирования и интеграции. Четвертая гипотеза касается положения рабочего класса в диалектике гомогенизации и дифференциации процессов, которые являются важным источником его внутренней динамики. Рабочий класс в ходе этих процессов не исчезает, но прежде всего одновременно развивается с перерастанием всей социальной структуры в общество нового типа, в котором прогрессивные социальные характеристики рабочего класса усваиваются всеми общественными группами.

Summary

Huláková M.: Reality, Conception and Research of the Working Class

In the stratification conception, the working class is isolated from the dialectics of productive forces and production relations and is examined only from the viewpoint of integration into the middle classes. The application of the class conception makes it essential to comprehend the working class in the dynamics of social development, to conceive it as a generating force and to study it from the aspect of its own development, of its self-transformation as a decisive social subject. There are substantial differences in the position of the working class in the capitalist and the socialist society; this gives rise to a number of still other research problems. In conceiving our research, primary attention has been paid to the conditions and the level of development of the working class in Czechoslovakia at the present stage of building up an advanced socialist society. This stage is characterized by a full enforcement of the leading role of the working class in all areas of social life which is anchored in its position in the economic sphere and projects itself into its many-sided political, professional and cultural development.

The confrontation of the development stage with the level of our knowledge allowed us to formulate four general research hypotheses referring to major problems connected with the working class and with society as a whole. The first of these concerns the dialectics of productive forces and socialist production relations whose developmental potencies have not yet been exhausted and have a bearing upon the creative activity of the working class. The second hypothesis refers to integrative processes in the area of interest; here it is essential persistently to develop an orientation towards the unification of class and social interests, to prefer all-social interests to individual ones. The third hypothesis is concerned with the dialectics of the relation between the working and the non-working sphere that objectively represent the object of cultivation and integration processes. The fourth hypothesis deals with the position of the working class in the dialectics of homogenization and differentiation processes representing an important source of its internal dynamics. The working class is not fading away in these processes but continues developing hand in hand with the growth of the entire social structure into a society of a new type where progressive social characteristics of the working class are appropriated by all social groups.

Hlavní téma kongresu *Cesty společenského vývoje* implikuje otázku *cílů vývoje* i metod jejich určení. Každé jednání, ať se odehrává na jakékoliv úrovni, obsahuje v sobě směřování k nějakému cíli bez ohledu na to, je-li cíl explicitně vyjádřen, či nikoliv. Jakmile je však jednou zformulován, slouží zároveň jako východisko pro stanovení kritérií, s jejichž pomocí lze měřit a hodnotit reálný společenský pohyb, volit nejefektivnější realizační postupy, hledat účinné nástroje překlenutí či minimalizace rozdílů mezi vytyčenými cíli a dosahovanými výsledky. Závažnost těchto aspektů vzrůstá, jde-li o rozhodování na úrovni nadindividuální, zejména celospolečenské.

Sbližování cílů?

V socialistických zemích je od samého počátku jejich vzniku dána základní cílová orientace: kvalitativní změna životního způsobu, postupné vytváření společenských podmínek pro všeobecný a všestranný rozvoj osobnosti.

Názor, že společenský pokrok nelze měřit jen ekonomickými ukazateli, získává i v průmyslově rozvinutých kapitalistických zemích stále více přívrženců. Od druhé světové války, konstatuje Bertrand de Jouvenel v knize *La civilisation de puissance* [Jouvenel 1976], je PNB (hrubý národní produkt) kritériem růstu a pokroku. Je to indikátor, který redukuje představu rozvoje na cirkulaci peněz. „Kritéria pokroku je třeba,“ dle názoru autora, hledat jinde, například „*v hodnocení změn ve způsobu života*“.

S růstem společenského bohatství, disponibilních prostředků, se otázka jejich skutečně efektivního využití ve prospěch člověka a jeho rozvoje stává stále naléhavější. Jejich marnění v neracionálních rozhodnutích, reprodukce lidské bídy při relativním bohatství zdrojů je stále více pobuřující. Pod tímto tlakem i D. Bell klade otázku jak „rozdělit rozpočet a vytvořit mechanismy“, na jejichž základě by společnost mohla vytvořit „dobré podmínky lidské existence“, a to v situaci, kdy „rovnost ve vzdělání, hlasování a podobných věcech se stala centrálním kritériem of ‚the public philosophy‘“ [Bell 1976: 278].

Za zdánlivě blízkými a sbližujícími se formulacemi nejobecnějších cílů leží však různé, až protichůdné koncepce člověka a společnosti, různé hodnocení skutečnosti i cest dosahování cílů, ale především — velice různá realita sama, lišící se nejpodstatněji na úrovni společensko-ekonomických systémů. Podstatné odlišnosti systémů se projevují i v různé míře jejich *otevřenosti vůči změně*, především změně *kvalitativní*. Základní otázka zní: *který společenský systém je schopnější vytvářet příznivé podmínky pro kvalitativní změnu životního způsobu, pro rozvoj lidské osobnosti?* Obsahuje v sobě otázku další — jaké změny v podmínkách života jsou z tohoto hlediska rozhodující?

V řadě teoretických variant „industriální“ a „postindustriální“ společnosti se příkládá nemalá váha volnému času; s jeho růstem se akcentují stále více nejen jeho funkce re-kreativní, ale i kreativní, rozvojové, byť jejich interpretace je rozmanitá. Pokusíme se právě z tohoto hlediska, tj. z hlediska možností, jež otevírá růst volného času pro rozvoj člověka, prozkoumat některé v sociologii volného času „zdomácnělé“ myšlenky.

Na prvním místě je problém nejdiskutovanější — *vztah práce a volného času*. Nejběžnější pojetí se opírá o několik tvrzení:

- pracovní doba se zkracuje — volný čas vzrůstá;
- váha práce v životě člověka ustupuje do pozadí;
- práce se proměnila v „job“, pro většinu není ničím více než prostředkem obživy;
- vědeckotechnický pokrok, aniž by dával naději na masovou proměnu práce v tvořivou činnost, umožní další redukci pracovní doby;
- jedinou sférou, v níž se otevírá možnost seberealizace člověka, rozvoje osobnosti, je volný čas;
- přispět ke změně této možnosti ve skutečnost může výchova, kulturní politika, pedagogika či nová morálka volného času.

Závažnost a oprávněnost těchto tvrzení jako by vzrůstala ve světle prognóz (například Kahn, Wiener, O. Helmer), které otevírají alternativu budoucnosti, v níž prý stále více lidí vyvázaných z pracovního procesu bude stát před problémem smyslu života v podmínkách *života bez práce*.

Tváří v tvář těmto úvahám se však vynořuje řada problémů:

- Kapitalismus nesporně prodělal v průběhu posledních 100—150 let pozoruhodný vývoj — od maximálního prodloužení pracovní doby na hranice fyzické únosnosti k jejímu podstatnému zkrácení. Proč však věřit, že nejpravděpodobnější, či dokonce jedinou variantou dalšího vývoje je prostá extrapolace tohoto vývojového trendu? Cožpak zde není i další varianta — totiž postupné zrušení práce v její konkrétní historické podobě, vázané na prodej pracovní síly a produkci materiálních statků?
- Je vůbec možná situace, v níž jedna sféra života (volný čas) se rozvíjí a druhá (práce) je ponechána totálnímu odcizení? Jaké důsledky by vyplývaly z této trvalé nerovnoměrnosti pro rozvoj celku, tj. osobnosti člověka? Nelze nepřipomenout stále živou — a ovšem Marxem inspirovanou — otázku G. Friedmanna „Může volný čas nahradit v lidském životě práci jako těžiště osobní rovnováhy a ohnisko satisfakce?“ [Friedmann 1965: 103].

Ve světě, v němž sociální nerovnosti patří k nejtěživějším jevům, se nelze vyhnout dalšímu problému: Pro koho jsou šance spojené s volným časem otevřeny? Pro všechny stejně? Pro různé třídy a sociální skupiny v různé míře? Jaké šance rozvoje jsou dnes pro zhruba 6 % nezaměstnaných v zemích OECD? Jak vůbec působí atmosféra sociální nejistoty ve vztahu k předpokládaným možnostem rozvoje člověka ve volném čase? To je jistě sociologický problém prvního řádu. Tím spíše, že nerovnosti v kapitalistické společnosti se nezmenšují, ale stále reprodukují.^[1]

(1) „Subordinace technické kreativity cílům reprodukce vysoce nerovné sociální struktury a vysoké úrovni akumulace je příčinou největších paradoxů současné civilizace; ani

v nejbohatších zemích pětina až třetina populace nedosáhne příjmů zajišťujících uspokojení nezbytností.“ [Furtado 1977: 689].

Je opravdu možné překonat bariéru sociální nerovnosti, jejíž důsledky pronikají až do nejhlubšího soukromí, pouze „rozhodnou politikou“?(2)

Konečně problém třetí — daleko nejsložitější. V čem spočívají nové možnosti rozvoje člověka, jež se otevírají růstem volného času? S jakou koncepcí člověka sociologie volného času vlastně pracuje?

Všimněme si v této souvislosti úvah W. Nahrstedta o vztahu mezi sebeuskutečněním a odcizením ve volném čase, které v pregnantní podobě formulují názory vyjadřované často — jinde a jinými — spíše v náznacích. W. Nahrstedt definuje volný čas jako nový sociálně kulturní inovační potenciál, který se musí teprve rozvinout. Na tomto poli se střetávají občané „se svými potřebami, zájmy, touhami, nadějemi na štěstí, sebeuskutečnění, mír a svobodu“ a hospodářství (či průmysl) volného času se svým zájmem „na růstu odbytu, obratu, na maximalizaci zisku“.

Hospodářská sféra prosazuje své zájmy silněji než občan. Nová kulturní politika musí pomoci občanovi jasněji formulovat a prosadit jeho názory, jeho potřeby, jeho zájmy a působit tak aktivně proti nebezpečí nového odcizení a vykořisťování, jež ohrožuje volný čas, s nímž je spojen přechod od vysoce industriální k postindustriální společnosti [Nahrstedt 1977: 29–35].

Je to obdoba Dumazedierova tvrzení o nezbytnosti politiky, která by „navzdory třídním bariérám vytvořila podmínky pro to, aby byl obsah volného času příznivý vyjádření osobnosti...“. Dumazedier — stejně jako Nahrstedt — vidí ohrožení ze strany ekonomie: „V průmyslových společnostech, v nichž dominuje ekonomie trhu..., má produkce standardizovaných statků a služeb tendenci limitovat, redukovat, utvářet možnosti osobní realizace, a to i ve volném čase.“ [Dumazedier 1978: 6]

Citované úvahy, ztotožňující rozvoj sebeuskutečnění člověka pomocí volného času s možností *vyjádřit a uspokojit existující potřeby a zájmy* potlačované dosud „ekonomií trhu“ či „hospodářskou sférou“, podněcují několik otázek:

- Nevrací se dveřmi vyhnaná práce a její význam pro utváření života a osobnosti člověka v jiné podobě zpět oknem?
- Je kulturní politika dostatečně silným nástrojem v řešení konfliktu mezi zájmem občana a zájmem kapitálu?
- Není poněkud paradoxní vázat ve společnosti nejistot a nerovností veškeré potřeby a zájmy člověka na volný čas?
- Neznamená akcent na existující potřeby a zájmy zvěčnění jejich třídní omezenosti a diferencovanosti?
- Nebo naopak, neopírá se víra v progresivní charakter současných potřeb o koncepci „přirozených“ potřeb, „přirozené podstaty“ člověka? V tomto případě jde nejen o koncepci teoreticky spornou, ale také *statickou*.

Ve všech těchto souvislostech se volný čas vyjevuje jako potenciální pole omezeného rozvoje člověka, redukovaného na jednu ze sfér života, otevřeného v různé míře různým společenským třídám a skupinám (pro některé vůbec uzavřeného), akcentujícího spíše existující potřeby v jejich omezenosti než jejich změnu.

(2) „Má-li být obsah volného času příznivý jak pro vyjádření osobnosti (i přes bariéry tříd a privilegovaných kategorií), tak pro aktiv-

ni participaci občanů na demokracii, je třeba mít silnou správní moc, podřízenou rozhodné politice...“ [Dumazedier 1978: 28].

Teoretická reflexe tak zrcadlí limity objektivních vývojových možností, vydávajíc však současně limity jednoho společenského systému za obecné limity vývoje lidstva vůbec.

Rozvoj člověka jako společensky zprostředkovaný proces

Jedinec utváří svůj život v dialektice bezprostřednosti a zprostředkování. Vše, co je specificky lidské, v čem se formuje jako *bytosť* na rozdíl od *živočicha*, existuje a rozvíjí se zprostředkovaně, „oklikou“ přes společnost. Vztah člověka ke společnosti není vztahem hotového jedince, kterému příroda „vdechla“ schopnosti, potence, potřeby k „vnějšmu“ prostředí, jež může jen modifikovat to, co je dáno.

Jedinec reprodukuje a rozvíjí život v jeho *lidských formách* (jako určitý způsob života, jako určitý typ osobnosti) tím, že se účastní společenského reprodukčního — v prvé řadě výrobního — procesu. V něm přetváří přírodu, společnost a utváří sám sebe.

Vztah člověka k reprodukci vlastního života je zprostředkován nejen jeho vlastní společenskou činností, ale i činností celých předchozích generací, v jejichž díle generace současně pokračují. Je zafixováno ve společenských *podmínkách života*, tj. v dosažené materiální, civilizační, kulturní úrovni a formách společenských vztahů.

Společenské vztahy jsou klíčem, který rozhoduje o formách individualizace společného díla; v třídní společnosti jsou klíčem diferenciací, rozpornosti, antagonismů v podmínkách i způsobu života tříd, skupin a individuí, diferenciací, omezenosti až popření jejich vývojových možností.

Podmínky života vymezují *pole aktivního jednání individua*,⁽³⁾ pole jeho relativně svobodné volby činností, způsobů a úrovně uspokojování potřeb i možností jejich kultivace a rozvoje.

Výsledkem je určitý způsob života,⁽⁴⁾ který při jisté ustálenosti a vyzrálosti vyvolává a stabilizuje i určité návyky v jednání, rozhodující pro tvorbu individuálních vlastností, pro tvorbu osobnosti.

Společenské vztahy, to jest vztahy, do nichž lidé vstupují v procesu společenské reprodukce a produkce svého života, nelze substituovat či čelit jejich vlivu prostým růstem volného času, spotřeby či vzdělání; jejich působení nelze nějak podstatně měnit kulturní politikou a výchovou. V této věci by měla současná sociologie vyvodit nejen kognitivní, ale i akční závěry z Marxových tezí o Feuerbachovi, kde Marx v polemice s Feuerbachem ukazuje, že lidé jsou sice produkty poměrů a výchovy, avšak tyto poměry mění právě lidé, a že tudíž poměry — tento „vychovatel číslo 1“ — musí být vychován: „To, že měnění okolností a lidská činnost spadají vjedno, lze pojímat a racionálně pochopit

(3) Jak říká Lucien Sève, fungování a reprodukce společenských vztahů ze „strany individua se jeví jako zákonitě nutné matrice aktivity“ [Sève 1976: 295].

(4) „Životní způsob považujeme za široký komplex činností, jimiž lidé různými způsoby uspokojují a utvářejí své potřeby, vztahů, které v tomto koloběhu činností a potřeb vznikají

kají i s nimi spojených hodnot, norem a idejí. Tento komplex je determinován základní charakteristikou společensko-ekonomického řádu a sociálněekonomickým postavením jednotlivých společenských tříd a skupin, v níž pak nabývá různých funkcí a významů“ [Filipec - Filipecová 1976: 234].

jen jako *revoluční praxi*." [Marx-Engels 1958: 17—18]. Je tomu zřejmě právě naopak, než jak soudí sociologové, kteří spoléhají v první řadě na spásnou sílu „kulturní animace“; všechny možnosti otevírající se technickým rozvojem, který znásobuje růst společenského bohatství (a umožňuje růst volného času, spotřeby, vzdělání, informací etc.), se navracejí k jednotlivci zformované či zdeformované existujícími společenskými vztahy.

Jedině změna společenských vztahů může kvalitativně změnit formy individualizace výsledků společenské činnosti individuů i tuto činnost samu.

S vývojem lidské společnosti, dělby práce, se rozšiřují sféry společenské reprodukce a produkce lidského života. Je to nezvratný a ve své podstatě progresivní proces, v něm tkví tajemství možnosti rozšířené reprodukce osobnosti. V podmínkách třídní společnosti naráží však na bariéru soukromého vlastnictví výrobních prostředků, které jsou rozhodujícími zdroji společenského utváření lidského života.

Socialismus a rozvoj osobnosti

Proces zespolečnění výrobních prostředků, přeměny společenských vztahů, tvoří *kvalitativně nový základ*, na němž se v socialistické společnosti — teoreticky i prakticky — řeší problém rozvojových možností člověka.

Kvalitativně nový je v tom smyslu, že — poprvé v dějinách — vzniká *ucelený systém společenské reprodukce a tvorby života*; společenské nejen co do činnosti, ale i co do vlastnictví zdrojů. V tomto kontextu se podstatně mění i způsoby a formy individualizace společného díla, a to ve směru postupného vytváření rozvojových možností *pro všechny*. Mění se však zpětně i rozsah zespolečnění činností; neomezují se už pouze na sféru produktivní činnosti, ale pronikají do oblasti nakládání se zdroji, řízení společensko-ekonomických procesů. Skuteční vlastníci, respektive spoluvlastníci výrobních prostředků, to jest všichni členové společnosti, se postupně učí tuto novou dějinnou „pozici“, v níž se objektivně nacházejí, *činně ovládnout*.⁽⁵⁾ Ve spojení s vědeckotechnickým pokrokem, změnami v obsahu práce, se vytvářejí objektivní společenské předpoklady všeobecné orientace *k všestrannosti*.

Společensky zprostředkovaný všestranný rozvoj všech, takový je — v dějinách bezprecedentní — cíl komunismu, vyvozený z charakteru společensko-ekonomické formace a logiky jejího vývoje. Jde o cíl strategický, dlouhodobý. To však v žádném případě neznamená, že jde jen o projekt, jehož realizace se odkládá ad calendas graecas. Je zčásti projektem, zčásti realitou; již na půdě socialistické společnosti se vytvářejí některé předpoklady pro jeho postupné uskutečňování.

Rozebereme nejprve dva nové fenomény, které podstatně mění podmínky života.

Na prvním místě jsou to sociální jistoty.⁽⁶⁾ Sociální labilita, včetně neza-

(5) Tyto dějinné procesy nemůže například technika časového snímku postihnout; ta je — do jisté míry — schopna zachytit pouze situaci „konečnou“, kdy nové vztahy se již transformovaly v činnost.

(6) Několik údajů: V ČSSR byla od r. 1945 zcela likvidována nezaměstnanost, sociální politika se zaměřuje zejména na svízelná období změny životního cyklu (novomanželské půjčky,

placená mateřská dovolená (ve výši 90 % platu) po dobu šesti měsíců, možnost dalších 18 měsíců pečovat o dítě s měsíčním příspěvkem státu 500 Kčs jde-li o druhé a další dítě a zaručení zpětného návratu do pracovního místa atd.); sociální opatření platí pro veškerou ekonomicky aktivní populaci (tedy i pro zemědělce) ve stejném rozsahu.

městnanosti, je v kapitalismu podstatnou součástí ekonomického přinucení jako dominantního prvku celého systému regulace vztahů mezi společností a individuem. V socialistickém systému tuto úlohu dominantního prvku v regulaci vztahů mezi společností a individuem přejímá celý způsob života; sociální jistoty jsou *elementárním předpokladem* jakéhokoli dalšího postupu vpřed. *Vylučují totiž z individuálního života možnost regrese*, především ve smyslu vypojení z pracovního procesu, který je základním zdrojem uspokojování potřeb.

Druhou významnou skutečností je proces *překonávání sociálně třídních rozdílů*. Jeho součástí je vyrovnávání podmínek života, jež nesou stopy v minulosti vytvořených hlubokých třídních rozdílů (zafixovaných například v různé úrovni průmyslového rozvoje jednotlivých oblastí, v různé kvalitě bytového fondu, infrastruktury měst a vesnice, různých regionů země atd.). Zespolečenštěné zdroje umožňují koncentrací investic do dříve zaostalé sféry života, oblasti země, třídy či sociální skupiny, dosáhnout vyrovnání. Tento proces je v některých oblastech rychlejší než vlastní vývoj sociálně třídní struktury, kde hlavní difference jsou vázány na současný stupeň dělby práce a s ní spojené rozdíly v obsahu, složitosti, kvalifikovanosti pracovních činností a příjmech.

V ČSSR probíhá proces sbližování podmínek života po mnoha liniích; největších změn a výsledků bylo dosaženo ve vztahu českých zemí a Slovenska, dělnické třídy a družstevního rolnictva, města a vesnice. Uvedme alespoň několik signifikantních údajů.

Jestliže počátkem padesátých let byl v českých zemích dvojnásobně vyšší stupeň industrializace než na Slovensku, pak počátkem sedmdesátých let se tato relace změnila na 1,2 : 1. Industrializace Slovenska je však souběžně provázána dynamizací všech ostatních sfér života, jak naznačuje například vývoj relace některých dalších ukazatelů: jestliže v roce 1948 byl počet lékařů na Slovensku o třetinu nižší než v českých zemích, v roce 1974 došlo k vyrovnání; jestliže počet studentů odborných a vysokých škol byl o polovinu nižší, pak v roce 1974 je na Slovensku dokonce o třetinu vyšší; jestliže počet návštěvníků divadel v roce 1948 na Slovensku byl 4krát nižší, pak v roce 1974 zůstává jen dvakrát nižší než v českých zemích.

Ztotožnění *moderního* s průmyslem a městem a *tradičního* se zemědělstvím a venkovem, v sociologii zcela běžné, je u nás prostě nepoužitelné. Díky sto-percentní kolektivizaci a postupující industrializaci zemědělské výroby se v průběhu života jedné generace radikálně změnily podmínky života v zemědělství a na vesnici. Změnil se charakter práce, v níž nabývá převahy práce spojená s mechanizací a specializací, změnil se pracovní režim, pracovní a mimopracovní čas jsou odděleny, pracovní doba je jen o 8 až 12 % delší než v průmyslu, existují dovolené a s určitými modifikacemi i víkend. Pro zemědělskou populaci platí stejné sociální jistoty jako pro ostatní; v roce 1973 dosáhli družstevní rolníci ve vztahu k ostatní ekonomicky aktivní populaci nejvyšších čistých příjmů na hlavu.

Významným činitelem formování potřeb a překonávání třídních rozdílů je spotřeba ze společenských fondů. Z celkového objemu spotřeby obyvatelstva v r. 1975 představovala již 34 %. Například úplné vynětí péče o zdraví z tržního mechanismu znamená nejen to, že každému se dostává potřebné péče bez ohledu na postavení ve společnosti, ale tento nový způsob uspokojování potřeb stimuluje jejich ohromný a všeobecný růst.

Překonávání třídních rozdílů, vyrovnávání podmínek života spolu s jejich zdokonalováním otevírá *reálné možnosti nejen pro vyjevení a uplatnění, ale*

i pro rozvoj individuálních potřeb, schopností a zájmů, neboť jedinec je stále méně determinován svým třídním postavením. Diferenciace třídní přerůstá do zdůraznění diferencí skupinových a individuálních.

* * *

Tyto změny v podmínkách života vytvářejí již dnes předpoklady pro určitý (tj. nikoli všechny sféry života prostupující a v tomto smyslu omezený) rozvoj všech členů společnosti. Projevují se

- v rozšíření některých známých potřeb v sociálních vrstvách, jimž dříve nebyly dostupné (či pouze v elementární podobě),
- ve všeobecném a sociálně značně vyrovnaném růstu materiální kultury, (7)
- v sociálně diferencovaném a relativně pomalejším růstu kulturních potřeb, (8)
- v silném omezení některých nežádoucích, destruktivně působících "potřeb". (9)

Nové společensky zprostředkované možnosti se setkávají — pokud jde o primární, biologicky zakotvené potřeby — se silnou individuální motivací a vstřícnou aktivitou.

V oblasti rozvojových, kulturních potřeb je situace značně složitější. Vyrovnávající se podmínky co do výstavby kulturních zařízení, finanční dostupnosti, zhruba stejného pracovního režimu pro veškerou ekonomicky aktivní populaci, právě tak jako dekomercializovaná kulturní politika, to vše nevyvolává zdaleka tak silnou individuální motivaci, jakou pozorujeme u primárních potřeb.

Klíčovou úlohu v osvojení a rozvoji těchto společenským rozvojem vytvořených a biologicky nezakotvených potřeb hraje práce a její transformace. Úroveň kulturních potřeb je silně vázána na difference v obsahu práce, ve vzdělání, v kvalifikaci.

V naší společnosti se radikálně změnil charakter práce zrušením základního antagonismu vlastníků výrobních prostředků a vlastníků pracovní síly. Obsah práce z hlediska její složitosti, kvalifikovanosti, míry tvořivých prvků zůstává značně diferencován. Podstatnější proměny jsou vázány na tempo a směr vědeckotechnického pokroku. Dlouhodobě směřují k postupnému vypojení člověka z bezprostředního výrobního procesu, od produkce věcí k vzájemné „produkci“ lidí.

Práce, definovaná v těchto dvou podstatných dimenzích, determinuje strukturu činností a potřeb, jejich úroveň i významy, jimiž se vpisují do života jednotlivce.

* * *

Přeměny, kterými prochází způsob života v naší společnosti, staví do popředí i některé vědeckovýzkumné problémy:

1. Dosavadní vývoj vytvořil v mnoha ohledech předpoklady pro výraznější přesuny do oblastí potřeb sekundárních, kulturních (pro něž je typické, že uspokojení je vázáno nikoli na spotřebu věcí, ale na činnosti či vztahy, kde

(7) Indikátorem tohoto procesu je například struktura výživy, rodinných účtů, časových rozpočtů, vybavenost domácností.

(8) Jako indikátor zde může sloužit struktura činností volného času, kulturní vkus, měřený

úrovní recipovaných hodnot (ve všech skupinách městské populace jsou nejméně frekvencovány kulturní hodnoty nejnižší úrovně).

(9) Narkomanie, prostituce.

věci nabývají úlohy pouhého stimulu k činnosti]. Jejich širšímu uskutečnění brání především již zmíněné diference v obsahu práce a ve vzdělání. Existují prostředky, jež v této rozporné situaci mohou umocnit sílu těch procesů a vlivů, které kultivují a rozvíjejí lidské potřeby? Platí-li na celospolečenské úrovni, že současné potřeby jsou zprostředkovaným produktem činnosti celých generací, v jaké míře platí i na úrovni individua, že určitý typ činnosti je schopen také bezprostředně formovat určitý typ potřeb?[10]

2. Zevšeobecnění a růst některých potřeb (typická je v tomto směru například oblast péče o zdraví, bydlení) poukazují na problémy nové situace, v níž jde o saturaci potřeb pro všechny, a to na vysoké a vzrůstající kvalitativní úrovni. Zde není jiné řešení než různé formy „průmyslové velkovýroby“ statků a služeb (pronikající dnes i do takových sfér, jako je kultura, zdravotnictví, informace), které s sebou nesou některé prvky standardizace, unifikace. Čím více a kvalitněji jsou potřeby uspokojovány, tím výrazněji se naopak rozšiřuje škála jejich rozrůzněnosti, posiluje se tendence k diverzifikaci. Praktickou stránkou tohoto problému je otázka jak řešit tenze, které vznikají z těchto vzájemně spjatých a do jisté míry protichůdných tendencí. Problém má však i svoji stránku hlubší, dějinnou. Nebyla a není neopakovatelnost, jedinečnost věcí vykupována „standardizací“ lidí? Není naopak cesta masové produkce (a tedy jisté standardizace) věcí předpokladem individualizace lidí?

3. Kdo rozhoduje o dalším směru vývoje potřeb a podle jakých kritérií, k jakému vzoru či normě směřovat? Často se problém formuluje pouze jako dilema výroba-spotřebitel; spotřebitel musí mít více možností artikulovat své skutečné potřeby — výroba je musí brát více na zřetel. To je ovšem jen jedna úroveň problému, v níž lze řešit pouze aktuální a krátkodobý — a jistě nikoli nepodstatný — nesoulad mezi společenskou produkcí statků a služeb a diferencovanými potřebami populace.

Z hlediska stanovení dlouhodobých záměrů se ukáže, že tato dvojice — výroba-spotřebitel — sama na řešení otázky nestačí, že individuum není v této věci plně kompetentní. Snaha hledat řešení v autoritě „přirozených“ či „autentických“ potřeb, které by mohly sehrát úlohu orientujícího vzoru či normy, neobstojí; současné potřeby jsou vždy produktem historického vývoje společnosti a člověka, jeho společenských aktivit. Naznačení žádoucího a možného směru vývoje představuje jeden z nejobtížnějších úkolů, který je řešitelný jen ve spolupráci s vědeckým výzkumem. Rozhodující úloha v řešení této otázky, stejně tak jako v řízení celého procesu formování nového života, připadá společenským organizacím a institucím. Ony jsou totiž „nositeli“ společenské zprostředkovanosti reprodukce lidského života a zároveň bází, jež otevírá každému členu společnosti možnosti účinně do tohoto procesu zasahovat, aktivně jej spoluutvářet.

4. V podmínkách, kdy se mění celý komplex životního způsobu, kdy rostou potřeby jak co do kvantitativních tak kvalitativních parametrů, kdy rostou i společenské zdroje (ale pomaleji než potřeby) vzrůstá i nezbytnost ovlá-

(10) Některé výsledky nových forem trávení dovolené, směřujících pod vedením odborníků k tomu, aby se stala „školou zdravého a kulturního života“, naznačují, že lidé pozitivně přijímají organizovaný režim dovolené, který

by sami nebyli schopni si vytvořit, že se opětovně vracejí, že určité návyky — například stravovacího či pohybového režimu si přenášejí i do každodenního života.

nout celý tento proces ve smyslu jeho plánovitého cílevědomého řízení. V podstatě jde o řízení vzájemného vztahu ekonomických a sociálních procesů, v němž procesy ekonomické jsou základním nástrojem uskutečňování sociálních cílů.

Právě v artikulaci rozporů mezi ekonomickými a sociálními procesy a cíli, v možnosti jejich řešení v důsledku společenského vlastnictví, v jejich celospolečenském a plánovitém řízení je jedna z garancí, že objektivně rozevřené možnosti rozvoje se mohou přeměnit ve skutečnost. Společenské řízení těchto procesů není bariérou, ale předpokladem, nástrojem uskutečnění takových změn v podmínkách života, které stimulují aktivitu individua, které rozšiřují prostor individuální volby. Zároveň však, a snad dokonce v první řadě, sama účast v řízení těchto procesů je novým a dosud málo zvládnutým polem pro aktivitu každého jednotlivce, v níž reálně rozhoduje o budoucnosti své i následujících generací.

* * *

Dlouhodobý časový horizont uskutečňování cílů, jejichž realizovatelnost je založena v zákonitostech vývoje nového společenského systému, vyjevuje složitost vztahů mezi změnou společenského systému, podmínek života na straně jedné a způsobu života, rozvojem osobnosti na straně druhé. Mezi těmito dvěma stránkami existuje kauzální vztah, tedy i diachronie.

Pro sociologii představuje celý tento komplex výzvu rozvinout takové postupy zkoumání, které umožní přejít od zkoumání hotových jevů k procesům, od postihování kvantitativních aspektů ke zkoumání kvalitativních změn, od zkoumání izolovaných jevů ke zkoumání jejich souvislostí.

Literatura

- Bell, D.: *The Cultural Contradictions of Capitalism*. London, 1976.
Dumazedier, J.: *Lettre ouverte à Loisir plus*. Loisir plus 1978, Février.
Dumazedier, J.: *Un exemple de politique du loisir en miettes*, Loisir plus 1978, Mars.
Filipce, J. — Filipcová, B.: *Různoběžky života*. Praha, Svoboda 1976.
Friedmann, G.: *Travail et loisir au „second XXe siècle“*. Janus 1965, No. 7.
Furtado, C.: *Le développement*. RISS 1977, No. 4.
Jouvenel, B. de: *La civilisation de puissance*. Paris, Fayard 1976.
Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha, Svoboda 1956.
Nahrstedt W.: *Entfremdung durch Freizeit?* In: Frankfurter Hefte 1977, Nr. 9.
Sève L.: *Marxismus a teorie osobnosti*. Praha, Svoboda 1976.

Резюме

Филиппова Б.: Общество — свободное время — развитие личности

Тип и возможности развития личности непосредственно определяются объективными условиями жизни; в них переплетается влияние общественной системы с культурной традицией цивилизации и достигнутым уровнем страны. Условия жизни определяют поле активного поведения индивидуума, поле его относительно свободного выбора. Изменения условий жизни не вызывают изменений в образе жизни и типе личности ни автоматически, ни мгновенно. Речь идет об общественном процессе диахронного

характера, в котором причинные отношения модифицируются активностью субъекта и благодаря его посредничеству.

Деятельность в ходе которой человек преобразует мир и самого себя, является его сущностью, сущностью образа жизни человека. Доминантную роль играет труд, характер которого в определенной степени определяет и роль свободного времени, этого специфического комплекса деятельности, в развитии индивидуума. Эту, многосторонне эмпирически проверенную причинную взаимосвязь, отражающую иерархическую структуру человеческой деятельности, нельзя отождествлять с какой-то «идеологией работы»; «шизофреничная» оптика отчужденного труда и свободного развития человека в свободное время противопоставляет автономные деятельности, деятельности, которые в действительности являются только различными взаимосвязанными компонентами одного целого.

Равенство шансов в условиях классово дифференцированного общества является всегда фактическим неравенством. Преодоление классовых различий, гомогенизация условий жизни является основной общественной предпосылкой развития деятельности человека, включая его активность в свободное время. По мере того, как все больше увеличивается пространство свободного выбора для всех, все более ясно вскрывается, что эта цель является далеко «не конечной», что, наоборот, всплывает более сложная проблема — то есть изменение выбора как такового, а именно, в направлении развития личности. Именно в свободное время этот вопрос приобретает особую актуальность. Ведь речь идет далеко не об удовлетворении существующих потребностей, но об их культивировании и развитии и именно в условиях их общественного удовлетворения и формирования.

Какой субъект и в соответствии с какими критериями решает вопрос дальнейшего направления формирования потребностей, какие потребности должны быть подавлены или ограничены? Каково отношение между социальным планированием, являющимся в этих условиях необходимостью, и развитием личности в смысле активного творческого существа?

Summary

Filipová B.: Society — Leisure — Personality Development

The type and development possibilities of the personality are primarily determined by objective living conditions within the scope of which the influence of the social system blends with the cultural and civilization tradition and with the level attained by the country. Living conditions delimit the field of the individual's active behaviour, the field of his relatively free choice. A change in the living conditions calls forth changes in both the way of life and the type of personality: this, however, happens neither automatically nor immediately. What is involved here is a social process diachronic in nature in which causal relations are mediated and modified by the subject's activity.

The activities through which man transforms the world as well as himself represent his substance, they are the substance of the human way of life; a dominant role is played here by work whose character largely determines even the role of leisure — i. e. a specific complex of activities — in the individual's development. This causal relation reflecting the hierarchical structure of human activities which has been empirically verified from all possible aspects cannot be identified with any „ideology of work“; from a „schizophrenic“ angle of vision, alienated work and the free development of man in his leisure are considered as contradictory autonomous activities, while in reality they are but different, mutually overlapping components of a single whole.

The equality of chances under the conditions of class-differentiated society always implies factual inequality; the overcoming of class differences, the homogenization of living conditions are a basic social precondition of the development of human activities, inclusive of leisure activities. The larger the space of relatively free choice available for all people grows, the more evident does it become that this goal is far from being „final“: that, on the contrary, a considerably more complex problem is emerging behind it — i. e. a change of the choice itself in the direction

of personality development. It is just in the area of leisure that this problem is becoming more and more acute. This certainly does not involve a mere satisfaction of existing needs but also their cultivation and development under the conditions of their social satisfaction and formation.

What is the object that decides, on the one hand, about further trends in the formation of needs and, on the other hand, about what needs should be suppressed or limited, and what are the criteria applied herein? What is the relation between social planning, inevitable under the present circumstances, and the development of personality in the sense of an active creative being?

Hoci každý spôsob života v ľudských dejinách podlieha zmenám, vyúsťujú rozdiely v ich rozsahu a tempe v existenciu dvoch odlišných vývinových typov spôsobu života: a) stacionárneho a b) dynamického.

Výskyt dynamického typu spôsobu života v dejinách nie je žiadnou samozrejmosťou. Dokonca aj v dynamických sociálnych systémoch môže byť širokým masám pracujúcich po značný čas mocensky vnucovaný stacionárny spôsob života. A predsa sú zmeny v spôsobe života obyvateľstva neoddeliteľnou stránkou dejinného vývoja spoločnosti. Všetky závažné zmeny v systéme a procesoch spoločenského života nevyhnutne vyvolávajú adekvátne zmeny v spôsobe života sociálnych subjektov a naopak, sú samy týmito zmenami urýchľované a usmerňované.

Weberova analýza významu protestantskej etiky pre rozvoj kapitalizmu osvetlila platnosť iba druhej stránky tejto interakcie medzi objektívnym procesom sociálneho vývoja a subjektívnym životom jeho účastníkov. Na určujúci význam jej prvej stránky poukázal Marx ešte v *Nemeckej ideológii*, ale až očividnosť determinácie spôsobu života vedeckotechnickou revolúciou a svetovým revolučným procesom v súčasnej dobe priniesla jej uznanie aj mimo rámca marxizmu.

Zmeny v spôsobe života však nemusia byť iba živelným a preto ponajviac neželaným účinkom technologických, ekonomických a sociálnopolitických zmien v povahe spoločnosti, ako ich dnes v prevažnej väčšine reflektuje buržoázna sociológia. V socialistických krajinách sa dnes upiera pozornosť spoločenských vied a riadiacej praxe k problematike spôsobu života práve so snahou o uvedomelú spoločenskú reguláciu spôsobu života, o jeho humanisticky motivovanú optimalizáciu a jeho využitie pri cieľavedomej stimulácii progresívneho rozvoja spoločnosti.

Marxisticko-leninská teória spôsobu života nepokladá zmeny v životnom procese sociálnych subjektov za prvotné príčiny spoločenského rozvoja, ale za jeho subjektívne faktory, mnohostranne vpletené do objektívnych procesov rozvoja sociálneho systému. V tomto zmysle „spôsob života“ je aj nie je kategóriou sociálneho systému. Ako ukazuje V. S. Semjonov, „...neoznačuje konkrétnu sféru života spoločnosti, ani súhrn týchto sfér, ale kvalitu, spôsob činnosti ľudí vo všetkých sférach a oblastiach spoločenského života vôbec“. Je to „...určitý spôsob životnej činnosti ľudí, ktorý má svoj zdroj v jestvujúcich spoločenských a hlavne výrobných vzťahoch. Predstavuje určitý typ činností, správania či konania jednotlivcov vo všetkých sférach života spoločnosti: ekonomickej, sociálnej, politickej aj duchovnej“ [Semjonov 1975: 8].

Spôsob života je preto skôr kategóriou opisu sociálneho celku, v ktorom vyjasňuje väzby, prepájajúce procesy sociálneho systému s životnými procesmi ich ľudských nositeľov. Zaznamenáva všeobecné vlastnosti sociálneho systému, ako sa odrážajú v kvalitatívnej štruktúre životných činností sociálnych sub-

jektov, nie je však opisom samotného tohto systému. Podstatou svojho obsahu je spôsob života charakteristikou usporiadania ľudského života v jeho podstatných, typických a opakovateľných stránkach na rôznych subjektívnych úrovniach: individuálnej, skupinovej, triednej a celospoločenskej. Spôsob života je teda jedným z „tvarových pojmov“, ako ich nazval Arnold Hauser [Hauser 1975: 155], ktorý neopisuje globálny, ale prierezoový sociálny jav a síce relevantnú štruktúru životného procesu rôznych sociálnych subjektov.

Aj z toho je patrná odlišnosť daného pojmu od korešpondujúcich kategórií, ako je kvalita života, alebo životný štýl. Každá z nich označuje podstatne užší okruh sociálnych skutočností.

Kategória kvalita života hodnotí ľudský zmysel jednotlivcom vykonávaných životných činností a osvojených životných hodnôt, alebo ich v operacionálnej polohe priraduje jednoducho ku konkrétnym subjektom. Nespôsobilosť danej kategórie ku komplexnému opisu podstaty životného procesu sociálnych subjektov začína sa dnes pomaly pociťovať aj v buržoáznej sociológii. Vo svojej individualistickej interpretácii stráca zo zreteľa objektívne determinanty ľudského života, zatiaľ čo v univerzalistickej nedoceňuje opäť význam subjektívneho sprostredkovania objektívnych spoločenských procesov a z neho vyplývajúcej diferenciácie sociálnych subjektov. Prostredníctvom danej kategórie možno preto dospieť nanajvýš k ozrejeniu subjektívnej spokojnosti jednotlivcov s priebehom ich života alebo k inventarizácii hodnôt, ktoré užívajú a spotrebúvajú.

Ani pokusy o syntetickejší prístup k chápaniu kvality života [Gerson 1976: 793—806] nezbavujú túto kategóriu jej singularistickej povahy a jej organickej neschopnosti postihnúť vzájomné súvislosti jednotlivých kvalitatívnych stránok života, ktoré analyzuje.

Obsah kategórie životný štýl prekračuje singularistický horizont prvej kategórie iba v obmedzenom zmysle. Venuje pozornosť štrukturálnym momentom životného procesu, ale len z hľadiska formálnej vyhranenosti vzťahov jednotlivých kvalít života, ktorá má bezpochyby väčšiu dôležitosť pre vzťahy jednotlivca k rôznym referenčným skupinám, ako pre vlastnú reprodukciu jeho života.

Spôsob života, ktorý zachycuje reálnu štruktúru životného procesu a skúma teda kvalitatívne komponenty života v ich vzájomných funkčných vzťahoch, zákonite nadobúda vo vzťahu k obom predchádzajúcim kategóriám postavenie ich fundamentačného pojmu.

Sám spôsob života sa však nachádza v analogickom postavení ku kategórii sociálneho systému, ktorá sa ako opis objektívnych sociálnych podmienok životných procesov sociálnych subjektov s rovnakou nevyhnutnosťou stáva referenčným rámcom ich špecifickej interpretácie pomocou pojmu spôsob života.

V podmienkach socialistickej spoločnosti vyúsťuje determinácia spôsobu života sociálnym systémom vo vznik kvalitatívne nového sociálneho typu spôsobu života — socialistického spôsobu života. Tento spôsob života uvedomele uvádza základné životné prejavy obyvateľstva do súladu s dynamickým rozvojom sociálneho systému a nadobúda v dôsledku toho sám dynamický charakter, a to v kvalitatívne novom, programovom zmysle slova.

1. Dynamika socialistického spôsobu života a jej faktory

Vysoká dynamika rozvoja socialistickej spoločnosti je bezprostredným účinkom toho, že sa na pôde socialistického zriadenia sformoval nový historický typ spoločenskej praxe, vyznačujúci sa súladom medzi vývinovými tendenciami

objektívnych spoločenských procesov a medzi životnými motiváciami a aspiráciami sociálnych subjektov. Zásluhou tohto súladu sa široko roztvárajú hranice uvedomelého vplyvu ľudského subjektu na priebeh vlastného života a smerovanie sociálnych procesov a v rámci toho aj na tempo a rozsah ich vývinovej dynamiky.

Súlad objektívnych a subjektívnych stránok rozvoja socialistickej spoločnosti vonkoncom neznamená zväzujúcu závislosť ľudského subjektu na odcudzenom priebehu objektívnych spoločenských procesov, súčasne ho však nemožno chápať ani ako výberové využívanie objektívnych možností k ľubovlným účelom. Daný súlad a jeho postupne vzrastajúca miera je výsledkom prenikavých revolučných zmien v sociálnom systéme spoločnosti a v povahe sociálnych subjektov, ktoré sa v procese revolúcie navzájom aktivizujú a uvádzajú do spoločného dialektického pohybu.

Odstránením triedneho antagonizmu socialistickou revolúciou sa preto nemení len charakter sociálneho systému, ale aj povaha životného procesu sociálnych subjektov. Vzrastá spoločenská racionalita, efektívnosť a produktivita pracovnej činnosti, zvyšuje sa životná úroveň pracujúcich, rastie kultúrnaosť ich života, upevňujú sa sociálne istoty, znižuje sa miera konfliktných konfrontácií sociálnych subjektov a zvyšuje sa napokon aj cieľavedomosť a úspešnosť ich celkového životného úsilia. Bezprostredným účinkom týchto zmien je prudký vzrast spoločenskej aktivity pracujúcich a ich čoraz širšie zapájanie sa do účasti na uvedomelom pretváraní a riadení objektívnych procesov spoločenského života.

Nemenej závažným účinkom socialistických zmien v sociálnom systéme a sociálno-triednej štruktúre spoločnosti je všestranné oživenie a obohatenie životných činností obyvateľstva, sprevádzané všeobecným zvýšením dynamiky životného procesu a zmien v spôsobe života. Dynamickosť rozvoja spôsobu života však vzrastá aj v špecifickejšom zmysle, zužujúcom jej význam na okruh reštrukturalizačných a systémotvorných vývojových procesov, a medzi nimi ďalej na určujúce procesy s progresívnym zmyslom. Práve v tomto dvojnásobnom zúžení významu stáva sa pojem „dynamika“ najvhodnejším prostriedkom analýzy a charakteristiky druhej špecifickosti socialistického spôsobu života.

V prípade socialistického spôsobu života nemá teda dynamický charakter len sociálny proces šírenia a upevňovania jeho vplyvu v radoch obyvateľstva. Podstatným prejavom jeho dynamickej povahy je schopnosť jeho vnútorného rozvoja, kvalitatívneho vyzrievania a štrukturálneho obohacovania jeho obsahu.

Obsahový rozvoj socialistického spôsobu života neprebíha ako lineárny proces s nemennou dynamikou. Determinačná štruktúra spôsobu života zaznamenáva v každej etape vývoja socialistickej spoločnosti kvalitatívne zmeny a podobne sa v nej mení aj charakter a intenzita spätného vplyvu spôsobu života na priebeh tohto vývoja. V období krízy kapitalistického zriadenia v Československu to boli predovšetkým faktory objektívnej povahy, ktoré revolucionizovali rozvoj spôsobu života obyvateľstva. Odstránenie sociálnych protirečení kapitalizmu v procese socialistickej výstavby viedlo postupne k vyrovnávaniu vplyvu objektívnych faktorov rozvoja spôsobu života s faktormi subjektívnej povahy, ktorých vplyv v danom období napokon prevládol. Dovŕšenie socialistickej výstavby posunulo do popredia opätovne vplyv objektívnych faktorov, vytvárajúc však v procese všestranného rozvoja socialistického spoločenského systému pôdu pre nové, hlbšie a bohatšie uplatnenie subjektívnych faktorov v nadchádzajúcom období rozvinutej socialistickej spoločnosti.

V typologickom zjednodušení sa javia tieto transformácie determinatívnej

štruktúry rozvoja spôsobu života v socialistickej spoločnosti ako určitý vývinový rytmus, v ktorom si hybné sily objektívnej a subjektívnej povahy vymieňajú poradie dôležitosti v závislosti na tom, ako postupne napreduje riešenie úloh výstavby nového spoločenského zriadenia a formovania nového socialistického človeka. Význam analýzy týchto zmien v determináčnej štruktúre rozvoja spôsobu života spočíva v tom, že objasňuje príčiny zmien v povahe životných cieľov a orientácií obyvateľstva, v smerovaní rozvoja spôsobu života obyvateľstva a povahy jeho diferenciacie, v psychologickom klíme spoločnosti a v jej celkovom životnom procese, ktorý neprebíha ako lineárny, ale ako cyklický proces so stúpajúcou tendenciou.

Na rozdiel od minulosti, kedy spôsob života obyvateľstva dynamizovali iba určité stránky sociálnej reality, nadobúda v socialistickej spoločnosti determináčna štruktúra rozvoja spôsobu života komplexný charakter a zahŕňa rozsiahlu oblasť javov objektívnej aj subjektívnej, materiálnej aj ideálnej, substanciálnej aj štrukturálnej povahy. Z obsahového hľadiska je rozhodujúci vplyv javov ekonomickej a politickej povahy, ktoré patria k najdynamickejšie sa rozvíjajúcim zložkám systému socialistickej spoločnosti. Z formálneho hľadiska je, naproti tomu, potrebné zdôrazniť, že ako zdroje vývinového pohybu spôsobu života sa neuplatňujú len substanciálne sociálne javy, ale aj vzájomné vzťahy a štruktúry týchto javov, zahŕňajúce aj ich systémové protirečenia.

Pri mnohostrannej zakotvenosti spôsobu života v rôznych štruktúrach spoločenského systému ťažko možno očakávať, že ho môžu uviesť do pohybu iba čiastkové zmeny v spoločenskom systéme. Len pri súbežnom pôsobení viacerých podstatných sociálnych zmien vyvoláva vývin sociálneho systému efektívne zmeny v konkrétnych činnostiach obyvateľstva, podmieňujúcich zásadné štrukturálne zmeny v jeho spôsobe života. Dynamiku spôsobu života treba preto chápať ako súhrnný procesualný účinok pôsobenia mnohých vzájomne intervenujúcich sociálnych príčin.

Natoľko zložitú štruktúru determinácie vývinového pohybu socialistického spôsobu života nemožno opísať prostriedkami dynamickej kauzality. Pôsobenie jednotlivých determinantov tohto pohybu treba skúmať v ich vzájomných súvislostiach, interakcii a zmenách ako čiastkových faktorov komplexného pôsobenia sociálneho systému na spôsob života. V tomto smere je účelné využitie faktorovej analýzy, ktorá umožňuje štatisticky určiť mieru podstatnosti, účinnosti a rozsahu vplyvu každého z nich.

Hlavnou prednosťou faktorovej analýzy pri skúmaní hybných síl rozvoja socialistického spôsobu života je jej schopnosť postihnúť vysoký počet pôsobiacich príčin, zistiť ich vzájomné interakcie, opísať dynamické rady zmien, ktoré vyvolávajú, vyjasniť ich korelácie a ich záťaž a na tomto základe spracovať maticu rozhodujúcich hybných síl rozvoja spôsobu života a smerov ich pôsobenia.

Použitie faktorovej analýzy skrýva však v sebe na druhej strane nebezpečenstvo zjednodušujúceho prístupu ku kvalitatívnej interpretácii pôsobiacich faktorov. Faktorová analýza nesmie viesť k ignorovaniu významovej odlišnosti rôznych úrovní determinácie spôsobu života, kvalitatívnej hierarchizácie jednotlivých faktorov a poradia ich pôsobenia, ktoré — najmä v dlhodobej perspektíve — rozhodujú o všeobecnosti a podstatnosti ich vplyvu na zmeny v živote sociálnych subjektov.

V tomto zmysle je faktorová analýza púhym východiskom dialektickej analýzy dynamiky rozvoja socialistického spôsobu života. Až jej dialektická analýza môže vyústiť v relevantný logický model hybných síl, uvádzajúcich do

pohybu socialistický spôsob života. V tomto modeli sa faktory rozvoja socialistického spôsobu života usporiadávajú nie podľa kvantitatívnych, ale podľa kvalitatívnych hľadísk na základe významovej všeobecnosti, podstatnosti a trvalosti ich vplyvu, ich funkčnej nadväznosti a podobne v ucelenú logickú predstavu zdrojov vývinového pohybu spôsobu života.

Konkrétne hybné sily rozvoja socialistického spôsobu života vznikajú a pôsobia v rámci piatich agregatívnych determináčnych štruktúr. Uplatňujú sa v rámci:

1. determinácie spôsobu života materiálnymi (prírodnými a spoločenskými) podmienkami;

2. usmerňovania a riadenia spôsobu života nadstavbovými inštitúciami spoločnosti;

3. pôsobenia systému duchovnej kultúry;

4. vplyvu psychických štruktúr sociálnych subjektov, ich potrieb, záujmov, vzdelania a realizačných schopností na spôsob života, a napokon tiež

5. autodeterminácie samého spôsobu života, ako výsledku interakcie rôznych stránok jeho vnútornej štruktúry, [Suchý 1976: 509].

Dialektický model faktorov vývinových zmien v spôsobe života socialistickej spoločnosti nefixuje okamžite pôbiace hybné sily, ale usiluje sa o ich generalizáciu z hľadiska ich synchrónnej a diachrónnej podstatnosti. Vďaka tomu si zachováva vypovedaciu schopnosť pre rozličné etapy vývoja socialistickej spoločnosti a možno ho využívať ako prostriedok porovnávania rôznych fáz rozvoja socialistického spôsobu života a posudzovania regulárnosti empirických údajov vo vzťahu k poznatkom teórie.

Daný model má však aj iné uplatnenie. Ako všeobecná predstava o hybných silách vývinu socialistického spôsobu života stáva sa jedným z teoretických východísk modelovania samotného spôsobu života, v ktorom vytvára predpoklady vývinového chápania obsahu spôsobu života.

2. Modelovanie socialistického spôsobu života

Napriek tomu, že sa v posledných rokoch v marxisticko-leninskej sociologickej literatúre ustálilo niekoľko logických modelov socialistického spôsobu života, majú zväčša deskriptívny charakter a nehodia sa pre účely prognózovania, programovania a riadenia. Tento nedostatok úzko súvisí s ich taxonomickým pôvodom. Odrážajú daný stav spôsobu života obyvateľstva, ale neprizerajú vôbec k prudkej dynamike jeho vývinových zmien. Taxonomický prístup v modelovaní spôsobu života má rozhodne svoje opodstatnenie v tom, že objasňuje komponenty, vstupujúce do významových štruktúr spôsobu života. Vyúsťuje však v stacionárne sumatívne modely a má preto len elementárny význam, ako na to poukazujú aj sami jeho predstavitelia [Illner 1974: 227].

Ak chceme získať model socialistického spôsobu života odrážajúci vývinové zmeny ako komponent, tak aj štruktúr spôsobu života, musíme zvoliť odlišný prístup a odvodzovať modelové predstavy o spôsobe života z reálnych procesov jeho existencie. Takýto dynamický prístup k modelovaniu spôsobu života predpokladá konfrontáciu predstáv o obsahu pojmu spôsob života s konkrétnymi hybnými silami utvárania a rozvoja životného procesu obyvateľstva. Ide tak v podstate o to odvodiť model spôsobu života z determinant jeho vývinovej dynamiky, od modelu jeho hybných síl.

Tieto dva modely v žiadnom prípade nemožno stotožňovať. Zámena modelu dynamiky socialistického spôsobu života za jeho obsahový model vedie k tomu, že sa do posledného zahŕňajú niektorými sociológmi aj objektívne životné podmienky, ktoré sú vonkajším predpokladom ľudského života, ale nie sú

jeho bezprostredným prejavom. Spôsob života vystupuje vo vzťahu k systému jeho hybných síl ako inkluzívny sociálny jav, ktorý sa vyvíja v určujúcej závislosti na pôsobení vonkajších faktorov, ale nereprodukuje mechanicky ani ich štruktúru, ani ich kvalitu.

Je to dôsledok toho, že dynamika socialistického spôsobu života nemá čisto extradeterminatívny charakter. Zúčastňujú sa na nej nielen vonkajšie, ale aj vnútorné faktory, ktoré navzájom dialekticky interagujú. Vonkajšie faktory predstavujú podmienky účinného uplatnenia vnútorných faktorov, zatiaľ čo tieto tvoria opäť modifikujúce prostredie pôsobenia vonkajších faktorov. Určujúcim činiteľom tejto interakcie sú faktory vonkajšej povahy, objektívne podmienky spoločenského života, a to predovšetkým spôsob výroby materiálnych prostriedkov života a jeho ekonomická štruktúra ako determinatívna základňa spoločenského života vôbec.

Zmeny v spôsobe výroby menia konkrétny charakter dialektickej interakcie rôznych faktorov rozvoja spôsobu života, ale nerušia určujúcu úlohu, aká v nej pripadá ekonomickej základni. V analogickom zmysle zdôrazňoval Engels v *Anti-Dühringu* [Engels 1932: 293], že uvedomelé riadenie spoločnosti mení spôsob, akým sa prejavuje determinujúci vplyv ekonomickej základne na život spoločnosti v tom zmysle, že ho podrobuje regulatívnej selekcii spoločenského vedomia a rozhodovania, ale nezasahuje podstatu tohto vplyvu.

Pochopenie určujúceho vplyvu objektívnych spoločenských podmienok rozvoja spôsobu života, umožňuje správne zhodnotiť aj rozsah špecifického vplyvu vnútorných faktorov dynamiky spôsobu života, jeho rôznych komponentov, úrovní, subjektívnych variant, jednotlivých kultúrnych foriem, životných prejavov a ich štruktúr na celkový proces tohto rozvoja. Vnútorná dynamika rozvoja socialistického spôsobu života je v každom prípade úzko spätá s vedomím, potrebami, hodnotovými orientáciami sociálnych subjektov, ktoré vnášajú do spôsobu života ako sociálnej formy sebaregulatívne črty. Hoci vzrastajúca uvedomelosť životného procesu tieto črty bezpochyby posilňuje, nemožno spôsob života ani v podmienkach socializmu považovať za autoregulatívny systém. Život človeka sa dá v rámci daných životných podmienok optimalizovať len po obmedzenú hranicu. Zásadné zmeny v spôsobe života nemožno dosiahnuť na jeho vlastnej pôde, ale len cez zmeny vonkajších životných podmienok a koniec koncov cez zmenu sociálneho systému. Rozhodujúcim prostriedkom progresívneho rozvoja spôsobu života ostáva preto aj v socialistickej spoločnosti politika, pretvárajúca štruktúry sociálneho systému ako sociálne prostredie ľudského života a nie štýlová kultivácia jeho vlastného obsahu.

To pravda nepopiera význam kultivácie životných foriem a ich štruktúr, vyhaňovania štýlovosti ľudského života a jeho individualizácie pre optimalizáciu a urýchľovanie rozvoja socialistického spôsobu života. Spolu so vzrastom subjektívnej sprostredkovanosti spôsobu života v socialistickej spoločnosti a prehlbovaním uvedomelosti v prístupe jednotlivcov k životnému procesu, bude sa bezpochyby štýlovo vyhaňovať aj ich spôsob života. Životný štýl možno v danej súvislosti označiť ako špecifickú formu subjektívneho osvojenia spoločenských vzorov a noriem chovania, ktorá umožňuje sociálnym subjektom optimálne využívať dané životné podmienky, ale ktorá sama bezprostredne neprináša ich subjektívne žiaduce zmeny.

Dynamický prístup k modelovaniu socialistického spôsobu života vyúsťuje tak v oveľa zložitejší výsledok, ako taxonomický prístup. Sprostredkuje model, ktorý nemá charakter neštruktúrovaného súboru komponentov, ale komplexného systému životných prejavov ľudí otvoreného zmenám.

Jednou z možných predstáv takéhoto modelu je komplex horizontálne a ver-

tikálne usporiadaných štruktúr rozličných komponentov spôsobu života. Za elementárnu, horizontálnu štruktúru takejto modelovej predstavy treba pokladať časový rozpočet životných činností sociálnych subjektov, podávajúci obraz o časovej štrukturácii ich spôsobu života.

Požiadavky existenčnej reprodukcie jednotlivých sociálnych subjektov možno chápať ako ďalšiu konkrétnejšiu kvalitatívnu štruktúru spôsobu života. Tieto požiadavky sa ďalej modifikujú vo funkčnej štruktúre, ktorá upresňuje obsah životnej činnosti sociálnych subjektov z hľadiska funkčných potrieb sociálneho systému. Okrem toho možno pri horizontálnom členení modelu socialistického spôsobu života uplatniť hľadiská aj iných sociálnych faktorov, zúčastňujúcich sa na štrukturácii a integrácii životného procesu sociálnych subjektov.

Vo vertikálnej výstavbe modelu socialistického spôsobu života nachádzajú svoj výraz rozdiely, vznikajúce medzi prioritami a preferenciami na rôznych úrovniach subjektívneho sprostredkovania spôsobu života, na úrovni potrieb, hodnôt, aspirácií, motivácií a vlastných praktických životných činností.

V konkrétnom spôsobe života spája vždy uvedené hierarchické štruktúry v jeden celok určitá globalizujúca vertikálna štruktúra, v ktorej sa napokon ustalať poradie dôležitosti rôznych hierarchií komponentov spôsobu života z hľadiska aktuálnych potrieb reprodukcie života jednotlivca a spoločenského celku. V tejto štruktúre sa s konečnou platnosťou vyhraňuje aj rozdiel podstatných a nepodstatných komponentov spôsobu života, z ktorých prvé možno chápať ako „... *komponenty strategické*, ktoré majú kľúčový význam tak pre upevňovanie a rozvoj štruktúrnych vzťahov, ako aj pre premeny vo všetkých ostatných komponentoch, a tým aj pre kryštalizáciu špecifickej kvality socialistického spôsobu života“ [Filipcová-Filipec 1976: 251].

Uvedený model socialistického spôsobu života predstavuje synchronné zobrazenie typických životných prejavov sociálnych subjektov, ktoré bezprostredne nepodáva obraz o ich zmenách a vývinových súvislostiach. Až jeho intervalové využitie vo výskume sprostredkuje podklady ku komparáciám, v ktorých tieto zmeny vystupujú navonok. Vďaka súvislosti s modelom dynamiky socialistického spôsobu života, možno uvedený štruktúrny model socialistického spôsobu života pokladať za dynamický v tom zmysle, že je otvorený zmenám a schopný reagovať na ich účinky bez ohľadu na to, či znamenajú stratu, či vynorenie nových komponentov, alebo zmenu hodnotových priorít, záujmových preferencií a poradia dôležitosti praktických životných činností.

Skúsenosti s intervalovým použitím synchronného modelu socialistického spôsobu života otvárajú možnosti ďalšieho modelovania v diachronnej osi, ktoré sprostredkuje obraz o vlastných vývinových procesoch pretvárajúcich obsah spôsobu života. Modelovú predstavu vývinového procesu spôsobu života v určitej etape spoločenského rozvoja, alebo — v dlhodobej perspektíve — model podstatných štruktúrnych zmien v spôsobe života v priebehu niekoľkých takýchto etáp možno označiť za dynamický (evolučný) model rozvoja spôsobu života v užšom zmysle. Možnosti modelovania v tomto smere sprostredkujú bezpochyby v budúcnosti nové údaje potrebné pre zvýšenie účinnosti riadenia spoločenského rozvoja a spolu s tým aj nové prostriedky pre programovanie a riadenie rozvoja spôsobu života.

3. Uvedomelý charakter rozvoja socialistického spôsobu života

Dynamika rozvoja socialistického spôsobu života nadobúda v procese rozvoja socialistickej spoločnosti stále uvedomelejší charakter. Je to výsledkom toho,

že životné činnosti jednotlivcov sa v závislosti na raste vzdelanostnej úrovne obyvateľstva a prehĺbovaní jeho socialistického uvedomovania rozvíjajú ako vedome sprostredkované na základe silne racionalizovaných motívov a životných plánov. Druhým faktorom rastu uvedomelosti rozvoja socialistického spôsobu života, ktorý doňho vnáša celospoločenské zretele a vtlača mu tak cieľavedomý charakter v celospoločenskom zmysle, je regulatívna činnosť socialistického štátu a spoločenských inštitúcií.

V socialistickej spoločnosti nadobúda v dôsledku toho uvedomelosť ľudského spôsobu života nový, celospoločenský rozmer, ktorý nesie so sebou aj rad závažných zmien pre proces jeho utvárania, obnovovania a regulácie. Subjektom uvedomelých regulatívnych zásahov do spôsobu života nie je už iba jednotlivec, ale aj spoločnosť ako konkrétne historický systém jednotlivcov.

Západná sociológia vznáša voči myšlienke spoločenskej regulácie spôsobu života rad námietok, ktoré na jednej strane dokazujú nezlučiteľnosť spoločenskej regulácie spôsobu života so sebaurčením a slobodou jednotlivca, zatiaľ čo na druhej nachádzajú neprekonateľné prekážky realizácie takéhoto zámeru.

Je nesporné, že cieľavedomé spoločenské riadenie spôsobu života má priamu súvislosť k sebaurčeniu a slobode jednotlivca a že v tomto smere nastoľuje rad závažných otázok etického charakteru. Východiskom ich riešenia je však skutočnosť, že cieľavedomé zásahy spoločnosti do životného procesu jednotlivcov sa dostávajú do rozporu s úsilím jednotlivca o autonómne smerovanie jeho života len za istých teoretických a praktických predpokladov. Životné potreby, motívy a ciele jednotlivca sa iba v podmienkach antagonisticky štruktúrovanej spoločnosti formujú ako protiklad odcudzených spoločenských cieľov, vyjadrujúcich záujmy vládnucej menšiny spoločnosti. V socialistickej spoločnosti sa životné potreby príslušníkov makrosociálnych skupín — robotníckej triedy, družstevného roľníctva a pracujúcej inteligencie — rýchlym tempom zblížujú a vyrovnávajú, čo tvorí reálnu základňu integrácie aj ich sociálnych záujmov v celospoločenskom meradle. Spoločnosť reprezentovaná orgánmi spoločenského riadenia nevstupuje preto ako odcudzený protipól individuálneho subjektu, ale ako globálny subjekt, sprostredkujúci realizáciu spoločných záujmov jednotlivcov.

Predmetom spoločenského riadenia nie sú pritom životné aktivity jednotlivcov samé, ale ich spôsob života, ako ich generalizujúca štruktúra. Riadenie spôsobu života sa preto uskutočňuje hlavne cestou optimalizácie vonkajších životných podmienok jednotlivcov, vystupujúcich vo vzťahu k ich sebadeterminácii zväčša práve ako obmedzujúce faktory, vymykajúce sa ich osobnej kontrole. Pokiaľ riadenie spôsobu života zahŕňa aj mechanizmy kultúrnej povahy, pôsobia tieto cez psychickú štruktúru osobnosti, a to predovšetkým ako výchovno-vzdelávacie faktory jej životnej orientácie, ktoré neobchádzajú, ale podieľajú sa na mechanizme prijímania životných rozhodnutí osobnosťou.

Z uvedeného vyplýva, že spoločenské riadenie spôsobu života predpokladá usmerňovanie najmä strategických komponentov ľudského života a jeho všeobecných štruktúr, ktoré bezprostredne korelujú s priebehom sociálnych procesov podmieňujúcich kvalitatívnu určitosť socialistického spoločenského systému. V kapitalistickej spoločnosti sú tieto stránky ľudského života ponechané chaotickému pôsobeniu neovládaných sociálnych síl, ktoré práve preto zasahujú drvivú väčšinu jej členov životnými záťažami, konfliktami a krízami, frustrujúcimi ich životné aktivity a ciele.

Racionálne usporiadanie takých štruktúr ľudského života, ako sú súvislosti kvalifikácie a pracovného zaradenia, pracovných zásluh a odmeňovania, príjmov

a sociálnych dávok, sociálno-politických činností jednotlivcov a činnosti sociálnych inštitúcií, sociálnej expanzie a sociálnej istoty jednotlivca, harmonizácie jednotlivých životných aktivít človeka, jeho pracovného a voľného času, práce a bývania, práce a zdravia a mnohých iných stránok ľudského života na základe plánovite realizovaných uvedomelých východísk sa v tejto súvislosti rozhodne nejaví ako prekážka, ale ako nepostrádateľný praktický predpoklad pozitívneho rozvoja a sebaurčenia všetkých členov spoločnosti. Uvedomelá regulácia spôsobu života sociálnych subjektov okrem toho prenikavo znižuje mieru konfliktnosti ich vzájomného spolužitia a v tom zmysle uvoľňuje rozsiahle rezervy ich životnej aktivity pre produktívne spoločenské ciele.

Rýchlo vzrastajúca homogenita života príslušníkov rôznych sociálnych skupín a postupné vyhaňovanie všeobecných čŕt jednotného socialistického spôsobu života rozširuje napokon aj priestor pre štýlové modifikácie všeobecných foriem a vzorov života, a to predovšetkým na individuálnej úrovni.

Ak sa v súčasnom kapitalizme stáva štýlová diferenciácia života, ako na to poukázal A. Toffler, formou obnovovania spretrhanej integrity jednotlivca a spoločnosti na poklesnutej skupinovej úrovni a v okrajovej polohe nepodstatných stránok života, modifikuje sa životný štýl ľudí v socialistickej spoločnosti predovšetkým na individuálnej úrovni a v plnom rozsahu ich životných prejavov, pretože jednotu jednotlivca so spoločnosťou zabezpečujú inštitúcie socialistickej spoločnosti celým radom účinných socializačných mechanizmov a právnych záruk. Vyhaňovaním osobného životného štýlu sa preto jednotlivec nedostáva do závislosti na „moci životného štýlu“ a úzkych referenčných skupín [Toffler 1970: 250—251], ako v súčasnom kapitalizme, ale kultivuje svoj životný proces na pevnom základe spoločenských istôt ako organický čiastkový moment procesu celospoločenského rozvoja.

V socialistickej spoločnosti sa preto rozvoj osobného životného štýlu jednotlivcov nevyhnutne uplatňuje ako jeden z vnútorných faktorov rozvoja spôsobu života a vo vzdialenejších dôsledkoch aj ako jeden zo zdrojov akcelerácie rozvoja spoločnosti. Na rozdiel od kapitalizmu, v ktorom dnes životný štýl slúži privatizácii osobnosti, pomocou ktorej jednotlivec čelí vzrastajúcemu tlaku dezintegračného pôsobenia neprehľadných životných príležitostí, nepochítateľných sociálnych zmien a nerealizovateľnej ponuky trhu, nadobúda životný štýl v socializme práve opačné poslanie. Stáva sa prostriedkom socializácie osobnosti, ktorý prepája súvislosti medzi komplexom jej života a medzi procesom spoločenského rozvoja nielen v jeho podstatných ale aj nepodstatných momentoch.

Štýlové modifikácie života však nemenia základné štruktúry života sociálnych subjektov, a preto ich nemožno pokladať za zmeny v spôsobe života v pravom zmysle slova. Rozhodne však tieto zmeny v najrôznejších súvislostiach pripravujú a sprostredkujú a v tomto zmysle nie je ani životný štýl iba záležitosťou jednotlivcov, ale aj predmetom oprávneného kultivačného záujmu orgánov spoločenského riadenia.

Potreba uvedomele regulovať celkovú dynamiku rozvoja socialistického spôsobu života vyplýva organicky zo všeobecných cieľov rozvoja socialistickej spoločnosti a z uvedomelosti jej komplexného riadenia. Cieľavedomé usmerňovanie spôsobu života obyvateľstva stáva sa dnes najmä v súvislosti so vzrastom významu subjektívneho činiteľa v spoločenskom rozvoji nepostrádateľným subjektívnym aspektom spoločenského riadenia, ktorý poskytuje rozsiahle možnosti usmerňovania, stimulácie a urýchľovania celkového vývoja spoločnosti.

Zavedenie riadenia spôsobu života do riadiacej praxe rozhodne nie je jednoduchou záležitosťou vzhľadom na syntetický charakter spôsobu života ako

sociálneho javu, na zložitost jeho distribúcie v triedno-sociálnej štruktúre a na náročnosť operacionalizácie a organizačného zabezpečenia vlastnej riadiacej činnosti. Napriek ťažkostiam nejestvujú však neprekonateľné prekážky realizácie tohto cieľa. Čistkové regulatívne zásahy do spôsobu života obyvateľstva sprevádzajú prax socialistického spoločenského riadenia od jej počiatkov a v súčasnosti nadobúdajú čoraz komplexnejší a koncepcnejší charakter. Prechod k sústavnému komplexnému riadeniu spôsobu života na základe cielavedomej koncepcie predpokladá však prekročenie hraníc rezortného riadenia životného procesu obyvateľstva, ktoré separuje jednotlivé problémy riadenia a izoluje navzájom pôsobenie jeho ekonomických a kultúrno-výchovných nástrojov.

Náročnosť úloh spoločenského riadenia vo vzťahu k spôsobu života je úmerná zložitosti tohto svojho nového objektu. Ako komplexný systém životných prejavov sociálnych subjektov je spôsob života ovplyvňovaný ako objektívnymi, tak aj subjektívnymi faktormi, ktoré vnášajú do procesu jeho formovania výberové momenty, vyvolávajúce na rôznych subjektívnych úrovniach obsahovú diferenciáciu spôsobu života. Prognózy rozvoja spôsobu života musia preto vychádzať nielen z objektívnych, ale aj zo subjektívnych zdrojov, ktoré si vyžadujú uplatnenie osobitných analytických a prognostických metód. Komplikácie prognostického a programatického charakteru sa reprodukuju aj v pragmatickej fáze riadenia v podobe osobitných nárokov na tvorbu koncepcie riadenia, konštrukciu jeho inštitucionálnej štruktúry, mechanizmov, nástrojov a metód.

V poslednej dobe sa vo výskume socialistického spôsobu života v socialistických krajinách ustálil rad produktívnych prístupov k riešeniu uvedených problémov. V ich rámci sa dnes vyjasňujú zvyšné teoretické problémy kvalitatívnej interpretácie spôsobu života, ktoré podmieniajú vytvorenie uspokojivého pojmového modelu spôsobu života a systému ukazovateľov potrebných pre účely prognózovania a programovania. V súvislosti s tým sa rozširujú aj pohľady na obsah a rozsah sociálneho plánovania v rozvinutom socializme, najmä v jeho väzbách na národohospodárske plánovanie a na činnosť jednotlivých rezortov spoločenského riadenia. Súbežne sa pracuje aj nad otázkami operacionalizácie kvalitatívnych údajov, ich kvantifikácie a agregácie, podmieniajúcich využitie výpočtovej techniky pri riadení životných procesov obyvateľstva.

4. Programová funkcia socialistického spôsobu života v uvedomelom riadení spoločenského rozvoja

Uvedomelá regulácia procesu rozvoja socialistického spôsobu života je dnes významným predpokladom mobilizácie sociálnej aktivity obyvateľstva pre plnenie cieľov socialistickej výstavby a urýchľovanie tempa sociálneho rozvoja. Mobilizácia subjektívneho faktoru v ďalšom rozvoji socializmu má ako svoj základný predpoklad všestranné a plné uspokojovanie existenčných potrieb sociálnych subjektov, založené na ich objektívnom poznaní. Spôsob života má pre toto poznanie osobitný význam preto, že odráža životné potreby obyvateľstva nielen komplexným spôsobom, ale tiež v ich podstatnej, všeobecnej a opakovateľnej podobe. Navyše vypovedá o potrebách obyvateľstva v súvislosti s produkčnými a spotrebnými činnosťami, ktoré konfrontujú životné aspirácie sociálnych subjektov s objektívnymi sociálnymi podmienkami ich realizácie. Spôsob života tak plní úlohu korekčného filtra, ktorý od seba oddeľuje nereálne a reálne, neracionálne a racionálne, nepodstatné a podstatné, výberové a základné, výnimočné a opakujúce sa životné potreby.

Jeho prostredníctvom sa dá sledovať aj proces integrácie individuálnych potrieb v skupinovú, triednu a celospoločenskú potrebu a premena potrieb na

predmetne konkretizované záujmy rôznych sociálnych subjektov. V perspektíve spôsobu života sa napokon vyjavujú časové rady zmien v povahe a obsahu potrieb, hybné sily týchto zmien a objektívne tendencie ich súvislého vývinu.

Spôsob života tak poskytuje obraz o stave životných potrieb spoločnosti v ich objektívnej podmienenosti, subjektívnej štrukturácii a vývinovej zmene, umožňuje usudzovať o životných cieľoch jednotlivcov a sociálnych skupín v ich celkových súvislostiach a vývine. Vďaka tomu sa stáva jedným z dôležitých zdrojov formulácie súhrnných cieľov sociálnoekonomického rozvoja spoločnosti a východiskom prognostických a programových úvah o jeho ďalšom smerovaní. „V systéme národohospodárskeho plánovania“, píše v súvislosti s tým A. B. Bezrukov, „vystupuje rozvoj a zdokonaľovanie socialistického spôsobu života ako všeobecný sociálny cieľ vo vzťahu ku konkrétnym aplikovaným cieľom, predstavujúcim prostriedky jeho dosiahnutia“ [Bezrukov 1977: 168—169].

Programová funkcia, akú dnes spôsob života nadobúda vo vzťahu k spoločenskému riadeniu sa postupne presadzuje v čoraz širších súvislostiach. Orgány riadenia využívajú už dlhší čas ukazovatele spôsobu života ako východiská regulatívnych zásahov do spoločenských procesov v rôznych sférach života, zahŕňajúcich aj mnohé oblasti a aspekty výroby. Teoretické poznanie problematiky spôsobu života musí vychádzať z tejto skutočnosti a rozhodnejšie vytvárať podmienky pre využívanie parametrov spôsobu života v procese riadenia spoločenskej výroby a života spoločnosti vôbec.

Vysoká zacielenosť socialistického spôsobu výroby na uspokojovanie potrieb spoločnosti je čoraz dôležitejším činiteľom rastu spoločenskej efektívnosti výroby a rozširovania reprodukčného cyklu spoločenského života. Štruktúrna a bilančná konfrontácia výrobných programov s prognózami a programom rozvoja socialistického spôsobu života je najmä v polohe nevýrobnej spotreby bezprostredným a vysoko účinným prostriedkom zvyšovania efektívnosti spoločenskej výroby.

Uplatnenie hľadiska a ukazovateľov socialistického spôsobu života vnáša do programovania a plánovania hospodárskeho a sociálneho rozvoja niektoré nové prvky. Predovšetkým implikuje významový posun v predmete plánovania smerom k spoločenským funkciám výroby. Vyžaduje si ďalej zmenu a rozšírenie sféry prognózovania, programovania a plánovania rozvoja národného hospodárstva a jej organické prepojenie so sférou sociálneho prognózovania, programovania a plánovania. Napokon predpokladá tiež rozšírenie horizontov prognostických, programových a plánovacích výhľadov a rozpracovanie dlhodobých plánov hospodárskeho a sociálneho rozvoja, poskytujúcich dostatočný priestor pre formuláciu podstatných cieľov rozvoja spôsobu života a voľbu najoptimálnejších trás ich realizácie v strednodobých a krátkodobých plánoch.

Rozhodujúcou prednosťou využitia hľadiska spôsobu života v cieľovom prístupe k riadeniu spoločenského rozvoja je začlenenie rozvoja národného hospodárstva do systémového kontextu celospoločenského vývinu a konfrontácia jeho objektívnych vývinových tendencií so životnými potrebami jeho ľudských nositeľov a všeobecnými cieľmi rozvoja socializmu.

Kategória „socialistický spôsob života“ stáva sa tak dnes oprávnené jedným z najfrekventovanejších pojmov marxisticko-leninskej sociológie, ktorý významne prispieva k vymedzeniu cieľov spoločenského rozvoja, k vyjasneniu ich štruktúry a ich ľudského zmyslu. Osvetľuje vzájomnú prepojenosť objektívnych a subjektívnych stránok spoločenského rozvoja a nevyhnutnosť formulovať jeho cieľové predstavy nielen v závislosti na vývinových tendenciách objektívnych spoločenských procesov, ale aj na rozvoji ľudského činiteľa, na životných potrebách, záujmoch a cieľoch človeka.

Literatúra

- Bezrukov, A. B.: *Socialističeskij obraz žizni i razvitije potrebnostej trudjaščichsja. Problemy socialističeskogo obraza žizni*. Moskva, Nauka 1977.
- Engels, F.: *Anti-Dühring*. Bratislava, Vydavateľstvo politickej literatury 1962.
- Filipcová, B. — Filipec, J.: *Různoběžky života*. Praha, Svoboda 1976.
- Gerson, E. M.: *On „Quality of Life“*. In: *American Sociological Review* 1976, vol. 41.
- Hauser, A.: *Filosofie dějin umění*. Praha, Odeon 1975.
- Illner, M.: *Ukazatele způsobu života československé společnosti. Tvorba socialistického způsobu života*. Bratislava, VÚŽÚ 1974.
- Semjonov, V. S.: *Obraz žizni sovjetskogo čelovjeka*. Moskva, Mysl 1975.
- Suchý, J.: *Dynamika rozvoja socialistického spôsobu života*. In: *Sociológia* 1976, č.6.
- Toffler, A.: *Der Zukunf-Schock*. Bern; München; Wien, Schertz 1972.

Резюме

Сухи И.: Динамичный характер социалистического образа жизни

Динамическое развитие социалистического общества изменяет жизненные условия народонаселения и их посредством стимулирует развитие жизненных потребностей, жизненного процесса и образа жизни. На этапе строительства развитого социалистического общества целенаправленное регулирование развития образа жизни становится настоятельным требованием сохранения функционального единства социальной системы и жизненного процесса народа. В связи с этим необходимо преодолевать многие трудности, связанные с теоретическим познанием динамики развития образа жизни, его прогнозированием, программированием и собственно руководством, связанные со сложностью и субъективной опосредованностью образа жизни. Преодоление этих трудностей требует прежде всего создания динамической модели образа жизни, способной постичь сложность его внешней детерминации и его внутренней структуры в их непрерывных изменениях.

Категория социалистического образа жизни в связи с этой новой актуальностью становится одним из наиболее употребляемых понятий марксистско-ленинской социологии, которое значительно способствует определению целей общественного развития, выяснению их структуры и их человеческого смысла. Оно объясняет взаимную связь объективных и субъективных аспектов общественного развития и неизбежность формулирования его целей не только в зависимости от тенденций развития объективных общественных процессов, но и от человеческого фактора, жизненных потребностей, интересов и целей человека.

Summary

Suchý J.: Dynamic Character of the Socialist Way of Life

The dynamic development of the socialist society changes the living conditions of the population and, through their mediation, introduces also the population's necessities of life, its process of life and its way of life into the evolutionary motion. At the stage of building up a developed socialist society, the goal-directed regulation of the development of the way of life becomes an imperative of preserving the functional unity of the social system and the life process of the population. In connection with this, it is necessary to overcome a number of difficulties relating to the theoretical knowledge of the developmental dynamics of the way of life, its forecasting, programming and its management itself; these arise in consequence of the complexity and subjective mediation of the way of life. The overcoming of the mentioned difficulties requires first of all the elaboration of a dynamic way-of-life model capable of grasping the complexity of its external determination as well as of its internal structure in their continual change.

In connection with its new actuality outlined above, the category of the socialist way of life is becoming one of the most frequently used concepts of Marxist-Leninist sociology; it significantly contributes to the delimitation of social-development goals, to the elucidation of their structure and their human meaning. It throws light upon the interconnection between objective and subjective aspects of social development shows the inevitability of formulating its goal ideas not only in relation to the developmental tendencies of objective social processes but also to the development of the human factor, to the necessities of life, to the interinterests and goals of man.

Socialistická inteligencia v Československu z genetického aspektu

VLASTISLAV BAUCH
RÓBERT ROŠKO

Ústav filozofie a sociológie SAV,
Bratislava

Rok, v ktorom sa koná IX. Svetový sociologický kongres, je súčasne tridsiatym výročím československého Februára 1948. Je to pre našu spoločnosť v každom ohľade významný historický bod zvratu, lebo sa v ňom v dramatickom mocenskopolitickom konflikte medzi buržoáziou a robotníckou triedou rozhodlo o socialistickom charaktere celého ďalšieho vývoja.

Za ten čas sa v našej sociálnej štruktúre udiali vskutku prevratné revolučné zmeny. Niekdajší príslušníci triedy priemyselného, obchodného a finančného kapitálu boli deklasovaní a pokiaľ neodišli robiť kariéry do zahraničia, rozptýlili sa na rozličné miesta v novej štruktúre. Taký istý osud postihol aj buržoáziu v oblasti poľnohospodárstva. Pokiaľ ide o triedy súkromných malo-výrobcov v mestách a na dedine, prakticky zanikli tiež, len inou formou. Integrovali sa do socializmu združstevnením. To všetko sa odohralo pod vedením novej dejinnej vládnucej triedy, ktorá pred revolúciou vystupovala v ponížujúcej úlohe zhodnocovateľa kapitálu, ale v dôsledku revolučných socialistických premien tento svoj pôvodný charakter kvalitatívne transformovala. Vo svojej súčasnej vývojovej fáze sa značne líši od seba samej z minulých čias. A napokon je tu inteligencia, vyznačujúca sa na rozdiel od tried tým, že existenčne nie je spätá s tou alebo onou spoločenskoekonomickou formáciou. Napriek tomu patrí k jej povahe, že v uplynulých troch desaťročiach nestála bokom od prebiehajúcich revolučných procesov. Vystupovala v nich ako subjekt i objekt zároveň a s odstupom času môžeme aj o nej konštatovať, že už nie je taká ako na začiatku.

Predovšetkým kvantitatívne vzrástla. Podľa štatistiky vzdelania stúpol počet odborníkov s vysokoškolským a stredným odborným vzdelaním zo 421 tisíc roku 1953 na 1 milión 533 tisíc roku 1973. Je to už viac ako družstevných roľníkov, poľnohospodárskych robotníkov a jednotlivo hospodáriacich roľníkov dohromady.

Štatistikou rastu odborníkov možno dokumentovať aj výrazný úspech politickej línie KSČ, zameranej na homogenizáciu českej a slovenskej sociálnej štruktúry. Kým roku 1953 tvorili odborníci na Slovensku len 16,2 % celoštátneho úhrnu, roku 1973 sa ich podiel zvýšil na 26,6 %. To sa dosiahlo dvojnásobným tempom rastu odborníkov na Slovensku. V porovnávanom období vzrástol počet odborných kádrov v ČSR na trojnásobok (z 353 tisíc na 1 milión 130 tisíc), v SSR na šesťnásobok (zo 68 tisíc na 403 tisíc).

Dôležitý pohľad na dynamiku inteligencie popri štatistike vzdelania poskytuje štatistika práce, ktorá od roku 1958 začala uplatňovať kategóriu „duševný pracovník“. V výsledkoch obidvoch štatistík, z ktorých každá nesporne reflektuje jav zvaný inteligencia, sú isté zhody, ale aj závažné rozdiely. Zhoda

spočíva v tom, že sa obojstranne potvrdzuje záver o dynamickom raste inteligencie. Rozdiely sú v absolútnych hodnotách dosahovaných stavov, ako aj v relatívnych hodnotách vyjadrujúcich tempo rastu.

Tabuľka 1. Rast počtu pracujúcich, duševne pracujúcich a odborníkov s vysokoškolským a stredným odborným vzdelaním v ČSSR a SSR v rokoch 1958—1973 (bez JRD), v tisícoch osôb

	ČSSR			SSR		
	1958	1973	Index rastu	1958	1973	Index rastu
Počet pracujúcich	4 589	6 106	133	1 002	1 673	167
Počet duševne pracujúcich	1 197	1 847	154	267	506	186
Počet odborníkov	695	1 483	213	136	388	282
Na 1 000 pracujúcich pripadá:						
— duševne pracujúcich	261	302	—	266	302	—
— odborníkov	151	242	—	135	232	—
Na 1 000 duševne pracujúcich pripadá:						
— odborníkov (všetkých)	581	802	—	547	767	—
— odborníkov (duševne pracujúcich)	536	736	—	496	730	—

Prameň: Statistická ročenka republiky Československé 1959; Statistická ročenka ČSSR 1974

Z tabuľky vyplýva, že tak v roku 1958, ako aj v roku 1973 je počet duševných pracovníkov vyšší v porovnaní s počtom odborníkov. V priebehu pätnástich rokov obidve tieto kategórie rástli dynamickejšie ako úhrn pracujúcich, ale index rastu odborníkov bol podstatne vyšší ako index rastu duševných pracovníkov. To znamená, že sa sféra duševnej práce vzdelanostne skvalitňovala, a to veľmi výrazne. Kým v úhrne duševných pracovníkov bolo roku 1958 celoštátne len 53,6 % odborníkov s vysokoškolským a stredným vzdelaním, roku 1973 sa ich podiel zvýšil na 73,6 %. Súčasne sa ukazuje, že istá časť odborníkov pracuje v povolaniach, ktoré štatistika nezaraďuje do sféry duševnej práce, pričom proporčne sa táto časť celoštátne zväčšila, ale na Slovensku zaznamenala pokles.

Údaje o explozívnom raste inteligencie v Československu a ešte viac na Slovensku odкрývajú dôležitú stránku premien, ktorými po Februári 1948 prešla naša spoločnosť. Indikujú tieto premeny z aspektu produktívnych síl, svedčia o ich umocňovaní. Len spoločnosť s rozvinutou materiálnou výrobnou základňou si môže dovoliť takú masovú produkciu a prúdka sa rozširujúcu reprodukciu inteligencie, lebo to nie je lacný druh výroby. Na druhej strane nejde (alebo by nemalo ísť) o stratenú investíciu, pretože keď inteligencia opustí sféru, v ktorej bola stvárňovaná ako predmet práce, vstupuje do sféry, v ktorej sa uplatňuje ako činná práca, ako špecifická pracovná sila. Tu záleží hlavne na tom, aby bola efektívne využitá, t. j. aby hodnota jej produkcie nepokulhávala za hodnotou investícií, ktoré spoločnosť do nej vložila a vkladá.

Socializmus sa však nevyčerpáva aspektom výrobných síl. Je to len jeho jedna, aj keď nesmierne dôležitá stránka. Socializmus ako protiklad kapita-

lizmu je predovšetkým záležitosťou ekonomických vzťahov a ďalej potom aj vzťahov politických a ideologických, ktoré sa z ekonomickej štruktúry odvíjajú a tvoria s ňou ucelený dialektický komplex. Akými transformáciami prešla československá a v jej rámci slovenská inteligencia po týchto stránkach?

Pokiaľ ide o aspekt ekonomického bytia, pri ktorom, ako je známe, abstrahujeme od obsahu a faktov spoločenského, teda i skupinového a individuálneho vedomia, podstata premien našej inteligencie spočíva v tom, že vo svojom činnom sebauplatňovaní prestala byť determinovaná antagonizmom kapitálu a námezdnéj práce, nezmieriteľným triednym protikladom buržoázie a proletariátu. Ekonomické formy, v ktorých sa realizovala totalita práce v kapitalistickej spoločnosti, revolúcia odstránila rovnako vo vzťahu k inteligencii, ako ich odstránila vo vzťahu k ostatným zložkám pracujúcich. Dve socialistické formy vlastného pomeru k výrobným prostriedkom, ktoré integrujú do jedného neantagonistického celku robotníkov a roľníkov, integrujú takto aj inteligenciu.

Pokiaľ ide o politický a ideologický aspekt, treba si uvedomiť, že je to oblasť spoločenského vedomia, ktorú ekonomické bytie determinuje, a tento proces determinácie prebieha v čase. Už tým je daná možnosť zaostávania zmien vo vedomí za zmenami v bytí. To sa týka rovnako inteligencie ako robotníkov, družstevných roľníkov a vôbec každej vrstvy pracujúcich.

Podstata veci tkvie v tom, že na charakter a kvalitu vedomia inteligencie sa v každej etape socialistického vývoja kladú omnoho väčšie nároky, a to so zreteľom na špecifickú povahu jej pracovnej sily, na jej miesto v štruktúre povolání, na špecifické zameranie jej práce. Preto zaostávanie vedomia inteligencie za jej socialistickým bytím je to najposlednejšie, čo by si mohla naša spoločnosť priať a s čím by sa mohla zmieriť. Lebo čo znamená takéto zaostávanie po obsahovej stránke? Jednoducho to, že na báze nového socialistického bytia ďalej vegetujú a snažia sa prakticky presadiť a uplatniť staré buržoázne alebo maloburžoázne ideologické stereotypy, čo by v prípade ich nehateného rozvoja viedlo k reštaurácii kapitalizmu. Za chrbtom každej víťaznej sociálnej revolúcie v dejinách číhajú reštaurátorské sily a bolo by čudné, keby od tejto hrozby a ťažkosti bol odbremený práve socialistický revolučný proces. Napokon, nedávne krízové roky, ktorými naša spoločnosť prešla, nám túto hrozbu pripomenuli viac než dôrazne.

Tu sa ukazuje, že problém inteligencie v našej spoločnosti ani zdaleka neprestal byť ešte aj problémom jej triedneho charakteru, ako aj problémom zákonitostí, foriem a mechanizmov, ktoré regulujú dejinné transformácie tohto charakteru. Vyplýva to aj zo záverov XIV. a XV. zjazdu KSČ, v ktorých sa hovorí o tom, že prehlbovanie socialistického charakteru inteligencie je úloha, ktorú v žiadnom prípade nemožno pustiť zo zreteľa. Samozrejme, tým je určené aj zameranie tohto príspevku. Nepôjde v ňom o sledovanie vývojových tendencií československej inteligencie z aspektu dialektiky výrobných síl a výrobných vzťahov, ale najmä z aspektu dialektiky ekonomickej základne a nadstavby. A keďže sa tým do popredia pozornosti dostáva obecný pojem socialistickej inteligencie ako takej, budeme musieť rozšíriť pole pozorovania a analýzy aj pred Február 1948. Lebo je zrejmé, že socialistická inteligencia nie je jav, ktorý vzniká až po uchopení moci robotníckou triedou. Kreuje sa už v rámci kapitalizmu, takže isté ťažkosti a problémy procesu jej formovania v porevolučnom období vnútorne súvisia s ťažkosťami a problémami jej formovania v období pred socialistickou revolúciou a mimo túto súvislosť sú často nezrozumiteľné.

Povedali sme už, že Február 1948 v Československu predstavuje bod symbolizujúci striedanie tried vo funkcii vládnúcej spoločenskej sily. Politickú moc strhol na seba proletariát, aby z nej urobil nástroj prebudovania celého spoločenského systému na kvalitatívne nových princípoch. Pravdaže, strhol ju na seba v situácii, keď už mal za sebou pomerne dlhú cestu postupného vymaňovania sa z detských črievičiek púhej ekonomickej kategórie a ustanovovania sa v triedu aj v zmysle politického a ideologického subjektu. To znamená, že v jeho štruktúre vykryštalizovali isté nadstavbové zložky. A keďže sa to dialo v podmienkach spoločenskej deľby hmotnej a duchovnej produkcie, tento fakt kryštalizácie nadstavbových zložiek súčasne znamenal, že československý proletariát vstupoval do rozhodujúceho mocenského boja proti buržoázii s vrstvou vlastnej inteligencie, ktorá v ňom plnila dôležité špecifické a nezapustiteľné funkcie.

Isteže, na tom nie je nič unikátne, nič, čo by sa týkalo iba Československa. Všade vo svete, kde sa trieda námezdnnej práce formovala alebo formuje do revolučnej protikapitalistickej sily, vytvára túto vrstvu socialistickej inteligencie. Je to všeobecne sa presadzujúci zákon, ktorému sa nemožno vyhnúť. Iná vec je, aké sú konkrétne historické formy jeho aplikácie v rozličných priestorových a časových podmienkach. Kreovanie socialistickej inteligencie môže byť a fakticky aj je v rozličných krajinách rozličné tak z hľadiska konkrétnych sociálnych predpokladov a zdrojov, ako aj z hľadiska priebehu, tempa vnútornej protirečivosti i výsledkov celého procesu.

Medzi najdôležitejšie fakty patrí nepochybne to, že vo vrcholnej fáze mocenskej zrážky s buržoáziou československá inteligencia vo svojom rozhodujúcom celku nestála na kontrarevolučnej strane bojových línií. Je to významná odlišnosť napr. v porovnaní so situáciou v revolučnom Rusku. Ak vodca ruskej proletárskej revolúcie V. I. Lenin niekoľko mesiacov po Októbri 1917 vyhlasuje: „Treba povedať, že prevážna väčšina inteligencie starého Ruska je priamym odporcom sovietskej moci.“ [Lenin 1954: 399], vodca československej proletárskej revolúcie K. Gottwald bezprostredne po Februári 1948 konštatuje pravý opak: „Treba povedať ku cti našej inteligencie, že v doterajšom našom budovaní i v historickom Februári stála v naprostej väčšine pevne na strane ľudu, na strane pokroku“ [Gottwald 1949: 14].

Gottwaldov výrok o „naprostej väčšine“ nemožno, pravdaže, interpretovať v tom zmysle, že vývoj československej inteligencie v predfebruárovom období vyústil do úplnej triednej dichotomizácie, t. j. do jej striktného rozštiepenia na rýdzo buržoáznú a rýdzo socialistickú, bez akýchkoľvek stredných maloburžoázných medzivrstiev. Ona „naprostá väčšina“, ktorú ovenčil ctou, tvorila svojím sociálnoekonomickým postavením, svojimi spoločenskými stykmi, svojím svetonázorom a politickou orientovanosťou veľmi diferencovaný celok, jednotu s veľmi protirečivými tendenciami. Len časť z tohto celku predstavovala vrstvu triedy, ktorá určovala charakter revolúcie. Aká veľká bola táto časť?

Na túto otázku sa nedá odpovedať bez ujasnenia si kritérií triednej diferenciácie inteligencie ako nadstavbovej produktívnej sily, teda ako skupiny ľudí, ktorí vykonávajú nejaký druh duševnej činnosti vo sfére nadstavby či už ako svoju profesiu, alebo popri hlavnom zamestnaní v nejakej oblasti duševnej práce v rámci materiálnej výroby. Je zrejmé, že keby sme pri riešení tejto otázky siahli po kritériách bezprostredne z arzenálu ekonómie, siahli by sme vedľa. Dostali by sme obraz o tom, ako sa inteligencia triedne rozvrstvuje v ekonomickom systéme, no nič by sme sa nedozvedeli o jej triednom rozvrstvení v kontexte nadstavbových štruktúr. Aby sme si mohli ujasniť túto

stránku veci, musíme siahnuť po kritériách z nadstavbovej oblasti samej. Pravdaže, v prvom rade po kritériách z oblasti politických vzťahov, lebo politika ako koncentrovaný výraz ekonomiky je stredobodom a dominantou nadstavby. Položíme si teda otázku, aká veľká bola tá zložka inteligencie v úhrne československej inteligencie pred Februárom 1948, ktorá participovala na členskej základni Komunistickej strany Československa. Dôvody sú dva. Po prvé, KSČ predstavovala mozog a súčasne najaktívnejšiu silu socialistickej revolúcie. Po druhé, teoreticky sa KSČ chápe ako časť robotníckej triedy (jej najuvedomelejšia vrstva, predný oddiel), z čoho ďalej nasleduje, že znak členstva KSČ je u inteligencie veľmi dôležitým (i keď samozrejme nie absolútnym a jediným) indikátorom jej triedneho profilu.

Údaje, z ktorých vychádzame, viažu sa ku koncu roka 1946, keď KSČ mala celkom 1 043 154 členov. Inteligencia z tohto tvorila 7,6 %. Bolo to menej, než v globálnej spoločnosti, kde jej podiel v celku ekonomicky činných osôb predstavoval asi 17 %. Kým spomedzi robotníkov bol v KSČ organizovaný približne každý štvrtý, spomedzi príslušníkov inteligencie len každý ôsmy [Revue 1969: 679]. Teda pomer 1 : 8 (na Slovensku asi o tretinu nižší — 1 : 12) [Barnovský]; taká bola koncom roku 1946 približná proporcia socialistickej, proletárskorevolučnej inteligencie v Československu v úhrne tejto spoločenskej skupiny. Je to z kvantitatívneho hľadiska menšina, ale podľa mnohých významných dobových indícií menšina iba v relácii k celej inteligencii, no vonkoncom nie k jej militantne kontrarevolučnej veľkoburžoáznej zložke. Medzi týmito dvoma krajnými triednymi zoskupeniami sa nachádzal masový maloburžoázny stred, váhavý, nevykryštalizovaný, reagujúci na rýchly spád revolučných udalostí s nádejami, obavami i skepsou, ako vždy opatrnícky, no zároveň aj vždy prispôsobujúci sa, takže keď došlo k rozuzleniu mocenského konfliktu, mohol si dokonca namýšľať, že sa o to vrchovitou mierou pričínal.

V záujme historickej pravdy treba ovšem povedať, že touto svojou rozkolísanosťou, orientovanou napokon v rozhodujúcich momentoch doľava, celkovo prispel k relatívne hladkému priebehu februárového mocensko-politického zvratu.

Odpoveď na otázku proporcionality triednych zložiek v československej inteligencii v úvodnej fáze socialistických revolučných premien by bola neuspokojivá, pokiaľ by sme sa nevyjadrili k jej kvalitatívnej stránke. V komunistických radoch síce nenájdeme viac ako jedného z ôsmich príslušníkov inteligencie, no skoncentroval sa tu skutočný výkvet inteligencie, ľudia, ktorí v kultúre českého a slovenského národa niečo znamenali, tešili sa veľkej prestíži a vzbudzovali úctu. Tento fakt veľmi presne vyjadril G. Husák roku 1946 v aforizme: „Neviem, ako sa politicky naša inteligencia delí podľa počtu, ale viem, že podľa kvality je socialistická“ [Husák 1973: 116].

Správna interpretácia faktu relatívne veľkej rozšírenosti typu socialistického inteligenta v československej inteligencii po druhej svetovej vojne vyžaduje, aby sme ho nebrali izolovane, aby sme ho zaradili do širokých historických súvislostí tak smerom do minulých, ako aj „budúcich“ čias, ktoré medzitým sa už tiež zmenili na minulé.

Predovšetkým sa ponúka jeho porovnanie so situáciou medzi dvoma svetovými vojnami, keď sa proletársky triedny subjekt pohyboval k svojmu oslobodeniu v podmienkach meštiackej republiky. Je pozoruhodné, ako známy komunistický intelektuál Z. Nejedlý ešte r. 1944 vôbec nie lichotivo hodnotí stupeň triednej diferenciácie v predvojnovnej českej inteligencii: „Naša inteligencia“

— píše — „sa na 99 % uspokojila s tvrdením Masarykovej *Sociálnej otázky*, že marxizmus je prekonaný, i vôbec nečítala ani Marxa, ani Engelsa“ [Nejedlý 1956: 331]. V slovenskej inteligencii bola jej komunisticky orientovaná vrstva v dôsledku viacerých špecifických historických podmienok ešte slabšia. Nie azda preto, že by Masaryka akceptovala intenzívnejšie. Determinovaná zaostala agrárnou štruktúrou s údesnými reliktnými feudálneho stredoveku vstrebávala do seba omnoho reakčnejšie duchovné axiómy, popri ktorých sa ešte aj Masaryk javil ako nepriateľný.

Slovom, pri pohľade dozadu zisťujeme, že revolučnej socialistickej inteligencie je výrazne menej, že jej počet smerom do minulosti klesá. Nie je o tom presný číselný údaj, ale nepriamo to vidieť z toho, že aj KSČ mala niekoľkonásobne užšiu členskú základňu ako v povojnovom období. Počet jej členov v r. 1936 sa odhaduje približne na 70 tisíc, čo mierne zaostáva dokonca za početnosťou samej inteligencie v strane po desiatich rokoch. Za jedno desaťročie došlo teda v postavení inteligencie v štruktúre triednych vzťahov československej spoločnosti k takým masovým individuálnym presunom, že to nemožno interpretovať ako výraz pokojného evolučného pohybu, ale ako prejav revolučného kvalitatívneho zvratu. Aké boli determinanty tohto prechodu k novej kvalite?

Vytyčujeme otázku determinant ako množiny, lebo každý historický výsledok je výslednicou mnohých kauzálnych radov. Na druhej strane žiadna takáto množina nie je mechanickým súhrnom rovnocenných a vzájomne nezávislých zložiek, ale usporiadanou celostnou štruktúrou s istými dominantami, na ktoré treba predovšetkým upriamiť pozornosť. Pri takomto spôsobe prístupu k otázke zisťujeme, že bezprostredne dominantnou a určujúcou príčinou zmeny v triednom postavení inteligencie nebol ani pohyb v úrovni produktívnych síl, ani v kvalite ekonomických vzťahov, ale v istých skutočnostiach politického a mravného charakteru.

V prvom rade zapôsobilo to, že vládnuca československá buržoázia v dňoch Mníchova kapitulovala pred hitlerovským fašizmom a že to bola robotnícka trieda, jej najuvedomelejšia a najorganizovanejšia zložka, ktorá jediná okamžite, bez váhania a plným hlasom nazvala tento čin jeho pravým menom, t. j. kapitulantom a zradou. Pre buržoáziu to bol etický kolaps, z ktorého se už nikdy poriadne nespamätala. Storaké nitky, ktorými desaťročia pripúťavala k svojmu telu inteligenciu, začali v masovom meradle odhŕňať. Neodhŕnili naraz, dialo sa to v dlhšom časovom kontexte boja proti fašizmu a formovania hybných síl pre národnú a demokratickú revolúciu, ale odhŕnili alebo sa aspoň uvoľnili dôkladne.

To je vnútorná dominanta. V jednote s ňou však pôsobila aj dominanta vonkajšia, medzinárodná — kľúčová úloha Sovietskeho zväzu vo vojne proti fašizmu a skutočnosť, že to bol socialistický Sovietsky zväz, ktorý priamo oslobodzoval naše národy z područia fašizmu. Tento fakt znemožnil, alebo aspoň podstatne sťažil antifašistickej časti buržoázie pokus rehabilitovať sa v očiach širokých vrstiev inteligencie poukazovaním na to, že se predsa aktívne zapojila a zapája do národnodemokratickej revolúcie. Zradcovské znamenie z jej čela nezmizlo a aj naďalej pôsobilo odpudzujúco. Z rovnakého dôvodu prestal na ňu príťažlivo pôsobiť aj bývalý lesk západných buržoázných demokracií. Prejavilo sa to v renesancii idey slovenskej vzájomnosti, ktorú buržoázna republika zo zrejmych triedno-politických dôvodov vytlačala na perifériu. Hoci sama osebe, t. j. vzatá abstraktne, nemala a nemá táto idea nijaký socialistický obsah, v konkrétnom dobovom kontexte sa stala symptomatickým výrazom prechodu maloburžoáznej inteligencie k robotníckej triede a socializmu.

Praktické svedectvo o tom, aký zmätený a vnútorne protirečivý bol tento prechod, aké možnosti návratov a pohybov dozadu obsahoval, podal r. 1945 L. Novomeský: „...nemôžeme zabudnúť na to, ako bola [slovenská inteligencia] završene rojčivo komunistickejšia od komunistov a ako mnohých priam komunisti museli zdržiavať od uprílišneného komunizovania. Európu, alebo čo len našu časť v nej, videli, samozrejme, vtelenú do zväzku socialistických republík. A keď nie takto — bez výhrad, ba s nadšením prijímali predstavu o vytvorení slovanskej veľríše pod ruskou záštitou, pravda, bez Maďarov medzi nami a s južnými Slovanmi, ba nechýbali ani predstavy o prijatí ruskej reči a ruskej kultúry. Poľnosti videli len skolektivizované a všetky námietky, že náš roľník ešte nedospel na stupeň, na ktorom s ním možno hovoriť o socializme, vyvracali správami, že ten i onen sedliak — a roľníctvo tam a inde — je pripravený prijať hneď sovietsky systém hospodárenia, len aby bol svet pozbavený nemeckého nacizmu. O nacionalizácii priemyslu a peňažníctva nebolo treba s našou inteligenciou takmer vôbec hovoriť, leda brániť sa musela pred ňou hranica, po ktorú zospoločenšenie má ísť“ [Novomeský 192: 86].

Novomeského svedectvo pochádza z doby, keď sa povojnová diferenciácia inteligencie na buržoázu a socialistickú začala črtiť (a premietť aj do politickoorganizačných foriem) dostatočne zreteľne, aby sa dalo usúdiť, že jej značná časť ostáva politicky nevýhranená a ideovo kolíše, t. j. z aspektu nadväbových triediacich kritérií zaujíma maloburžoázne triedne postavenie. Novomeský ju takto terminologicky presne neidentifikuje. Ako marxisticky vzdelanému autorovi je mu nesporne známe (o tom nemožno pochybovať), o akom triednom type inteligenta to píše, ale v texte článku upúšťa od uplatnenia tejto presnej triednej charakteristiky.

Keby sa to týkalo iba autorskej osobnosti Novomeského, prípadne jedného jeho agitačne zameraného článku, nestálo by za to vôbec sa o tom zmieňovať. Ide však o sociologický fakt, ktorý je príznačný pre celú marxistickú sociálno-politickú literatúru v celej etape národnodemokratickej revolúcie v Československu. Keď sa v dobových dokumentoch inteligencia klasifikuje, používajú sa bipolárne pojmy „ľudová — protiľudová“, „pokroková — reakčná“ apod. S týmto javom sa nestretávame v buržoáznodemokratickej etape revolúcie v Rusku a po dovŕšení úloh národnej a demokratickej revolúcie ustupuje do pozadia aj v Československu. Skutočnosť jeho výskytu v predfebruárovom období možno vysvetliť špecifickými podmienkami, v ktorých národnodemokratická etapa revolúcie prebiehala, najmä účasťou strany socialistickej revolúcie vo vláde a jej úsilím presvedčiť kolísajúce stredné vrstvy, že ako strana jednej triedy reprezentuje súčasne všetok ľud a pokrok vôbec, že jedno nevyklučuje druhé. To sa odrazilo aj v terminológii a bolo to funkčné.

Treba, pravda, poznamenať, že daný jav mal aj disfunkčnú stránku, ale táto sa neprejavila hneď. Spočívala v tom, že sa zastrel rozdiel medzi úlohami buržoáznodemokratickej a socialistickej revolúcie a že sa tým v maloburžoáznej časti inteligencie podporila ilúzia, že je rovnako schopná realizovať socialistickú prestavbu spoločnosti ako proletariát bez toho, aby opustila svoje maloburžoázne hľadiská. Keď ju potom realita vlastnej socialistickej prestavby po Februári 1948 vyviedla z tejto ilúzie, cítila sa oklamaná a odkopnutá. Čakala na príležitosť, ktorá by jej umožnila predložiť robotníckej triede tento „nezaplatený účet“. Striehla na každú chybu, ktorej sa revolučný predvoj dopustí a starostlivo si ju zaznamenávala do svojej pamäti. Prvý raz sa pokúsila priživiť sa na sebakritike komunitického hnutia po XX. zjazde KSSZ

v roku 1956, ale bola prinútená stiahnuť sa späť. Nová veľká príležitosť sa jej naskytla až po dvanástich rokoch a túto príležitosť si už nenechala ujsť. Jej špecifický hlas v ideovom chaose šesťdesiatéhooôsmeho roku sa dá rozlíšiť práve podľa toho, ako zdôrazňuje, že bola oklamaná, že celý pofebruárový vývoj treba vyčiar knúť z dejín našich národov ako kolosálny potrat a že sa teda všetko musí začať odznova — samozrejme pod jej osvieteným duchovným vedením.

V *Poučení z krízového vývoja v Československu po XIII. zjazde KSČ* (dokument schválil XIV. zjazd strany r. 1971) je aj dôležitá sebakritická pasáž o zanedbávaní triedneho prístupu k spoločenským problémom“ [Svedectvo 1975: 19]. Aj inteligencia je spoločenský problém, je to teda zároveň kritika zanedbávania triedneho prístupu k nej.

V revolte maloburžoáznej inteligencie zohrávala veľmi dôležitú úlohu jej vlastná sociologická sebareflexia. Zneužili sa pritom niektoré z vulgarizované predstavy o vzťahu inteligencie a triedy, odporujúce marxisticko-leninskej tradícii. Z teoretickej premisy, že inteligencia je skupinou iného druhu ako trieda, sa vyvodil záver o jej nadtriednej povahe, o jej bytí „za“ hranicami triednych subjektov. Determinácia inteligencie triedou a triedy inteligenciou sa chápala úplne vonkajškovo, t. j. ako náhodný vzťah ináč nezávislých a „mimo seba“ jestvujúcich sociálnych javov. Spoločenské triedy sú jedna vec a inteligencia je druhá vec. Za istých okolností sa môžu zísť, môžu sa vzájomne podporovať, môžu si vzájomne vymieňať lichôtky, len nesmú pritom zabudnúť, že hranica triedy končí tam, kde začína hranica inteligencie a opačne.

S „extratriednym“ chápaním inteligencie, od ktorého je už len krôčik k elitárskemu traktovaniu jej postavenia a úloh v spoločnosti, ide teda ruka v ruku také chápanie triedy, v ktorom je trieda zbavená svojej vlastnej inteligencie. Inteligentský elitarizmus a koncepcia triedy bez vlastnej inteligencie sú spojenými nádobami tej istej maloburžoáznej reflexie procesov a javov v triedne rozdelenom svete. Tento záver platí nezávisle na tom, či ide o reflexiu, ktorá v obidvoch svojich prejavoch hniezdi v hlave maloburžoázneho intelektuála, alebo dochádza k svojráznej distribúcii tejto reflexie tak, že ideu nezaraditeľnosti inteligencie do triedy akceptuje malomeštiak — inteligent, zatiaľ čo ideu triedy bez inteligencie, samozrejme v danom prípade bez *socialistickej* inteligencie, akceptuje triedne neuvedomelý malomeštiak — robotník. U jedného i druhého ide o prejav neschopnosti postaviť sa v záujme dosiahnutia vyššieho vývinového stupňa proletárskeho triedneho subjektu na odpor proti rozkladnému vplyvu deľby práce v podmienkach, keď sa tento vývin nemôže realizovať ináč ako na podklade deľby práce.

KSČ vo funkcii teoretického centra českej a slovenskej robotníckej triedy narazila vždy, keď išlo o precizovanie vzťahu inteligencie a proletariátu, na metodologickú neúnosnosť binárneho pohľadu na sociálnu štrukturáciu tohto vzťahu. Zaužívané klasifikácie inteligencie na pokrokovú a reakčnú, ľudovú a protiľudovú, triedne antagonistickú a triedne neantagonistickú, pracujúcu a vykorisťovateľskú boli síce v konkrétnych dobových kontextoch funkčné a na prvý pohľad zrozumiteľné, avšak pri podrobnejšom skúmaní sa ukazovalo, že im chýba to, čo je z marxistického hľadiska rozhodujúce — presnosť triednej optiky. Keď pri klasifikácii uplatníme takéto meradlo, binárny pohľad musí odstúpiť miesto vedecky exaktnejšiemu pohľadu.

Ve všetkých vývojových fázach kapitalistickej spoločnosti [ak odhliadneme od feudálnych rezíduí v jeho rannom období] vyskytujú sa tri triedne typy

inteligencie a každý z týchto troch typov zaujíma v relácii k proletariátu kvalitatívne rozdielne a teda druhým typom nezastupiteľné postavenie. Tieto tri typy inteligencie sa zvyčajne označujú prívlastkami „buržoázna“, „maloburžoázna“ a „socialistická“. No nie je to pravidlo bez výnimiek. Slovo „socialistická“ sa napr. alternuje termínmi „proletárska“, „robotnícka“, „komunistická“ atď. podľa toho, ktorý z nich je v danom sémantickom kontexte čo do významu najjednoznačnejší a najkomunikatívnejší. Keď sa v predrevolučnom Rusku nazvala „socialistickou“ maloburžoázna inteligencia, V. I. Lenin uznal za vhodné používať na označenie skutočne socialistickej inteligencie iné názvy, a bola ich celá paleta.

Ako vôbec vo všetkých prípadoch, ani tu nie sú rozhodujúce názvy, ale ich „vecný“ základ. A vecný základ rozdielu medzi jednotlivými typmi inteligencie za kapitalizmu je taký, že teoreticky vzdelaný (uvedomelý) proletariát nemôže k nim mať iný vzťah ako k triedam, do okruhu ktorých patria.

Buržoázna inteligencia patrí do okruhu buržoáznej triedy. Funguje buď v jej ekonomickej, alebo nadstavbovej sfére. Preto pokiaľ je buržoáznou, stojí v antagonistickom triednom protiklade voči proletariátu a v socialistickej revolúcii musí byť „zrušená“. Pochopiteľne, nie vo svojej kvalite ľudských bytostí, ani nie vo svojej funkcii inteligencie (deštrukcie s takýmto zameraním nefigurujú v rubrike historických nevyhnutností, len v rubrike možností), ale nedvolateľne v tých aspektoch a znakoch, ktorými sa zaraďuje do buržoázie.

Pokiaľ ide o maloburžoáznu inteligenciu, podobne ako maloburžoázia vôbec netvorí napriek svojim výhradám voči kapitalizmu internú zložku revolučného socialistickeho subjektu. Jej kritika kapitalistického systému sa zhoduje so skutočne socialisticou kritikou len v niektorých povrchových vrstvách, korelujúcich s prejavmi tradeunionistického uvedomenia robotníckej triedy. Je to taký stupeň v rozvoji proletárskeho triedneho subjektu, na ktorom sám proletariát je ešte v zajatí maloburžoáznej interpretácie svojho postavenia v kapitalizme. Zakladá si na tom, že je slobodným súkromým vlastníkom svojej pracovnej sily, v čom je už zahrnuté faktické uznanie legitímnosti kapitálových vzťahov. Nie je to orientácia na zničenie kapitalistického systému, ale na vybojovanie znesiteľného postavenia v jeho štruktúrach. Lenže zatiaľ čo pre proletariát je maloburžoázny tradeunionizmus púhym prechodným stupňom k socialisticému uvedomeniu, pre maloburžoáznu inteligenciu je kritika kapitalizmu zo súkromnovlastníckych pozícií jej bytostným prejavom a definujúcim znakom. Tým je podmienená aj diferenciácia v terčoch, proti ktorým sa kritika obracia predovšetkým. Maloburžoázna inteligencia sústreďuje svoju paľbu na také zložky v systéme kapitalistického spôsobu života, ktoré v rámci kapitalizmu predstavujú prvky budúcej socialistickej spoločnosti. A opačne, zaujíma zhovievavý postoj k tým jeho prvkom a zložkám, ktoré prechod k socializmu sťažujú a vnútri socializmu pôsobia rozkladne, retardačne a kontrarevolučne. Preto v rozličných fázach boja za socialistickú premenu sveta môže plniť iba funkciu viacej alebo menej spoľahlivého spojenca uvedomelého proletariátu, zásadne nie funkciu vedúcej duchovnej sily. To nie je otázka dobrej vôle marxistickej sociologickej koncepcie, ale otázka objektívneho triedneho charakteru maloburžoáznej inteligencie, podmieneného sociálneekonomicky alebo tak, že duchovne reprezentuje maloburžoáziu z oblasti materiálnej výroby (súkromne hospodáriaci roľníci, remeselníci, živnostníci), alebo tak, že reprezentuje svoje vlastné maloburžoázne ekonomické bytie (príslušníci slobodných povolání), alebo napokon tak, že zabsolutňuje javový a formálny aspekt vzťahu kapitálu a námezdnjej práce (akceptuje ilúziu, že výmenný akt medzi kapita-

listom a vlastníkom námezdnnej pracovnej sily sa ničím podstatným nelíši od bežnej maloburžoáznej formy tovarovej výmeny). Aj tento robotnícky trade-unionizmus, ako presvedčivo ukázal V. I. Lenin v kritike ruského ekonomizmu, je jedným z existenčných faktorov maloburžoázne orientovaného typu inteligencie bez ohľadu na to, či reprezentanti tohto typu vyšli priamo z robotníckeho, alebo inteligentského prostredia.

Napokon popri buržoáznom a maloburžoáznom type inteligencie už v rámci kapitalizmu vzniká a aktivizuje sa aj typ socialistickej inteligencie. Je to inteligencia, ktorá tvorí špecifickú internú zložku revolučného proletárskeho subjektu, takže definovať jej vzťah k tomuto subjektu napr. ako „spojenectvo“, „blok“ a pod. by znamenalo popierať, že je socialistická. Isteže, líši sa od iných zložiek svojej triedy celým radom znakov. Predovšetkým tým, že profesiovo nevykonáva manuálnu alebo mechanizovanú materiálnoproduktívnu prácu, ba niekedy vôbec nepôsobí v oblasti materiálnej výroby, ako je to napr. u revolucionárov z povolania. Pokiaľ ide o inteligenciu, ktorá je činná výhradne v nadstavbovej sfére spoločnosti (Lenin, ako je známe, v polemike s národníckym ekonómom Krivenkom vyslovil názor, že by sa do inteligencie nemali zahrňovať profesiové kategórie z ekonomickej oblasti, ako technici, agronómi a pod.), jej príslušnosť k triede proletariátu je nutne viazaná iba na podmienku, že akceptuje marxisticko-leninský svetonázor a aktívne pôsobí v revolučnom robotníckom hnutí, takže vôbec nie je nutné, aby zároveň vystupovala vo funkcii zhodnocovateľa kapitálu. A mohli by sme uvádzať ďalšie a ďalšie odlišnosti. Nimi sa však dokazuje nie to, že socialistická inteligencia stojí mimo proletárskej triedy ako objektovo-subjektivej kategórie, ale iba to, že proletariát sa v procese svojho vývoja čoraz viac diferencuje a že rozdiely medzi jeho ekonomickými a nadstavbovými komponentmi sú také a také.

Niektoré dôležité poznatky o genéze socialistickej inteligencie v Československu sme už uviedli. Vo všeobecnej teoretickej rovine bolo významné zdôrazniť, že tento triedny typ inteligencie vzniká už v podmienkach kapitalizmu. Z toho vyplýva, že by bolo neopodstatnené začínať sociologické skúmanie jeho vývinovej dialektiky až vo chvíli, keď robotnícka trieda po prevzatí moci pristupuje k socialistickej reštrukturácii spoločnosti. Sám akt uchopenia moci už predpokladá taký vysoký stupeň v rozvoji proletariátu, na ktorom proletariát dávno prekonal štádium „triedy osebe“ a vystupuje ako „trieda pre seba“. A to by nebolo vôbec možné bez jeho „zdvojenia“ na ekonomicko-nadstavbový komplex, čo v podmienkach deľby práce sa nedá dosiahnuť jednoducho tak, že iba sami robotníci po odpracovaní šichty v kapitalistickom podniku začnú v „šichte pre seba“ pracovať ako organizátori, agitátori a propagátori svojho triedneho boja, jeho teoretici, tvorcovia ekonomických, politických, právnych a filozofickoetických koncepcií, tvorcovia socialistickeho umenia a socialistickej kultúry.

Samozrejme, bolo by ideálne, keby sa všetkých týchto nadstavbových činností mohla popri svojej funkcii „zhodnocovateľa“ kapitálu zúčastniť celá trieda. Akt jej oslobodenia z područia kapitálu by sa tým náramne urýchlil. Je to však niečo také ideálne, že sa to v praxi triedneho boja osvedčilo asi ako Campanellov *Slnčný štát*. Proces sebaorganizovania proletariátu v triedu nadobudol nutne formu kreácie profesionálnych kádrov socialistickej inteligencie. Jasne sa to prejavilo už na najnižšom vývojovom stupni, keď proletariát začal budovať odborové organizácie, a ešte výraznejšie v štádiu tvorby vlastnej politickej strany a siete rôznych záujmových spolkov a inštitúcií (vzdelávacích, telovýchovných, mládežníckych, ženských a pod.).

Z teoretického hľadiska je fakt ekonomicko-nadstavbového zdvojenia proletariátu iste prvoradá a zásadný. Menej významné je už to, akým spôsobom si proletariát vytvára svoju vlastnú inteligenciu. Je zrejmé, že analogicky ako v iných sférach ľudskej praxe aj tu môžu viesť k cieľu rozličné cesty, a v dôsledku špecifických podmienok v jednotlivých krajinách aj skutočne vedú. Tieto národné zvláštnosti kreovania socialistickej inteligencie, podmienené konkrétne historicky koordinovanou a subordinovanou množinou príčin, vyvolávajú potom takisto konkrétne historicky koordinovanú a subordinovanú množinu účinkov. Tu sa otvára obrovské a zatiaľ málo prebádané pole pre historika i sociológa.

Zdá sa, že pokiaľ ide napríklad o sociálne zdroje kreovania českej a slovenskej socialistickej inteligencie (prítom viac slovenskej ako českej), genetický primát patrí dosť výrazne kádom, ktoré sa k pozíciám a rolám socialistickej inteligencie vypracúvali tak, že sa uvoľňovali zo svojich pôvodne robotníckych povolání v oblasti materiálnej výroby. Pre počiatky nášho socialistickeho hnutia (na rozdiel napr. od počiatkov socialistickeho hnutia v predrevolučnom Rusku) vôbec nie je typické, že by na pozície proletariátu prechádzali jednotlivci z okruhu vzdelaných vrstiev iných tried (šľachta, buržoázia, maloburžoázia). V podmienkach vyspelejšej českej spoločnosti absencia tohto kreačného zdroja končí skôr (koncom 19. storočia), ale na Slovensku prakticky až po vzniku buržoáznej ČSR r. 1918.

Dôvod treba hľadať v hypertrofizácii otázky národného oslobodenia, podmienenej faktom nacionálneho útlaku v rámci Rakúsko-Uhorskej monarchie. Táto otázka absorbovala celú optiku „vzdelaných tried“. Pokiaľ buržoázny intelektuál prejaví záujem o sociálne pohyby v robotníctve, spravidla je to motivované snahou integrovať ich do buržoáznodemokratickeho hnutia za národné oslobodenie. Básnik Josef Hora výstižne poukázal na analogickú tendenciu v oblasti literatúry, keď r. 1928 napísal: „Česká literatúra pred vojnou je plná tohto národnostného kolektivismu, tejto viery v masu ako nástroj národa. I tam, kde sa v nej objavuje proletariát, prichádza na scénu zväčša len v sentimentálnom osvetlení a vždy ako typ národný, nie sociálnotriedny. V našich románoch kapitalista robotníka utlačoval, nie však kapitalista vôbec, ale nemecký alebo židovský kapitalista. Moderný priemyslový robotník sa dlho nemohol v českej literatúre uplatniť, pretože českí spisovatelia, pochádzajúci z malomeštiackych vrstiev, nepoznali jeho psychológiu, nepoznali ani socialisticke teórie, ktoré roky formovali jeho myslenie a jeho svetový názor“ [Hora 1973: 72].

Špecifický ráz genézy českej a slovenskej socialistickej inteligencie zasluhuje pozornosť nie ako izolovaný fakt, ako historická kuriozita, ale so zreteľom na jeho determináčne potencie a limity. Vezmime napr. známu teóriu spájania vedeckého socializmu so živelným robotníckym hnutím, ktorú Lenin vysoko vyzdvihol. V podmienkach českého a slovenského robotníckeho hnutia sa tejto teórii dosť dlho neprípisovala až taká veľká vážnosť a nevyvodzovali sa z nej všetky nevyhnutné praktické dôsledky (sociáldemokratizmus). Prejavovalo sa to rozmanitým spôsobom: od podceňovania teoretickej práce až po nechúť akceptovať v hnutí osoby z „tradičných“ vrstiev inteligencie.

V situácii, keď inteligent značil to isté čo pán a robotník to isté čo bedár, bolo to úplne prirodzené a logické. Prelom mohol nastať len na základe istých zblížovacích sociálnych pohybov robotníka k priemernému inteligentovi a priemerného inteligenta k robotníkovi. A popudy k týmto pohybom dával imanentný rozvoj samého kapitálu tým, že vo svojom vlastnom egoistickom záujme robotníkom poskytoval zväčšujúce sa porcie všeobecného vzdelania,

kým priemerným inteligentom postupne uberal z hodnoty (i z ceny) ich pracovnej sily. K prvému masovejšiemu rozviklianiu tradične veľkého sociálneho odstupu medzi týmito dvoma kategóriami práce došlo v buržoáznej ČSR, pričom sa to dialo v podmienkach inšpirujúceho príkladu Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie.

Lady sa prelomili a pohli, a to už nielen v kultúrnej vyspelejšom českom prostredí, kde proces príklonu jednotlivcov z „tradičnej“ inteligencie k robotníckemu hnutiu začal už skôr, ale aj na Slovensku. Okolo komunistickej strany ako jadra tohto procesu sa popri najvyspelejších robotníkoch, opúšťajúcich prácu v žolde kapitálu a nastupujúcich do funkcií v „nadstavbe triedy“, začínajú koncentrovať reprezentanti takmer všetkých povolání inteligencie: spisovatelia, umelci, učitelia, lekári, technická inteligencia, absolventi vysokých škôl humanitného i prírodovedného smeru a pod. Predbežne nejde o veľké číselné kvóty, ale ich intelektuálna potencia a morálnovôľové vlastnosti, znásobené silou triednej organizácie a spätne túto silu triednej organizácie znásobujúce, vyvolávajú v mocenských centrálnach vládnucej buržoázie alarm. Podnikajú sa rázne i menej rázne kroky, aby boli „ložiská nákazy“ lokalizované.

Prílev mladej vzdelanej inteligencie do robotníckeho hnutia ho obohacuje o nové dimenzie. V centre pozornosti aj naďalej ostáva sociálny a politický boj robotníkov proti vykorisťovaniu a útlaku. K tomu však pristupuje nebývalá expanzia revolučnej aktivity do ďalších oblastí duchovnej kultúry. Organizovaná vedúca vrstva robotníckej triedy začína si (nie bez podnetov zo Sovietkeho zväzu) konkrétnejšie a dôraznejšie ako predtým uvedomovať, že cesta triedy od potlačovanej k vládnucej vedie cez získanie schopností riešiť celý komplex spoločenských problémov, otázkami rozvoja výrobných síl počínajúc a najodľahlejšími poschodiami dochodnej nadstavby končiac. To predpokladá obrovský rozmach subjektivity proletariátu, a teda okrem zvyšovania všeobecnej kultúrnosti triedy aj rozširovanie a upevňovanie radov stránickej inteligencie.

Nové možnosti v tomto smere sa objavili v súvislosti s proletarizáciou námezdnej inteligencie, ktorá sa obzvlášť markantne presadzovala v časoch svetovej hospodárskej krízy. J. Fučík r. 1931 žiada, aby sa na základe tejto novej skúsenosti prehodnotila línia, zameraná na jej neutralizáciu: „Hovorí sa, že malomeštiak je zrnom medzi mlynskými kameňmi dvoch bojujúcich tried. Ale námezdná inteligencia nesmie byť pre nás takýmto zrnom medzi kameňmi. Musí byť zrnom v úrodnej pôde, z ktorého budú klíčiť obrovské úspechy nášho budovania socializmu, obrovské úspechy našej päťročnice“. [Fučík 1953: 128]

O bezprecedentnom kvalitatívnom vzraste socialistickej inteligencie v prvých rokoch po druhej svetovej vojne sme sa už zmienili. Údial sa v situácii, keď mnohé kádre tejto inteligencie z minulej generačnej vlny dokončili svoje životné dráhy na fašistických popraviskách alebo v koncentračných táboroch. Nešlo teda o jednoduchú aritmetickú sumáciu dvoch generácií, ale aj o kompenzáciu strát. A pritom o takú kompenzáciu, pri ktorej sa dlho cibrená a dôkladne vyskúšaná kvalita nahradzuje kvantitou, o ktorej je síce známe, že sa osvedčila v protifašistickom odboji, ale ostáva otvorená otázka, ako si bude počínať v zložitých podmienkach budovania ľudovodemokratického štátu a najmä tvárou v tvár ťažkostiam, ktoré vyvolá orientácia na úplný prielom do pozícií buržoázie.

Videli sme už, ako K. Gottwald po Februári 1948 oceňuje rolu inteligencie v predfebruárovom politickom procese i priamo v dňoch riešenia mocenského konfliktu, a to nie azda len rolu socialistickej inteligencie. Keď však po tomto

ocenení smerom do minulosti prechádza k perspektívnym otázkam, neváha poukázať na niektoré tradičné negatívne črty inteligencie, ktoré spolu s kapitalistickými poriadkami bude treba odhodiť „do starého železa“. Menuje tendenciu k „uzavretosti a k vytváraniu zvláštnej kasty“ a ďalej tendenciu k obhajovaniu tzv. „vnútornej slobody“ a „nezávislosti“. Keď potom objasní, že by to bolo v rozpore s projektom novej spoločnosti, založenej na najširšej úprimnej spolupráci a poctivej službe celku, adresuje inteligencii symptomatickú výzvu: „Nebáť sa ísť s ostatnými vrstvami ľudu, nebáť sa ísť medzi ne, nebáť sa im odovzdávať svoje vedomosti. A nebáť sa ani nových kádrov inteligencie, ktoré niekedy síce nemajú v poriadku všetky semestre škôl, ale majú navyše veľké praktické skúsenosti“ [Gottwald 1949: 148—149].

Zmienka o nových kádroch inteligencie očividne súvisí s tým, že už v predfebruárovom období nastupovali do dôležitých funkcií vo verejnej správe i hospodárskom živote triedne uvedomelí robotníci, a tento nový revolučný jav vyvolal u najmasovejšej maloburžoáznej inteligencie, neschopnej povzniesť sa od bežných konkurenčných hľadísk k hodnoteniu vecí z aspektu „revolučnej účelnosti“, isté rozpaky a nevraživosť. Súvisí však aj s nadchádzajúcou líniou na podstatné posilnenie robotníckeho elementu v povolaniach inteligencie, ohlásenej už koncom r. 1948 a sformulovanej na IX. zjazde KSČ v máji 1949. Jej cieľom bolo vytvoriť a vychovať vlastnú inteligenciu, triedne a ideologicky spätú s pracujúcim ľuďom.

Pri realizácii tejto línie sa uplatnili v podstate tri odlišné postupy:

Prvý je známy pod zvratom „priame vyzdvihovanie kádrov“. Táto forma sa ▼ širšom meradle uplatnila najmä v začiatkovej fáze prechodného obdobia. Spočívala v tom, že na vedúce miesta v štátnom a hospodárskom živote prichádzali triedne a politicky vyhranení jednotlivci, u ktorých sa predpokladalo, že postupne ovládnu nový obor činnosti aj po vecnej stránke, prípadne štúdiom popri zamestnaní získajú potrebné školské vzdelanie. Týmto postupom sa kreovala vrstva novej socialistickej inteligencie najmä sociálnymi presunmi osôb zo skupiny pôvodných robotníkov bez ohľadu na vek.

Druhá forma, intenzívne uplatňovaná v rokoch 1949 až 1954, sa zamerala na regrutáciu inteligencie spomedzi mladých robotníkov a pracujúcich roľníkov. Nešlo o priame vyzdvihovanie do funkcií, ale o utvorenie špecifického článku v školskom systéme, ktorý im umožňoval získať v skrátenej lehote stredoškolské vzdelanie ako predpoklad na ďalšie vysokoškolské štúdium. Zriadili sa štátne kurzy pre prípravu pracujúcich na vysoké školy, ktorými prešlo vyše 11 tisíc osôb. Značná časť ich absolventov sa orientovala na štúdium technických odborov, čo malo veľký význam nielen z hľadiska triednych premien v zložení tejto časti inteligencie, ale na Slovensku to pozitívne prispelo k utváraniu kádrových podmienok na prudký industrializačný proces.

Napokon tretia forma kreovania novej inteligencie bola spätá s prestavbou celého školského systému, s odbúraním jeho buržoáznotriedneho charakteru a s jeho radikálnou demokratizáciou. Ak prvé dve formy sprístupnili pozície v skupine inteligencie pôvodným robotníkom, touto tretou formou sa likvidovali najmä bariéry znemožňujúce prístup k vzdelaniu deťom z robotníckych rodín a z rodín malých roľníkov, neskôr družstevníkov.

Uplatnením uvedených postupov sa v krátkom čase podstatne zmenil triedno-genetický profil inteligencie v Československu.

Štatistické zisťovanie v roku 1967 ukázalo, že 44,2 % odborných zamestnancov a 69,3 % úradníkov prešlo do týchto kategórií z pôvodných robotníckych

povolaní. Podľa výpočtov a odhadov sú dnes tieto percentá pravdepodobne ešte o niečo vyššie.

Svoj príspevok by sme chceli zakončiť stručnou metodologickou poznámkou. Ako je známe, v marxistickej literatúre jestvuje užšie a širšie chápanie spoločenskej triedy. Širšie chápanie bolo formulované v *Nemeckej ideológii*. Vychádza z toho, že triedu nemožno uzavrieť do ekonomickej sféry, že je to komplexný ekonomicko-nadstavbový jav. Aj vtedy, keď základňa a nadstavba sú od seba oddelené deľbou práce. Prišli sme k záveru, že problém triednej diferenciácie inteligencie je bez použitia tohto širšieho chápania triedy neriešiteľný, a tak sa nám stal v tomto príspevku metodologickou direktívou. Domnievame sa, že je to nosný prístup, aj keď nám obšírnosť látky a obmedzený priestor štúdie zrejme neumožnili demonštrovať všetky jeho vnútorné potencie.

Literatúra

- Barnovský, M.: *Sociálne triedy a revolučné premeny na Slovensku* (rukopis).
Fučík, J.: *Politické články a polemiky z let 1925–1934*. Díl I. Praha, SNPL 1953.
Gottwald, K.: *1946–1948*. Zväzok II. Praha, Svoboda 1949.
Hora, J.: *Deset let boje za kulturu*. (1928). In: KSČ a kultura. Sborník dokumentů, projevů a článků ke kulturní politice KSČ. Díl I. 1921–1948. Praha, VŠP ÚV KSČ 1973.
Husák, G.: *O kultúre a politike*. (1946). In: Z bojov o dnešok. Bratislava, Pravda 1973.
Lenin, V. I.: *Spisy*. Zväzok 27. Bratislava, SVPL 1954.
Nejedlý, Z.: *Slovo k českým spisovatelům, umělcům a vědcům*. (1944). In: Za svobodu českého a slovenského národa. Praha, SNPL 1956.
Novomeský, L.: *Inteligencia v rozpakoch*. (1945). In: Zväzky a záväzky. Bratislava, Pravda 1972.
Revue dějin socialismu. Roč. 1969, č. 5.
Svedectvo dokumentov a faktov. Bratislava, Pravda 1975.

Резюме

Баух В. - Рошко Р.: Социалистическая интеллигенция в Чехословакии с генетического аспекта

Предметом статьи является социалистическая интеллигенция в Чехословакии, определяемая в противоположность буржуазной и мелкобуржуазной интеллигенции как та часть интеллигенции, которая применяет свою продуктивную силу (профессионально или в нерабочее время) в надстроечных структурах рабочего класса. Она возникает и развивается уже в рамках капитализма и это развитие понимается как интегральный момент исторического процесса формирования революционного рабочего классового субъекта.

На основе исторического анализа обосновывается, почему в начальной фазе чешского, а еще более выразительно словацкого рабочего движения социалистическая интеллигенция набирается преимущественно среди рабочих и почему более интенсивные социалистические классовые изменения происходят внутри традиционных слоев населения в буржуазной Чехословацкой республике.

Кроме того, исследуется классовое расслоение перед захватом власти рабочим классом в феврале 1948 года, характеризовавшееся стремительным ростом социалистического звена в ущерб воинственной буржуазной интеллигенции и колеблющемуся мелкобуржуазному центру.

Определяются детерминанты этого расслоения и одновременно исследуется взаимосвязь этого расслоения с послефевральским развитием, особенно с контрреволюционными настроениями мелкобуржуазной интеллигенции в кризисные шестидесятые годы.

Статья содержит также информацию о резком росте чехословацкой интеллигенции на этапе строительства социализма и о механизмах укрепления ее рабочего ядра.

Summary

Bauch V. — Roško R.: The Socialist Intelligentsia in Czechoslovakia from the Genetic Aspect

The subject of the present paper is the socialist intelligentsia in Czechoslovakia defined, in contrast to the bourgeois and petty-bourgeois intelligentsia, as a part of the intelligentsia applying its productive force (either professionally or in its non-working time) in the superstructures of the working class. It has come into being and developed already within the framework of capitalism, and this development is conceived as an integral moment of the historical process in the course of which the revolutionary working-class subject has been formed.

A historical analysis is used to substantiate the reason why, in the initial phases of the Czech and — still more markedly — of the Slovak workers' movement, the socialist intelligentsia was recruiting itself predominantly from the working class, and why it is as late as the bourgeois Czechoslovakia that more intensive socialist class transformations were taking place within the traditional strata.

The paper goes on to examine the class stratification of the intelligentsia prior to the seizure of power by the working class in February 1948, characterized by a tumultuous growth of the socialist component to the detriment of the militant bourgeois intelligentsia and the wavering petty-bourgeois center.

Determinants of this stratification are established and, at the same time, the connection between this stratification and the post-February development is subjected to examination, with a particular regard to the revolt of the petty-bourgeois intelligentsia in the crisis of the sixties.

The study also presents information about the rapid growth of the Czechoslovak intelligentsia at the stage of building up socialism, as well as about the mechanisms of strengthening its working-class core.

Postavení a úloha ředitele podniku je dána sociálním systémem, v němž podnik funguje. Je zásadně odlišná, jde-li o soukromou firmu, kde cíle určuje a výsledky hodnotí majitel, nebo jde-li o podnik, který patří celé společnosti a výsledky hodnotí sami pracující prostřednictvím svých organizací.

Je nesporné — a sociologické výzkumy to prokazují — že neustále narůstá množství i význam úkolů, které musí řešit ředitelé podniků. Je to dáno rozvojem vědeckotechnické revoluce, složitostí sociálních vztahů, růstem objemu výroby i životní a kulturní úrovně pracujících a řadou dalších faktorů. Právě v tomto roce se konal V. sjezd *Vědeckotechnické společnosti*, sdružující více než půl miliónu příslušníků technické inteligence. Na něm zazněla tato slova tajemníka ÚV KSČ J. Kempného: „Úloha inteligence se značně zvyšuje v období výstavby rozvinuté socialistické společnosti, ve které je dynamický rozvoj všech společenských sfér zákonitostí socialistického revolučního procesu. K základním úkolům inteligence patří zdokonalovat kvalitu a komplexnost řízení, podílet se na přetváření vědy v bezprostřední výrobní sílu, na formování nového socialistického člověka a jeho životního způsobu.“

Není pochyb, že i úkoly, které musí řešit ředitelé podniku v průmyslově vyspělých kapitalistických zemích, jsou stále náročnější. Někteří autoři již řadu let využívají této skutečnosti k formulacím teorií o nové vládnoucí třídě, již se prý prostřednictvím tzv. manažerské revoluce stali právě ředitelé. Nikoli nekvalifikovaní vlastníci, ale jen oni prý jsou dnes již s to rozumět, řídit a kontrolovat stále složitější výrobu.

Kdybychom měli tyto teorie brát vážně, museli bychom uvěřit, že kvalifikovaní a vládnoucí manažeři rozhodují o propuštění neznalého a nic již nekontrolujícího majitele. Nezdá se však, že by k takovýmto situacím v kapitalistických podnicích docházelo příliš často.

Komparace výzkumů ředitelů v socialistických zemích a v zemích kapitalistických ukazuje však nejen zásadní rozdíly, nýbrž i určité shody. Tak například jednou z nich je relativně vysoká integrita rodin těchto pracovníků (více než 90 % ženatých, malé procento rozvedených). Jiná se týká předběžného vzdělání těchto pracovníků — objevuje se dosti výrazná převaha technického vzdělání. Analýzy ředitelů podniků v naší zemi ukázaly, že téměř 60 % má technické vzdělání, pouze 10 % vzdělání ekonomické a 30 % jiné (právní vědy, historie apod.).

Socialistická industrializace přirozeně klade důraz na technickou kvalifikaci vzhledem k tomu, že v průmyslově vyspělých zemích dochází po socialistické revoluci k bouřlivému růstu výrobních sil. To lze dokumentovat na příkladu Československa. Již při jeho vzniku v roce 1918 šlo o průmyslově rozvinutou

zemi, která soustřeďovala na svém území značnou část průmyslu bývalého Rakousko-Uherska. Ze 17 000 průmyslových podniků na území bývalé říše převzalo Československo 10 700 podniků, tedy 63 %. Zůstalo zde přes 50 % železářského a potravinářského průmyslu, přes 70 % chemického a obuvnického průmyslu, 90 % uhelného průmyslu a sklářství, plných 100 % výroby porcelánu atd. Vyspělý průmyslový potenciál je v období budování socialismu neustále dále rozvíjen.

S tím souvisí růst technické kvalifikace, rozšiřování kádrové základny středně technických a vysokoškolsky vzdělaných specialistů-techniků pro socialistický průmysl.

Výrazná převaha technického vzdělání u ředitelů podniků přináší ovšem i některé problémy. Dnes je totiž práce organizátora výroby, vedoucího hospodářského pracovníka či ředitele stále složitější profesí, vyžadující zásahy i v jiných oblastech, než je oblast technická a technologická. Především jde o závažná ekonomická rozhodnutí (například cenová a mzdová problematika) o složité organizační otázky (například delimitace a delegace pravomoci) a v neposlední řadě o každodenní nezbytnost řešit personální a kádrové otázky, řídit a vést kolektivy pracovníků, (vytvářet podmínky rozvoje iniciativy, inspiroující sociální klima atd.). V. I. Lenin hned po revoluci vyžadoval, aby vedoucí pracovníci neustále dbali o uspokojení z práce u svých spolupracovníků, o vnitřní souhlas s úkoly plánu, o soudružské vztahy při práci.

V této souvislosti se ukazuje, že technické vzdělání, které u naprosté většiny našich organizátorů převažuje, se jim samým v praxi jeví jako úzké z hlediska plnění náročných a komplexních úkolů řídicích hospodářských funkcí, zejména při neustále rostoucích úkolech ve sféře sociálního řízení.

V jednom z našich výzkumů odpovídali vedoucí hospodářští pracovníci na otázku „Jak byste dnes koncipovali své vzdělání, abyste mohli optimálně řídit?“ v tom smyslu, že je nutná především ekonomická kvalifikace, a to zejména v teorii řízení a plánování národního hospodářství. Tuto kvalifikaci nechápali jako negaci technické kvalifikace, nýbrž jako nezbytné doplnění nutné pro řízení vyspělé socialistické ekonomiky.

Sama praxe tedy vyžaduje kombinaci vzdělání technického s ekonomickým (37,91 % odpovědí) nebo spojení výrobní a ekonomické kvalifikace (17,9 %) — celkem tedy 55,81 % respondentů z řad vedoucích hospodářských pracovníků.

S tím korelují i údaje o tom, v čem především tito pracovníci cítili potřebu dále se zdokonalovat: 27,78 % v teorii řízení, plánování a organizace; 24,18 % v technických znalostech; 22,87 % ve speciálních ekonomických znalostech; 10,46 % ve vědách o člověku; 9,8 % v jazycích.

Do první položky zahrnovali vedoucí hospodářští pracovníci jak objektivní, tak i subjektivní stránku řízení (tedy i organizaci práce, řízení a vedení spolupracovníků, styl práce vedoucího, rozvíjení iniciativy pracovníků atd.), a tak tento podíl, oněch 27,78 %, spolu s ekonomickými znalostmi (22,87 %) a vědami o člověku (psychologie práce, ergonomika, průmyslová sociologie, pedagogika atd. — 10,46 %) tvoří prakticky dvojnásobek odpovědí vypovídajících ve prospěch společenskovědní orientace ve srovnání s orientací technickou.

O čem to svědčí? Předně se tu odráží určitá jednostrannost jen technického vzdělání v předchozích letech, hodnotíme-li je z hlediska výkonu řídicích funkcí. Zároveň však zde působí i obecná tendence růstu významu společenských věd v systému řízení socialistické ekonomiky, a to v souvislosti se stále rostoucími úkoly ve sféře řízení sociálních procesů.

Vedoucí hospodářský pracovník bez dostatečné společenskovední kvalifikace nemá obvykle osvojeny kategorie pro subjektivní oblast řízení a může mít tendenci například pomíjet specifičnost sociálního prostředí. Omezuje se na pouhou kvantifikaci vnějších projevů v oblasti, kde reálně existují i hlubší prvky (motivace). Má tendenci vše „prostě spočítat“. Prakticky pak tyto přístupy ústí například v pouhém postižení počtu fluktuujících, aniž by byla provedena analýza sociálního klimatu té dílny, z níž pochází nejvíce fluktuantů. Jindy se hodnotí jen rychlost zvládnutí úkolu, nikoli však zároveň i růst kvalifikace lidí pro tento úkol. Nebo se bere v úvahu jen počet nových pracovníků pro obsluhu určitého počtu zaváděných strojů, nikoli však jejich vztah k nové technice, poměr ke konkrétnímu podniku apod.

Styl práce řídicího pracovníka, který nemá znalosti z oblastí společenských věd, může vyvolávat zbytečné komplikace a oprávněnou kritiku lidí, s nimiž jedná.

V této souvislosti jsou zajímavé výsledky jiného průzkumu, při němž byla analyzována práce několika set vedoucích hospodářských pracovníků a byly zjištěny tyto hlavní aktivity:

I. Osobní styk	
(porady, schůze, návštěvy, jednání, prohlídky pracovišť, telefonování)	62 %
II. Písemný styk	
(čtení, diktování, podpisování, agenda)	9 %
III. Plánování, rozbor, organizace	
(zprávy, schvalovací procedury, organizační směrnice)	10 %
IV. Ostatní	
(služební cesty, přestávky aj.)	19 %
	100 %

I když výzkum přímo nesledoval využití předběžné kvalifikace řídicích pracovníků v praxi, přesto je i v tomto směru velmi zajímavý. Dokazuje totiž, že podstatou práce řídicích pracovníků je jednání s lidmi, řízení kolektivů, vedení celého podniku prostřednictvím skupin spolupracovníků, štábu, komisí atd.

Z údajů je zřejmé, že sám život učí vedoucí hospodářské pracovníky docenovat úlohu a význam společenských věd.

Nelze ovšem požadovat, aby se organizátoři výroby stali specialisty v sociologii a psychologii, aby ovládli celý systém společenskovedních poznatků. Tuto koncepci považujeme za polyhistorickou, extrémní a nereálnou.

Každý vedoucí hospodářský pracovník by měl být seznámen s úlohou těchto věd, jejich možnostmi i hranicemi, aby mohl prosazovat jejich aplikaci ve správném směru. Avšak podobně jako má konstruktéry, technology či mzdové účetní, měl by mít možnost obracet se i na sociology, psychology, kvalifikované personalisty a jiné specialisty a ukládat jim příslušné úkoly.

V tomto smyslu je dnes koncipována výchova ředitelů podniků, pokud jde o jejich kvalifikaci k řízení sociálních procesů: Na vysokých školách technických a ekonomických jsou zařazovány kursy sociologie a psychologie. Organizují se postgraduální kursy pro ředitele, v nichž jsou vždy bloky sociologie a psychologie. Za mimořádně velkorysě považujeme opatření československé federální vlády, která rozhodla o tzv. cyklické průpravě vedoucích hospodářských pracovníků. Spočívá v systému kursů, které zajišťují periodické získávání nejnovějších poznatků z teorie a praxe řízení, včetně řízení sociálních procesů

(obsahují i výuku sociologie a psychologie). Vedoucí pracovníci absolvují tyto kursy každých 5 let.

Neméně významná je i skutečnost, že usnesením vlády ČSSR č. 139 z roku 1975 byly ve všech podnicích a hospodářských organizacích zavedeny komplexní sociální programy, jejichž organickou součástí jsou i sociální analýzy a prognózy, počítající se širokým zapojením profesionálních sociologů a psychologů. Výchova těchto specialistů na filozofických fakultách se právě v této době v ČSSR výrazně rozšiřuje. Očekává se, že pomohou dále zvýšit úroveň řízení sociálních procesů i v československých průmyslových podnicích.

* * *

Vytváření žádoucí společenskovední kvalifikace je jedním z významných předpokladů uplatňování správného stylu řízení vedoucích hospodářských pracovníků v socialistických podnicích. Není ovšem předpokladem jediným. Subjektivistické pojetí stylu řízení, neschopné vidět jeho vazbu na objektivní sociálně ekonomické podmínky, je cizí marxistické sociologii.

Zásadní význam má Marxova analýza této dialektiky, jak ji formuloval již v *Kapitálu*: „S vývojem kooperace mnoha námezdních dělníků se velení kapitálu stává nezbytným pro konání pracovního procesu samého, skutečnou podmínkou výroby“ [Marx 1953: 356]. Marx zde v jedinečné zkratce vyjadřuje několik závažných vztahů:

- a) Používá pojmu velení, který — při své neadekvátnosti pro ekonomickou oblast — označuje právě onu výrobně vztahovou donucovací stránku, tj. vymáhání tvorby nadhodnoty. Po socialistické revoluci dojde v tomto směru k zásadní změně, „velení“ lidem se stane vedením lidí.
- b) Spojuje tuto řídicí činnost s vývojem kooperace a množstvím dělníků. Tento proces se po rozlomení soukromovlastnických výrobních vztahů socialistickou revolucí mimořádně urychlí a vědeckotechnickou revolucí dále rozšíří.
- c) Označuje tuto řídicí činnost za objektivní a nezbytnou, přímo za podmínku výroby. Tím je zdůvodněno, že po socialistické revoluci bude přirozeně smeteno kapitalistické „velení“, že zůstane — a naopak stane se významným jako dosud nikdy v dějinách — vědecké řízení ekonomiky a vědecké řízení kolektivů pracujících.

Ačkoli Marxovy formulace jsou jednoznačné, přece „někteří socialisté“ nastolili ještě v roce 1870 celý problém znovu, a to z pozic anarchizujících útoků proti autoritě vůbec, která prý bude socialistickou revolucí likvidována. Engels v polemice s nimi obhazuje ve své stati *O autoritě* Marxovy myšlenky v *Kapitálu*. Ukazuje, že pojem autority implikuje nadřazení jedněch a podřízení jiných, což může vyvolat nepříjemné pocity. Je však možno nevidět, že na místo malých dílen a izolovaných výrobců nastupují velké továrny se stovkami dělníků, že tyto procesy se rozvíjejí již i v zemědělství? „Tak kombinovaná činnost, komplikace vzájemně závislých procesů nastupuje všude na místo nezávislé činnosti jednotlivců. Avšak kombinovaná činnost znamená organizaci, a je možná organizace bez autority? Předpokládejme, že sociální revoluce svrhla kapitalisty, jejichž autoritě je dnes podrobená výroba a oběh statků. Postavme se plně na stanovisko odpůrců autority a předpokládejme dále, že půda a pracovní nástroje se staly kolektivním vlastnictvím dělníků, kteří jich používají. Zmizí autorita, anebo jen změní formu?“ [Marx-Engels 1966: 335–336].

Engels dále popisuje parní stroj a jeho činnost v konkrétní továrně a ukazuje na jeho příkladě nutnost určité sociální organizace a funkce sociálních skupin. „Všichni tito dělníci — muži, ženy a děti — jsou nuceni začínat a končit práci v hodinu určenou autoritou páry, které není nic po osobní autonomii. A tak se dělníci především musí dohodnout o pracovních hodinách, jakmile jsou tyto hodiny stanoveny, musí se jim podříditi všichni bez výjimky... Žádat odstranění autority ve velkopřemyslu znamená žádat odstranění průmyslu samého, znamená to zničit parní spřádací stroj a vrátit se ke kolovratu“ [Marx-Engels 1966: 335—336].

Po vítězství socialistické revoluce se mění celý obsah řízení: řízení pro kapitalisty je nahrazeno řízením pro proletariát a jeho spojence. Mění se subjekt řízení: pracující prostřednictvím strany (právo kontroly stranickou organizací) a odborů (účast na řízení, výrobní porady) se reálně podílejí na řízení ekonomiky, na řízení socialistických podniků.

Mění se řídicí štáby podniků: na místo kapitalistických manažerů, spjatých s vlastníky, nastupují ředitelé z řad dělnické třídy a ostatních vrstev pracujících. I oni ovšem — v protikladu ke koncepcím anarchizujících kritiků Marxe, jak o nich píše B. Engels ve zmíněné stati, musí autoritativně řídit a každodenně rozhodovat řadu otázek, které mají obvykle větší sociálně ekonomický dosah než otázky řešené dřívějšími manažery. Tito vedoucí hospodářští pracovníci zakládají svou autoritu především na svém spojení s dělnickou třídou a lidem své země, na politickém pověření, na důvěře strany, neboť jsou realizátory hospodářské politiky strany. Jsou současně nositeli „autority“ technologické, neboť zajišťují chod a využití vysoce rozvinuté techniky socialistických podniků. K tomu přistupují i jejich osobní kvality charakterové, organizační, kvalifikační, jimiž působí na úsilí kolektivů, které vedou, a inspirují je k rozvoji aktivity a iniciativy.

Je zřejmé, že na rozdíl od kapitalismu, kde „svou formou je kapitalistické vedení despotické“ [Marx 1954: 357], v socialistické ekonomice je řízení a vedení lidí demokraticko-centralistické: sleduje jednotné cíle socialistického státu a vychází z jediného centra: je uskutečňováno vedoucími hospodářskými pracovníky z lidu a za reálné účasti pracujících.

V socialistické ekonomice se osobní kvality vedoucích hospodářských pracovníků chápou jako významný faktor společenského růstu: organizační schopnosti a vysoká kvalifikace, spojená s politickou cílevědomostí, se každodenně promítají prostřednictvím stylu vedení a řízení do činnosti širokých kolektivů. Proto je příprava vedoucích hospodářských pracovníků chápána jako politikum a stojí ve středu pozornosti státních i stranických orgánů. V sovětských stranických i státních publikacích se zdůrazňuje potřeba pěstovat u vedoucích hospodářských pracovníků leninský styl řízení a vedení. Implikuje: *stranickost, přesnou organizaci, konkrétnost a operativnost, lásku a důvěru k člověku.*

Vypěstování leninského stylu řízení a vedení je procesem zahrnujícím jak získání praktických zkušeností, tak i hluboké a všestranné studium teoretické.

Jedním z prvků leninského stylu řízení a vedení je soudružský vztah k lidem. Je to důležitý předpoklad pro vedení lidí, zejména pro řešení otázek dialektiky kázně a iniciativy. Dialektika pracovní kázně a pracovní iniciativy je ovšem problémem moderní ekonomiky v celém světě. Vzpomeneme-li na Taylora jako „otce vědeckého řízení“, můžeme si již u něho všimnout základních rysů řešení tohoto problému v kapitalistických výrobních vztazích. Východí veličinou zajištění kázně pracovníka byl u Taylora fakt soukromého vlastnictví výrobních

prostředků a technologický režim. V rámci organizace podniku propočítal nejen stroj, ale i člověka, jehož chápal jako moment technologického pohybu. Mistrným promyšlením objektivní sféry práce, harmonogramy a racionalizací výrobních postupů, sladěním pracovníka a stroje dokázal Taylor dosáhnout vysoké efektivnosti práce. Zařadil dělníka do vztahů, v nichž pracovní kázeň byla nezbytností. Jak už víme, tato vysoká pracovní kázeň a efektivnost nepřinášela prospěch dělníkovi, ale soukromému vlastníku. Vznikla tedy otázka, jak za takových podmínek docílit růstu iniciativy, zájmu a vůle člověka vydat ze sebe to nejlepší, jak vzbudit jeho vnitřní zájem o práci a podnik a jak jej motivovat. Toto byla od počátku slabá stránka taylorismu, který v podstatě pracoval jen se mzdou, zvláště úkolovou. Organizátoři kapitalistické výroby se později snažili najít řešení ve větší orientaci na subjekt (metody industrial relations, human relations aj.). Tyto metody mobilizace subjektu přinášely v podnikových rozměrech někdy určité výsledky; v makroekonomice však byly bezmocné.

Leninská analýza dialektiky pracovní kázně a pracovní iniciativy je naopak vědecká, a tedy stále platná. Základní předpokladem pro řešení problémů kázně a iniciativy pracovníků je přirozeně revoluční změna výrobních vztahů, tedy zespolečenštění výrobních prostředků. Tím se otevírá cesta k vytváření kázně nového typu — uvědomělé kázně socialistických pracovníků — i k masovému a opravdovému (nikoli jen dovedně aranžovanému) rozvoji iniciativy.

Je symptomatické, že moderní buržoazní sociologové věnují mnoho empirických výzkumů i teoretických prací právě subjektu, jeho vůli pracovat pro podnik, jeho ztotožnění se s cíli firmy, řešení konfliktů mezi managementem, odbory a pracujícími, inspirujícímu stylu práce vedoucích, vytváření pozitivního sociálního klimatu apod. Je to snaha víc než pochopitelná, velmi chválená i odměňovaná a nepochybně přinášející i celou řadu věcných zjištění a metodických návodů pro vnitropodnikové řízení. Je však nejen kritizována dělníky, ale dostává se stále více do rozporu s objektivním životem. Tak například metody human relations jsou dnes opouštěny i v samém místě jejich zrodu — v Hawthornu. Proč? Je příliš zřejmé, že jen změnami stylu vitropodnikového řízení se nijak neřeší objektivní problémy kapitalistické ekonomiky, například problém zavádění automatizace a rostoucích přebytků zaměstnanců. Takové objektivní pozadí neumožňuje věcný a seriózní sociologický výzkum zaměřený na otázky pozitivního sociálního klimatu v dílně či na styl vedení lidí. V této konfrontaci je zřejmé, jak pravdivé, moderní a zásadní jsou teze leninismu o vztahu ekonomiky a politiky, o nutnosti vytvořit revoluci předpoklady pro zespolečenštění výrobních prostředků, a tedy i podmínky pro vytváření skutečně pozitivního, skutečně inspirujícího sociálního klimatu a demokratického stylu vedení lidí.

Je obdivuhodné, jak Lenin bezprostředně po revoluci již tyto úkoly viděl. Studujeme-li pozorně jeho dílo, vidíme, že řadu problémů, které dnes analyzuje průmyslová sociologie či sociální psychologie, vytyčoval Lenin již v prvních letech po revoluci jako úkoly pro hospodářské vedoucí a odborové organizace.

Jaký styl řízení a vedení vyžadoval? Předně organizační pořádek, evidenci, kontrolu. V anarchické nekáznosti a maloburžoazní neodpovědnosti se plýtvá vším: materiálním i duchovním bohatstvím socialistické společnosti, energií a materiálem i iniciativou lidí.

Lenin, jak víme, toleroval řadu nedostatků u jednotlivců a varoval před malicherností a psychologizováním v kádrové politice. Neodpouštěl však vedoucímu pracovníku nedostatek skromnosti, nepřipouštěl povýšenectví při vedení

lidí. Dobře si totiž uvědomoval, že chování a jednání vedoucího pracovníka **se denně promítá do práce** a života mnoha lidí, že povýšenost odrazuje, že ruší kolektivní soužití, a dokonce odrazuje člověka přicházejícího možná s důležitou novou myšlenkou. Moudrost a laskavost vedoucího pracovníka inspiruje, stmeluje, vytváří ovzduší, v němž se ani lidé s komplexy méněcennosti nebojí vyjádřit — a ti často patřívají k osobnostem nejlhubším.

Pozoruhodný je v tomto smyslu Leninův projev *O úloze a úkolech odborů* [Lenin 1954: 223]. Žádá v něm vedoucí pracovníky, aby vytvářeli podmínky pro družnou spolupráci, zajišťující, že lidé budou spokojeni se svou prací, výslovně ukládá odborové organizaci, aby stimulovala vědomí prospěšnosti, a zároveň se vyslovuje proti nepořádku a nekázní, proti živelnosti a **pro důslednou kontrolu**. Bojuje tedy za systematické a racionální řízení, za skutečně vědecké řízení, které předpokládá a nikoli vylučuje sociální analýzu, studium subjektu, jeho motivace a iniciativy, organizace všech podmínek k efektivní a zároveň uspokojení přinášející práci socialistického člověka.

Leninský styl řízení a vedení lidí není slučitelný s byrokratismem. Lenin výslovně kritizoval styl práce byrokratických vedoucích, kteří nepřispívají k družné spolupráci, ale usilují o pouhé splnění příkazů, kteří považují vysvětlení perspektivy a smyslu pracovního úsilí za ztrátu času a vytváření podmínek pro spokojenost lidí při práci za formu zbytečné přecitlivělosti. V celé řadě projevů kritizoval takové organizátory, kteří místo živé práce s živými pracovníky se omezují na zasílání písemných direktiv a uplatňují jen metody příkazů: „My víme, že bez chyb se řídit nedá. Ale kromě chyb pozorujeme i neobratné uplatňování moci pouze jako moci, když lidé říkají: já mám teď moc, já jsem to nařídil a ty musíš poslouchat.“ [Lenin 1954: 223]. Na jiném místě napsal: „Nejhorším nepřítelem je u nás byrokrat, tj. komunista, jenž sedí na odpovědném (a pak i neodpovědném) místě v sovětském aparátě a požívá všeobecné úcty jako člověk svědomitý. Má obě ruce levé, ale nekrade. Nenaučil se bojovat proti úřednímu šimlu, neumí proti němu bojovat, kryje jej. Tohoto nepřítele se musíme zbavit a za pomoci všech třídne uvědomělých dělníků se mu dostaneme na kobyliku.“ [Lenin 1955: 223]

Lenin vždy považoval neskromnost a povýšenectví za jev, který podlamuje iniciativu pracovníků a je proto nejen individuálně, nýbrž i sociálně negativní. Proto se tolikrát zabýval i povýšenectvím intelektuálů, proto se stejnou energií, s níž zdůrazňoval význam vědy a kvalifikace, perzonifikované specialisty, kritizoval „individualismus intelektuálů“, povýšenecký poměr k mase, elitářské projevy ironie, cynismu a skepse vůči spolupracovníkům a podřízeným. Již v počátcích hnutí ukazoval, že rivalita individualit — vedoucích kroužků — vede až k jejich rozpadání. Také Marx nejednou kritizoval tendenci intelektuála být osobností a být viděn. Tato otázka by přirozeně vyžadovala širší sociologickou a psychologickou analýzu (charakter práce, sociální podmínky doby, konkrétní země atd.), nicméně je zřejmé, že povýšenectví je neslučitelné s leniským stylem řízení a vedením lidí, že ironie, povýšenectví nebo přehlížení bývají zdrojem nikoli pozitivního, nýbrž konfliktního klimatu v kolektivech pracujících, a tedy i faktorem působícím proti rozvoji iniciativy. Lenin sám byl velkým příkladem toho, že skutečně velké osobnosti bývají prosté a bytostně skromné.

Jak je z uvedeného zřejmé, byrokratický styl řízení byl od počátku cizí socialistickým principům řízení a byl také Leninem i stranou odmítán. Přesto buržoazní ideologie celá léta tvrdí, že pro kapitalistické podniky je typický (alespoň v posledních desetiletích) demokratický styl řízení, pro socialistické

podniky naopak prý styl autokratický. Někteří autoři v socialistických zemích v polemice s těmito názory bezděčně přejímají pojmový aparát buržoazní teorie a argumentují pak, že v socialistickém podniku se uplatňuje demokratický styl řízení.

Avšak pojmový aparát buržoazních teoretiků je vypracován v podmínkách buržoazní společnosti a již samy pojmy mají silně apologetickou funkci. V době tradičního kapitalismu reprezentoval styl řízení (a tedy i vykořisťování) lidí v kapitalistických podnicích vztah formy a obsahu. Boj dělnické třídy, technický rozvoj, existence socialistických zemí a řada dalších faktorů vedly během desetiletí k výrazné změně formy — tj. jevově vzato k demokratizaci stylu řízení a vedení kolektivů pracovníků v soudobých kapitalistických podnicích. Tak například odborové organizace mají dnes větší práva a ředitel s nimi nemůže nejednat. Mistr si nemůže dovolit brutální zacházení, riskoval by stávku, která by zastavila dnes již masovou produkci. Metody „human relations“ proto radí oslovování křesními jmény, navazování osobních přátelství mezi mistrem a vlivnými dělníky a podobné metody. Převezmeme-li ovšem pojmy buržoazní společenské vědy a nazveme tento styl jednání mistra s dělníky „demokratickým stylem řízení“, přejímáme tím název pro pouze formální demokracii. Rozhodování o výrobním programu, účast na řízení a výroba pro zájmy pracujících jsou i při tomto „kultivovaném“ stylu vedení lidí pro proletariát stejně nemožné jako kdysi.

Podobně nelze v socialistickém podniku přejít na pojmovou dichotomii „demokratický — autokratický“ styl řízení. Jde totiž reálně o styl vycházející z podmínek ekonomiky založené na demokratickém centralismu. Posilování jednoho či druhého pólu závisí na sociálně ekonomické, především třídní situaci v zemi a ve světě. Ředitel sovětského podniku se například za války nemohl radit s kolektivními orgány v té míře jako dnes, protože by mohlo dojít k prodlení ve vážných rozhodnutích; z toho ovšem naprosto nevyplývá, že se styl řízení podniku změnil v „autokratický“. I v situacích, kdy je nezbytné uplatnit v socialistickém podniku zvlášť silný centralismus, nepřestává být vlastnictví podniku demokratické, celospolečenské.

* * *

Společenské vědy hrají stále významnější úlohu v řízení socialistického podniku. Umožňují hlubší a přesnější pohled na sociální realitu, která má být řízena, zkvalitňují rozhodovací procesy a v neposlední řadě zkvalitňují styl práce vedoucích hospodářských pracovníků. Tak se stává i marxistická sociologie stále významnějším nástrojem řízení socialistické ekonomiky, řízení socialistických podniků a organizací.

Literatura

- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 28. Praha, SNPL 1954; sv. 33. Praha, SNPL 1955.
Marx, K.: *Kapitál, díl I*. Praha, SNPL 1953.
Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 18. Praha, SNPL 1966.

Резюме

Когоут Я.: Социально-экономическое руководство предприятиями и роль директоров

В социалистическом обществе руководящим субъектом является рабочий класс, возглавляемый коммунистической партией. В союзе с ним руководящим субъектом является и колхозное крестьянство и интеллигенция. Профессиональный полюс руководящего субъекта в экономике представляют собой руководящие хозяйственные работники. Автор статьи анализирует их общественно-научную квалификацию, которая является одним из звеньев их подготовки к руководящей функции. Так, например, в ЧССР предварительная квалификация директоров предприятий носит главным образом технический характер. Социологические обследования показывают, что они сами осознают определенную односторонность такой подготовки и требуют, например, посредством курсов по повышению квалификации расширения особенно экономических знаний, знаний из области социологии, психологии, и улучшения языковой подготовки.

Следующим важным фактором является стиль руководства. Автор подвергает критическому анализу нынешнее традиционное толкование так называемых трех стилей руководства и разъясняет содержание ленинского стиля руководящей работы.

Summary

Kohout J.: Socio-economic Management of the Enterprise and the Role of Its Managers

In socialist society, the working class headed by the communist party represents the managing subject. Also co-operative farmers and the intelligentsia join the working class in being the managing subject. In economy, the professional pole of the managing subject are economic workers in top positions. The paper analyses their social-scientific qualification as one of the components of their preparation for the managerial function. In Czechoslovakia, for example, the preliminary qualification of enterprise managers is primarily technical. Sociological research has revealed that they themselves are aware of a certain one-sidedness of this preparation and claim to increase their knowledge — e. g. by way of postgradual courses — particularly in the area of economy, sociology, psychology, and to improve their level in languages.

A further important factor is the style of management. The paper subjects the prevailing traditional conception of the so-called three styles of management to critical analysis and expounds on the content of Lenin's style of management.

V současném období výstavby rozvinuté socialistické společnosti a organického spojování vymožeností vědeckotechnické revoluce s přednostmi zespolečenštění výrobních prostředků se stále výrazněji potvrzuje význam dělnické třídy jako hlavní síly tohoto procesu. Marxisticko-leninská sociologie vychází také při zkoumání změn v sociálně třídní struktuře, způsobu života, společenském vědomí apod. z historického poslání a vedoucí úlohy dělnické třídy. Samotný empirický výzkum této třídy jako subjektu souběžné přeměny společnosti a vlastní sebepřeměny [Huláková 1978] se nezbytně dotýká otázek aktivity jejich příslušníků, prakticky prosazujících a kolektivně usměrňujících komplexní působení determinace a zprostředkování tohoto zákonitého vývoje. Takto koncipovaný výzkum musí zahrnovat též rozbor vědomí a psychologie dělnické třídy, v níž se projevuje dialektická jednota masového odrazu společných životních podmínek a společně sdílených vnitřních pohnutek jejich cílevědomého přetváření. Výrazy potřeb a zájmů, motivy a postoje, hodnotové orientace apod. jsou právě spoluustavujícím, byť dosud často opomíjeným znakem subjektivity v sociálním smyslu. Znalost motivace a sociálních zdrojů i důsledků jejího formování je rovněž předpokladem účinného ovlivňování činnosti příslušníků dělnické třídy, záměrného využívání jejich výsledků a plánovitého řízení celé socialistické společnosti.

Při zkoumání dělnické třídy musí být proto postiženy jak konkrétní projevy sociálně ekonomické podmíněnosti způsobu života jejich příslušníků, tak sociologicky významné projevy psychologického zprostředkování jejich aktivní účasti na jeho tvorbě. K hlavním problémovým okruhům rozpracování a zdůvodnění navrhovaného přístupu patří jednoznačné vymezení psychologie třídy jako společného předmětu a zároveň podoboru sociologie i sociální a individuální psychologie a předběžné stanovení základních psychologických aspektů, které by měly být v rámci sociologického výzkumu dělnické třídy zjišťovány. Tyto aspekty však nesmí být záležitostmi pouhého doplňujícího popisu, jak je tomu ve většině obdobných výzkumů. Jen budou-li zachyceny v dynamickém sepětí s určujícími příčinami či podmínkami jejich vzniku a trvalého působení, může být překonán ekonomický i psychologický redukcionismus, dosud přetrvávající v mnoha přístupech k této problematice.

Psychologický zorný úhel, doplňující zkoumání dělnické třídy, otevírá výhledově širší možnosti kritické konfrontace získaných poznatků s koncepcí i výsledky výzkumů dělníků ve vyspělých kapitalistických zemích, na úrovni sociologie značně ztěžovaný jejich metodologickou sporností. V našich podmínkách umožňuje prokázat další souvislosti mezi úrovní využívání nové techniky a technologie ve výrobě, změnami v charakteru práce, vztahem dělníka a stroje apod. Zdůrazňuje nakonec též kontrolní význam komunikačního pro-

cesu, probíhajícího již při samotném stanovení výzkumné úlohy, projekci uplatnění výzkumných nástrojů a terénní realizaci šetření, i výraznou podmíněnost výpovědí respondentů pracovním nebo rodinným prostředím, v němž jsou zjišťovány. Právě plná reflexe těchto vlivů je však také umožňuje správně sociologicky interpretovat jako konstitutivní pro utváření příznačných postojů příslušníků dělnické třídy.

K nejvýznamnějším sociálním zdrojům, organizovaně i spontánně podnětujícími konkrétní činnosti příslušníků dělnické třídy a spolurčujícím dílčí osobnostní rysy i celkový způsob života, patří jejich vlastní referenční skupiny, především výrobní kolektivy velkých závodů. K nejvýznamnějším důsledkům jejich působení patří utváření osobnosti dělníka s motivací a světovým názorem charakteristickým pro socialistický, typu uspořádání společnosti odpovídající typ osobnosti. Postupný všestranný a harmonický rozvoj osobnosti je současně zvláštní stránkou, předpokladem uskutečňování i obsahovým naplněním socialistického způsobu života, výsledkem, podmínkou, nástrojem i vlastním smyslem vývoje socialistické společnosti. Vzájemně je spjat jak s převratnými změnami ve společenském postavení příslušníků dělnické třídy, v obsahu jejich práce a účasti na řízení výroby i veřejné správě, tak s procesem sbližování ostatních skupin, tříd a vrstev této společnosti s její vedoucí třídou, se sociálně ekonomickou a sociálně psychologickou homogenizací a zároveň diferenciací, kolektivizací a individualizací rysů všech členů společnosti.

Dělnickou třídu nelze tedy sociologicky postihnout jen na základě statisticko-demografických nebo technicko-ekonomických ukazatelů. Kvantitativní předpoklady socialistického uspořádání společnosti samy o sobě ještě nevypovídají o dosažených i prognozovatelných kvalitativních změnách ve společenských vztazích. Rozbor aktuálního postavení dělnické třídy v sociální struktuře společnosti musí vycházet z dynamiky této struktury a z perspektivy překonání tohoto postavení a musí respektovat i jejich aktivizující odraz ve společenském vědomí. Pochopení psychologických proměnných jako spojujících článků mezi historickou kauzalitou a politickou finalitou přitom umožňuje zjišťovat otevřeně možnosti psychologické mobilizace a kolektivní kontroly sociálních, v současném období největších, dosud však nedostatečně využívaných rezerv zpětnovazebního urychlování tohoto vývoje.

Takový přístup, umožňující hlubší postižení prakticky i teoreticky závažné problematiky dělnické třídy, vyžaduje širší záběr, než bylo dosud běžné v empirickém výzkumu, a nemá dostatečný metodologický precedens. Politicko-organizační a ideologicko-kulturní, celospolečensky významné vyústění procesu přeměny třídy „o sobě“ v třídu „pro sebe“ bylo rozebíráno z mnoha závažných hledisek, nikoli však v bezprostředním záměrném spojení sociologie a sociální psychologie. Navrhovaný program tohoto rozšíření výzkumu dělnické třídy je zcela v intencích úvah klasiků marxismu-leninismu i stále rostoucího počtu současných vědců ze socialistických zemí, zaměřujících se na tyto otázky.

Psychologie dělnické třídy

Marxisticko-leninská sociální psychologie, zabývající se společnými znaky psychiky, zvláště osobnostními rysy a pohnutkami činnosti členů společnosti v jejich typickém, hromadném, a tedy též sociologicky významném výskytu, sociálně ekonomické determinovanosti i zákonitém historickém vývoji, zkoumá — ve svém světonázorovém vymezení a perspektivní orientaci na výzkum mas — jedince nikoli jen jako příslušníka jakékoli skupiny, ale především ve vztahu

k základním skupinám společnosti. Jejím hlavním předmětem, jímž se také zásadně odlišuje od nemarxistické sociální psychologie, se proto musí stále více stávat působení tříd na vlastní příslušníky a ostatní členy společnosti. Nezbytné podrobnější teoretické rozpracování a důslednější prosazení tohoto žádoucího zaměření v empirickém výzkumu těsně souvisí právě s rozбором psychologie tříd, zejména předního nositele spojení vědeckého světového názoru s každodenním vědomím — dělnické třídy.

Obdobně jako společenská psychologie je ve smyslu nejobecnějšího předmětu sociální psychologie jako oboru jen jednou z ustavujících součástí souhrnného společenského vědomí [Uledov 1973], představuje též psychologie třídy pouze složku vědomí třídy, běžné masové vědomí jejích příslušníků, které se vyznačuje bezprostředností odrazu životních podmínek a z ní vyplývající relativní, ve srovnání s ideologií zřejmou nesystematičností a konceptuální nezformovaností tohoto odrazu [Šaronov 1975]. Její masové rozšíření ji však činí nezbytným předpokladem společensko-politicky účinného zformování příslušné ideologie a opětné přeměny tohoto teoretického vědomí v okamžitou pohnutku praktické kolektivní akce.

Společnými životními podmínkami determinovaná kolektivní činnost je základem trvalého průniku společenské a individuální psychologie, dialekticky zprostředkovávaného psychologií hlavních tříd společnosti. Individuální vědomí a psychika jednotlivých příslušníků určité třídy se vždy utvářejí v objektivním i subjektivním vztahu k vědomí a psychologii této třídy jako nadindividuálnímu ideovému výrazu shodných znaků takových jedinců. Tato souvislost vyplývá z obecného vztahu třídy a jejích členů. „Jednotlivá individua tvoří třídu jen potud, pokud musí vést společný boj proti jiné třídě... Na druhé straně se třída zase osamostatňuje vzhledem k individuí, takže ta se už dostávají do životních podmínek, které jsou jim předurčeny, třída jim určuje jejich životní postavení a tím i jejich osobní vývoj, individua jsou podřizována třídě“ [Marx, Engels 1958: 67].

Rozhodující sociálně ekonomická determinace bytí a vědomí příslušníků třídy, zpětné působení vědomí na bytí prostřednictvím aktivního prosazování určitých poznatků a požadavků i vzájemné, ze sepětí jedinečného, zvláštního a obecného vyplývající podmiňování individuální, skupinové a celospolečenské psychologie byly poprvé postiženy v pracích klasiků marxismu-leninismu. S odkazy na popis psychologie konkrétních tříd v umělecké, realistické a typizující literatuře, proti představám o prosté homogenitě „ducha národa“ a před vznikem sociální psychologie jako samostatného vědního oboru zde bylo rozpracováno pojetí dialekticky rozporné jednoty třídně diferencovaného společenského vědomí. Třídy, které jsou subjekty dějin jako dějin třídních bojů, jsou též subjekty utváření společenského vědomí a psychologie. Tím se význam psychologie třídy nejvýrazněji liší od významu psychologie jiných skupin společnosti. Proces utváření samotné psychologie třídy probíhá souběžně s určujícím procesem utváření třídy jako prvku sociální struktury společnosti, jednoho z pólů sociálně ekonomických vztahů, které jsou podstatným, ustavujícím základem dané společensko-ekonomické formace.

Právě na příkladě psychologie dělnické třídy, kolektivního osvojení objektivního postavení a historické úlohy této třídy byl v marxismu-leninismu poprvé objasněn zákonitý výskyt hostility příslušníků jedné třídy k třídám antagonistickým. V polemice s negativním hodnocením vzniku proletářské psychologie nemarxistickými vědci bylo poukázáno na nové pozitivní rysy revolučního překonání tradičních hodnotových orientací a jeho význam pro sebeuvědomění

proletariátu a vznik organizovaného dělnického hnutí. K pozitivním znakům psychologie dělnické třídy, která se v socialistické revoluci a v obdobích budování socialismu rovněž sama proměňuje, patří též schopnost kolektivně vytvářet a prosazovat nové, dlouhodobým zájmům většiny členů společnosti odpovídající hodnoty.

Sociálně psychologická charakteristika dělnické třídy, jejíž aktivita je motivována odrazem protikladnosti společenského bytí v uvědomovaných zájmech jejích příslušníků [Engels 1950], se stala neodlučitelnou, později však i některými marxistickými vědci nedoceňovanou součástí výkladu její historické, objektivními i subjektivními podmínkami determinované úlohy. Rozbor postavení tohoto nositele světového pokroku a vedoucí síly ve stále rostoucím počtu zemí musí dnes nezbytně zahrnovat též sociálně a individuálně psychologické otázky interakce a motivace, včetně kognitivních a afektivních stránek činnosti dělníků. Jejich typické a hromadně se vyskytující, společensky závažné představy, názory a přesvědčení, aspirace i emoce mají aktivní funkci při odstraňování kapitalismu i výstavbě socialismu.

Utváření psychologie dělnické třídy podléhá jak obecným sociologickým zákonitostem, tak sociálně psychologickým zákonitostem působení a rozvoje meziosobních vztahů a individuálně psychologickým zákonitostem utváření osobnosti. Odvozenost fungování sociálně psychologických mechanismů od stupně vývoje určujících oblastí společenského života nijak nesnižuje jejich význam pro fungování mechanismů sociologických; „...revoluce nevzniká z každé revoluční situace, nýbrž jenom z takové, kdy se k ...objektivním změnám přidružuje změna subjektivní...“ [Lenin 1957: 212]. Subjektivní podmínky nejsou sice redukovatelné na podmínky výhradně psychologické, vždy jsou však psychologicky zprostředkovány. Příslušníky dělnické třídy společně sdílené emoce a jejich ideologická přeměna v cílově zaměřené motivy činnosti jsou přitom zároveň součástí objektivně existujících podmínek v celkové společenské situaci. Psychologie dělnické třídy se tedy vyznačuje dialektickou souvislostí jejího působení jako objektivní determinace možnosti kolektivních akcí jejích příslušníků a revolučních přeměn společnosti a jako subjektivního faktoru uskutečnění těchto přeměn.

Jako podmíněný i podmiňující článek zprostředkování mezi sociálně ekonomickým postavením dělnické třídy a dalšími složkami subjektivních podmínek realizace historické úlohy této třídy, zvláště ideologickou připraveností jejích příslušníků, je společná psychologie dělníků též záměrně ovlivnitelná. Rovněž tento proces probíhá v dialektice determinace a jejího cílevědomého využití. „Společenské vztahy mají svou vlastní logiku. Za určitých vzájemných vztahů budou lidé nezbytně cítit, myslet a jednat určitým způsobem, a ne jiným. Proti této logice by veřejně činný pracovník také marně bojoval: přirozený běh věcí [tj. ona logika společenských vztahů] by zmařil každé jeho úsilí. Ví-li však, v kterém směru se mění společenské vztahy v důsledku daných změn ve společensko-ekonomickém výrobním procesu, vím také, v kterém směru se mění sociální psychika, a mám možnost na ni působit. Působit na sociální psychiku znamená působit na dějinné události. V jistém smyslu tudíž mohu dělat dějiny a nemusím čekat, až se „udělají.“ [Plechanov 1960: 510].

Ze vzájemné podmíněnosti kauzality a finality, objektivního a subjektivního, spontánního a záměrného v procesu utváření a v sociálním působení třídního vědomí musí vycházet i vědecky podložené plánovitě ovlivňování stávající psychologie dělnické třídy. Na tom je založena i strategie a taktika politicko-organizačního a ideologického předvoje této třídy, komunistické strany,

kteřá je nositelem a zároveň vrcholným institucionálním výrazem realizace její historické úlohy. Vyrůstá z této třídy, ale přerůstá každodennost jejího vědomí a psychologie právě vnášením cílevědomosti do kolektivních akcí jejich příslušníků. Tím, že dělnické třídy poskytuje celkovou orientaci a koordinuje činnost všech členů společnosti v jejím i jejich zájmu, rozšiřuje své funkce přirozeně na politické, ekonomické a ideologické řízení celé společnosti, opět zprostředkovávané též sociálně psychologickým působením na vědomí a způsob života každého jedince.

Odlišnost psychologie dělnické třídy od psychologie ostatních tříd a vrstev socialistické společnosti vyplývá, stejně jako další sociální rozdíly mezi těmito skupinami, především z toho, že ani v současné době dosažená úroveň rozvoje výrobních sil nedostačuje ještě zcela k odstranění rozdílných vztahů k výrobním prostředkům. Zvláštnosti psychologie dělnické třídy jsou podmíněny její vedoucí úlohou, související i v oblasti tvorby společenského vědomí s tím, že tato třída je hlavním iniciátorem změn v celém životě společnosti. Vzhledem k jejímu systémovému charakteru nabývá každý psychologický rys, vstupující do psychologie třídy, ve vzájemném sepětí s dalšími rysy nových kvalit, třídní specifičnosti, trvalosti, případně dominantnosti. Psychologie dělnické třídy se od psychologie ostatních tříd a vrstev proto liší nikoli tím, že by se mezi jejich příslušníky analogické rysy a vlastnosti nevyskytovaly, ale tím, že se u nich masově nevyskytují právě ve specifické, příznačné kombinaci s dalšími.

Sociologicky příznačnou psychologii dělnické třídy nepřejímají přitom dosud všichni příslušníci a všechny dílčí podskupiny této třídy. Aktuálním úkolem výstavby socialismu je právě postupné vyrovnávání rozdílů v motivaci, postojích a hodnotových orientacích, vzniklých bezprostředně v důsledku rozdílného sociálně ekonomického a kulturně technického rozvoje jejich jednotlivých vnitrotřídních vrstev. Homogenizace psychologie příslušníků této třídy, umožňovaná jejich politickým a ideologickým sjednocováním na základě stírání relativních rozdílů v jejich životních podmínkách, urychluje potom naopak důslednou sociální homogenizaci této třídy.

Psychologie dělnické třídy jako vědní podobor umožňuje sociologii hlouběji postihnout zvláštnosti způsobu života příslušníků jednotlivých tříd a vrstev i dynamiku sociálně třídní struktury společnosti. Sociální psychologii poskytuje konkrétní východiska výkladu vzájemného sepětí společenské a individuální psychologie. Obecné psychologii stanoví metodologický rámec výzkumu daných typů osobnosti. Svojí návazností na pojetí psychologických jevů jako sociálně ekonomicky podmíněných stránek společenské skutečnosti se přitom současně marxisticko-leninská psychologie tříd zásadně odlišuje od veškerých nemarxistických pokusů zaměřit rozbor objektivně určeného postavení různých tříd pouhým rozbořem subjektivních, hromadných, ale často ne zcela adekvátních představ jejich příslušníků o tomto postavení.

Sama sociální psychologie nemůže při své dosud převládající, nezřídka nedostatečně sociální výzkumné orientaci, v níž světonázorové vymezení je v rozporu s tradičním oborovým omezením, souhrnně postihnout psychologii tříd. Tento předmět zkoumání naopak vyžaduje rozhodné rozšíření jejího současného zaměření a důsledné spojení se sociologií a dalšími společenskými vědami, vycházejícími z* historického materialismu. Teprve ve skutečně interdisciplinárním pojetí je třída velkou skupinou jak s určujícími sociálně ekonomickými znaky, tak s vědecky postihnutelnými znaky sociálně psychologickými. Psychologie dělnické třídy získává potom v takovém výzkumném programu definitorickou funkci podstatných, s jejím historickým posláním spjatých znaků,

gnoseologickou funkci odrazu životních podmínek i sociologickou funkci motivačního zdroje činnosti jejích příslušníků. Konkrétní poznatky o psychologii dělnické třídy u nás může však v konfrontaci s praktickou zkušeností a dosažitelnými sociologickými údaji přinést pouze na tento předmět zaměřené empirické šetření.

Výrobní kolektiv a osobnost dělníka

Jedinec je jako sociální kategorie především nositelem, nikoli hlavním tvůrcem převládajícího způsobu života a typických osobnostních rysů v dané společnosti a třídě. Podmíněnost jeho znaků sociálně třídní strukturou společnosti mu prvotně zprostředkovávají skupiny, jejichž je objektivně členem, druhotně však také skupiny, k nimž subjektivně zaujímá hodnotící postoje. Referenční skupinou ve smyslu zdroje ovlivňování motivace a činnosti může být přitom pro jedince jak jeho vlastní skupina, tak i skupina jiná, původně cizí. Tyto sociální objekty individuální orientace mu poskytují vzory skupinově nebo celospolečensky žádoucích činností, včetně příslušných norem a hodnot. Mohou působit jako komparativní, sloužící ke srovnávání projevů způsobu života, nebo normativní, přenášející přímo požadavky na jeho utváření. Přípravují jedince pro plnění úkolů, které před něj budou postaveny v budoucnosti, a umožňují mu pochopení komplementárních úloh dalších členů společnosti. Zvláštní případ takového působení představují referenční jedinci, personifikované vzory činnosti reprezentují určité skupiny, a hromadné sdělovací prostředky, zprostředkovávající příjemcům společenskou a třídní zkušenost nejčastěji ve dvoustupeňovém toku komunikace, v němž masový vliv koncepčních pracovníků těchto prostředků jako specifické referenční skupiny je posilován mezosociální diskusí v malých skupinách.

Referenční skupiny se ustavují podle daných rovin organizace společnosti a v rámci jejích institucí. Ve vztahu ke kolektivní, s tímto procesem vzájemně spjaté zkušenosti se v individuální zkušenosti organizují osobní zájmy a světónázorově podložené hodnoty jedince. S tím se dále vzájemně podmiňuje výběrová interakce a utváření osobnosti jako výrazu internalizace této interakce, souhrnu životních zkušeností představujících vnitřní podmínky, přes něž působí vliv vnějšího prostředí. Výsledkem tohoto procesu je nakonec nejen jedinečné osobnostní přizpůsobení prostředí, ale též schopnost překročení rámce prostředí [Kon 1971] původní vlastní skupiny, projevující se v určitém zaměření individuálního subjektu jednání a struktuře jeho dalších konkrétních aktivit [Norakidze 1969]. Působení referenčních skupin takto spojuje determinující sociálně ekonomické postavení s osobnostními rysy jedince. Zkoumání těchto skupin je proto předpokladem interpretace chování, konfrontující jej nejen s nejbližším okolím, ale též s celkovou sociálně třídní strukturou společnosti.

Menší skupiny, které přenášejí k jedinci přímé nebo nepřímé třídní určení a které jsou samy obvykle rovněž produkty tohoto určení [Filipcová, Filipec 1976], představují součást větších celků a jejich příslušníci jsou tak zároveň uvědomělými nebo neuvědomělými představiteli jedné nebo několika daných tříd či vrstev. V průběhu vývoje jedince, jeho psychického dozrávání, dochází právě k orientaci na širší sociální celky a místo dílčích skupin se referenční stává nejčastěji třída. Identifikace se zájmy určité třídy a internalizace jejích norem a hodnot, přejímání její ideologie za vlastní světový názor však nevyplyvá samočinně z třídní příslušnosti. Konkrétní obsah normativního působení referenčních skupin i jeho sociologické a sociálně i individuálně psychologické

důsledky se nejzásadněji liší v závislosti na antagonistickém a neantagonistickém charakteru mezitřídních vztahů v dané společnosti. Příslušník jedné z tříd se může zaměřit na referenční skupinu, která je součástí jiné třídy nebo součástí jeho třídy vlastní a z důvodů nedostatečné třídní uvědomělosti ovlivňuje jeho individuální psychologii ve směru protikladném jeho objektivním zájmům, vyvolává konflikty mezi ním a ostatními příslušníky třídy a v masovějším měřítku potom snižuje účinnost společenského působení této třídy. Na určitém stupni vyspělosti třídy a v důsledku zformování jejího politicko-organizačního předvoje však začíná převládat vliv referenčních skupin, prosazujících kolektivní cíle této třídy.

Nejvlastnější referenční skupinou příslušníků dělnické třídy, jejich společným sociálním prostředím a hlavní determinantou jejich způsobu života jsou pracovní a v užším smyslu zejména výrobní skupiny. Spolu s přirozeným zařazením v dalších malých skupinách spojuje členství v pracovní skupině dělníka s jeho třídou i společností. „Duševní schopnosti a vývoj velké většiny lidí se nutně vytvářejí v závislosti na jejich obvyklém zaměstnání“ [Marx 1954: 390]. Rozhodující význam pracovních skupin a především kolektivů pro utváření psychologie dělnické třídy vyplývá z toho, že společná vysoce organizovaná pracovní činnost patří k jejím základním, od ostatních skupin ji odlišujícím třídotvorným znakům. Kolektiv v normativním sociologickém smyslu přitom představuje současně zvláštní, vývojově vyšší typ malé, vzhledem k životu příslušníků dělnické třídy primární či semiformalizované primární skupiny. Vyznačuje se existencí společných cílů jeho členů vykonávajících společensky užitečnou práci a politickou činnost v ideové jednotě, na základě vzájemné pomoci a spolupráce i na základě obdobných hodnotových orientací [Kogan 1970]. Socialistické normy a meziosobní vztahy v něm posilují odpovědnost a ukázněnost, kritičnost i sebekritičnost, iniciativu, soutěživost a individuální i skupinovou kreativitu. V takových konkrétních projevech vztahů mezi členy kolektivu i obdobných vztahů mezi kolektivy dochází k realizaci hodnot socialistické společnosti [Hiebsch 1976]. Kolektiv se potom stává také základním, typu jejího uspořádání odpovídající jednotkou této společnosti.

Sociální struktura kolektivu je určena společenskými výrobními vztahy i cíli prosazovanými organizační činností příslušných institucí. Jeho sociálně psychologická struktura je určena jak výrobně ekonomickou, tak sociálně politickou funkcí, kterou v souvislosti se svým zařazením v rámci vyšší hospodářské jednotky plní. Kooperace v kolektivu předpokládá a zároveň vyvolává koordinaci, návaznost a vzájemnou stimulaci činností. Kolektiv má proto vždy ještě obecnější funkci organizační, regulační či normativně hodnotovou, informační a kontrolní [Jovčuk-Kogan 1972]. Kolektivem podněcované pracovní, politické a kulturní aktivity jednotlivých dělníků přitom spolupůsobí na jeho další, objektivními zákonitostmi celospolečenského vývoje podmíněný rozvoj, zpětně ovlivňující osobnostní rysy jeho členů. Spontánní působení i všestranné zájemné využívání sociálně psychologického vlivu kolektivu na příslušníky dělnické třídy a jejich prostřednictvím i na ostatní členy společnosti vyúsťuje nakonec v utváření celého socialistického způsobu života.

Intenzita působení kolektivu na vlastní členy zvyšuje jeho sociální stejnorodost a vnitřní soudržnost. Vědomí příslušnosti k takové skupině a míra spokojenosti s ní se vzájemně podmiňuje s produktivitou kolektivu, vyplývající jak z jeho struktury, hierarchie postavení a komunikačních kanálů i osobních vlastností členů, tak z jeho funkčního místa v dané organizaci, vztahů s jinými skupinami a povahy zadaného úkolu. Tyto faktory spoluurčují způsob vedení

a motivování členů kolektivu k efektivnímu plnění tohoto úkolu, emocionální vztahy mezi nimi, morálku, tradici a klima skupiny. Kolektiv zprostředkovává spojení osobní a společenské práce, individuální účast na celospolečenském řízení, prosazování vědeckotechnické i kulturní revoluce. K organizování a intenzifikaci těchto procesů dochází v důsledku zvyšování vzdělání a kvalifikace dělníků, včetně osvojení zásad vědeckého řízení, i v důsledku všeobecné racionalizace a optimalizace jejich práce. Svým působením umožňuje kolektiv též přenos celospolečensky působící stimulace, která jako psychologický aspekt sociologického významu vychází v socialistické společnosti — na rozdíl od manipulace vědomí za kapitalismu — z reálných potřeb a objektivních zájmů příslušníků dělnické třídy.

Pracovní a společensko-politické činnosti vyjadřují kvality osobnosti a charakterizují jedince nejen jako pracovníka, ale i jako občana socialistické společnosti. Dělníci se ve svých pracovně profesních i občanských funkcích přitom podílejí právě na těch formách činností, které mají vysoce ideový, intelektuální obsah a bezprostředně sociální, kolektivní charakter. Významná je rovněž jejich masová účast na činnostech věnovaných společnosti bez nároků na odměnu. Spolu s dalšími aktivitami ve volném čase, celospolečensky usměrňovanými v souladu s objektivními zájmy dělnické třídy, umožňují tyto změny v jejím způsobu života vyrovnávat dosavadní sociální nerovnost práce a omezující vliv některých výrobních činností na rozvoj osobnosti. Poskytují dělníkům rovnoměrné možnosti kulturního, duchovního růstu v pracovní i mimopracovní oblasti.

„Nové síly společnosti k tomu, aby působily jak náleží, potřebují jenom jedno: aby jim vládli noví lidé, a těmito novými lidmi jsou — dělníci.“ [Marx, Engels 1962: 4]. Zevšeobecnění objektivních podmínek práce, k němuž dochází v průběhu výstavby socialismu a v němž se nejvýrazněji prosazuje kolektivní povaha a sociální forma práce, umožňuje zároveň převratné uvolnění subjektivních sil pracujících, především opět dělníků. Propojení předmětně výrobních a lidsky individuálních stránek jejich aktivity je přitom podmíněno souběžným utvářením a prohlubováním třídně politického, světonázorového profilu jejich osobností. Hromadné změny na straně subjektu se současně stávají objektivně působící silou. „Růst významu subjektivních faktorů vývoje socialistické společnosti nespočívá v zmenšování významu objektivních zákonitostí, nýbrž naopak v jejich využívání a je tak sám objektivní zákonitostí“ [Hahn 1975: 44—5].

K nejvýznamnějším znakům socialistického typu osobnosti, jejichž výskyt je v současné době u dělníků zjišťován, patří kladné postoje k socialistickému vlastnictví a státu, k práci i člověku. Tyto znaky vyplývají z pochopení zásadního souladu společenských a individuálních zájmů, z chápání práce jako služby společnosti a z kolektivismu, orientace jedince na spolupráci s ostatními členy společnosti [Smirnov 1971]. Běžná meziosobní interakce, interakce spjatá s nadosobním hlediskem funkcí, a tedy v pravém smyslu sociální, i konečně interakce se sebou samým umožňuje jedinci sebeutváření osobnosti, vlastní aktivaci, orientaci a autoregulaci. Kolektiv mu přitom zprostředkovává osvojování nových životních podmínek jako pole možných aktivit a optimalizaci individuální volby činností při zachovávání kulturního dědictví a živých tradic. Masové rozšíření uvedených osobnostních rysů mezi příslušníky dělnické třídy i stále rostoucím počtem ostatních členů socialistické společnosti je projevem zakotvenosti a zároveň individualizace obecných zákonitostí vývoje této třídy a společnosti v jejich každodenním životě. Psychologie dělnické třídy tedy takto zprostředkovává realizaci jejího poslání jako subjektu a zároveň objektu sebezměny společnosti i osobnosti.

Nejvýraznějším příkladem uvedených znaků kolektivu a osobností jeho členů jsou u nás brigády socialistické práce, komplexní racionalizační brigády a další skupiny zapojené v socialistickém soutěžení, včetně hnutí zlepšovatelů, novátorů a vynálezců. Na dělníky působí rovněž výrazné osobnosti z historie třídních bojů i současnosti výstavby socialismu. Zaměření připravovaného výzkumu dělnické třídy na výrobní kolektivy umožňuje nejen běžné dodatečné třídění metodologicky nejsnáze zjištělných výpovědí jedinců podle jejich sociálně ekonomických znaků, ale též souběžné zjišťování objektivní příslušnosti k dělnické třídě a k určitému výrobnímu kolektivu a subjektivního vztahu dotazovaných k těmto skupinám. Důraz na rozbor sociálně psychologického vlivu prostředí v této kombinaci zdánlivě paradoxně, ale efektivně přispívá k prohloubení sociologického charakteru výzkumu dělnické třídy.

Konfrontace takových kolektivů s jinými pracovními skupinami, postrádajícími tyto kvalitativní znaky a vykazujícími nižší kohezi i výkon, včetně srovnání postojů příslušníků různých dělnických generací a různých dělnických i nedělnických skupin, musí být založena na důsledném rozlišování zdrojů a mechanismů sociálně psychologického vlivu referenčních skupin na jedince, objektivního působení a subjektivního hodnocení příslušných faktorů i objektivně ověřitelných údajů o těchto skutečnostech a subjektivních výpovědích o jejich hodnoticích reflexích. Pouze tak mohou být postiženy obecné, podstatné znaky dělnické třídy na všech úrovních jejího zkoumání.

Ověření teoretické a metodologické nosnosti předloženého výzkumného programu a obsahové naplnění jeho uvedených obecných premis, jejich konkretizace, interdisciplinární rozpracování, případně modifikace, jsou jedním z cílů připravovaného empirického šetření dělníků na vybraných československých závodech.

Literatura

- Engels, B.: *Postavení dělnické třídy v Anglii*. Spisy, sv. II. Praha, SNPL 1956.
- Filipcová, B. — Filipec, J.: *Různoběžky života*. Praha, Svoboda 1976.
- Hahn, E.: *Objektive Gesetzmässigkeit und bewusstes Handeln in der sozialistischen Gesellschaft*. Berlin, Akademie Verlag 1975.
- Hiebsch, H.: *Sociálnopsychologické základy formovania osobnosti*. Bratislava, Práca 1976.
- Huláková, M.: *Reality, Conception and Research of the Working Class*. Referát pro 9. světový sociologický kongres, Uppsala 1978. ÚFS ČSAV 1978.
- Jovčuk, M. T. — Kogan, L. N. (vyd.): *Duchovnyj mir sovětskogo rabočego*. Moskva, Nauka 1972.
- Kogan, L. N.: *Socialnoje planirovanije. Rabota, obrazovanije, byt*. Moskva, Nauka 1970.
- Kon, I. S.: *Sociologie osobnosti*. Praha, Orbis 1971.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 21. Praha, Svoboda 1957.
- Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1954.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha, SNPL 1958, *Spisy*, sv. 12. Praha, SNPL 1962.
- Norakidze, V. G.: *K voprosu o formirovanii charaktera ličnosti*. In: *Problemy ličnosti*, Moskva, Mysl 1969.
- Plechanov, G. V.: *Vybrané filosofické spisy*, sv. 2. Praha, Svoboda 1960.
- Smirnov, G. L.: *K voprosu o koncepcii socialističeskogo tipa ličnosti*. *Voprosy filosofii* 1971, č. 1.
- Šaronov, V. V.: *Psychologija klassa*. Izd. Leningradskogo universitěta 1975.
- Uledov, A. K.: *Struktura společenského vědomí*. Praha, Svoboda 1973.

Резюме

Влачил Я.: Психологические перспективы исследования рабочего класса

Исследование рабочего класса как субъекта параллельного преобразования общества и самого себя, должно охватывать также его сознание и психологию, в которых проявляется единство отражения жизненных условий и мотивировка их целенаправленного преобразования. Знание позиций и социальных источников, а также результатов их формирования является предпосылкой эффективного воздействия на активность представителей этого класса. Постигание психологических переменных величин как звеньев посредничества между исторической каузальностью и политической финальностью связано с однозначным определением психологии класса как общего предмета и одновременно ветви социологии и социальной психологии. Понимание решающего социально-экономического определения сознания, обратного воздействия сознания на бытие и взаимного обусловливания индивидуальной, групповой и общественной психологии принципиально отличает при этом марксистско-ленинский подход от экономического и психологического редукционизма.

Исследование социальных и индивидуальных психологических аспектов активности рабочего класса, необходимое для более глубокого постижения его исторической миссии, определяемой объективными и субъективными условиями, исходит из влияния референтских групп, прежде всего производственных коллективов крупных заводов, на формирование социалистического типа личности рабочих с мировоззрением и образом жизни, отвечающим новому типу устройства общества. Подчеркивание психологического значения взаимного воздействия этой среды, наоборот, усиливает социологический характер этого исследования. Мобилизация социальных резервов на основе дальнейшего объединения индивидуальных и коллективных интересов, социально-экономической и социально-психологической гомогенизации рабочего класса и всего общества в нем отражена и одновременно проектирована в конфронтации с объективными данными и субъективными высказываниями о положении и роли этого класса.

Summary

Vláčil J.: Psychological Prospects in Working-class Research

The research into the working class as subject of a parallel transformation of society and of its own self must necessarily involve its consciousness and psychology wherein the unity of the reflection of living conditions and the motivation of their purposeful transformation manifests itself. The familiarity with attitudes as well as with the social resources and consequences of their formation is a precondition of exerting an effective influence upon the members of this class. The conception of psychological variables as mediating links between historical causality and political finality is closely linked with the unambiguous definition of class psychology as a common subject and simultaneously a subdiscipline of sociology and social psychology. It is by comprehending the decisive socio-economic determination of consciousness, the feed-back impact of consciousness upon being and the mutual conditioning of individual, group and social psychology that the Marxist-Leninist approach substantially differs from economic and psychological reductionism.

The research into social- and individual-psychological aspects of working-class activity (which is certainly inevitable if we are to arrive at a more fundamental comprehension of its historical mission ensuing from both objective and subjective conditions) attach particular significance to the influence of reference groups — primarily of big-enterprise working collectives — upon the formation of the worker's personality of a socialist type whose world view and way of life correspond to the new type of social order. In fact the emphasis laid on the psychological relevance of this interaction environment reinforces the sociological character of such a research. The mobilization of social resources by means of a further integration of individual and collective interests on the one hand and a socio-economic and sociopsychological homogenization of the working class and of the whole society on the other is reflected here, and simultaneously projected in the confrontation of objective data and subjective statements concerning the position and task of the class referred to.

Problematika spojená s analýzou gnoseologické hodnoty hypotézy ve vědeckém poznání nahývá jak v marxistické, tak i soudobé nemarxistické literatuře věnované otázkám metodologie vědy a vědeckého poznání stále více na významu. Tato skutečnost je vyvolána v první řadě požadavky soudobého vědeckého bádání, zejména stále se zvyrazňujícího trendu usilujícího o maximální zefektivnění vědeckovýzkumných procedur.

Budeme-li přistupovat k hypotéze z hlediska víceméně historického, pak je třeba konstatovat, že patří mezi velmi staré prostředky vědeckého poznání. S tvorbou hypotéz se můžeme setkat již v antické vědě, v níž zpravidla v jistém slova smyslu „syntetizovaly“ relativně uzavřený stupeň poznání. Hypotéza v antické vědě představuje velmi často pokus o do jisté míry organické spojení poznatků antické vědy s domněnkami a dohady.

B. Engels ve své *Dialektice přírody* nazývá hypotézu „vývojovou formou přírodovědy“. Tím současně poukazuje i na gnoseologickou funkci hypotézy, kterou koncipuje na základě zkušeností přírodovědy, zejména devatenáctého století. Podle jeho názoru je hypotéza jednou z forem, jíž se ubírá vědecké poznání.

V rovině metodologického myšlení, které je spojeno převážně s vědou devatenáctého století, lze charakterizovat vztah mezi hypotézou a vědeckou teorií přibližně takto:

Hypotéza představuje určitý „projekt“ vztahů či souvislostí mezi jevy, jejichž existenci předpokládáme. V případě, že je existence těchto vztahů či souvislostí experimentálně potvrzena, mění se hypotéza ve vědeckou teorii.

Podle takového (jak je zřejmé, víceméně vágního) pojetí vztahu hypotézy a vědecké teorie je z hlediska vývoje vědeckého poznání každá hypotéza od souzena buď k tomu, aby byla vyvrácena (a v tomto případě zřejmě nahrazena jinou hypotézou), či aby se změnila ve vědeckou teorii. Rozvoj vědy se pak jeví, můžeme-li to říci zjednodušeně, jako experimentální verifikace či falzifikace hypotéz.

Na přelomu devatenáctého a dvacátého století, kdy se prostředky a metody vědeckého poznávání stávají samy předmětem vědeckého studia, se začínají objevovat další požadavky na tvorbu či formulaci hypotéz. Snad nejzávažnějším z nich je, aby hypotéza byla formulována v souladu se základními pravidly logiky. Verbálně je tento požadavek zpravidla formulován tak, že správně koncipovaná hypotéza by neměla obsahovat logický spor.

Velmi cenné myšlenky pomáhající specifikovat charakter a postavení hypotézy ve sféře vědeckého poznání můžeme najít i v pracích klasiků marxismu-leninismu.

I když se zde až na velmi vzácné výjimky neshledáváme s explicitními úvahami o hypotéze, lze mnohé vyvodit z obecných základních charakteristik

dialektické metody. Hypotéza v rámci tohoto metodologického přístupu představuje svým způsobem dialektickou negaci izolovanosti konkrétní empirické faktografie, ale současně její „obsahovost“ je právě touto empirickou faktografií do značné míry určena. Představuje tak svým způsobem první závažný průmět úrovně teoretického rozvoje dané vědecké disciplíny do sféry empirické faktografie. Ve vztahu k vědecké teorii pak hypotéza ve světle dialekticko-materialistické metodologie představuje jistý výchozí bod, který je určen nikoli jen k verifikaci či falzifikaci (jak tomu do značné míry je i v dnešní neopozitivisticky orientované metodologii vědy), nýbrž v první řadě k tvůrčímu rozpracování. Ve srovnání s vědeckou teorií je hypotéza svým způsobem „abstraktnější“. Postupuje-li vědecké poznání, jak zdůrazňuje K. Marx, od konkrétního k abstraktnímu a opět ke konkrétnímu, pak proces rozvoje hypotézy v teorii znamená současně v tomto smyslu i její konkretizaci. Hypotéza je tedy v pojetí dialekticko-materialistické metodologie vědy nutnou a zákonitou etapou ve vývoji vědeckého poznání.

V soudobé literatuře existuje celá řada vymezení pojmu hypotézy. Není naším úkolem se zabývat analýzou či hodnocením těchto „definic hypotézy“, i když by i tato práce přinesla jistě řadu zajímavých poznatků. Některá vymezení pojmu hypotézy ztotožňují hypotézu s domněnkou, či dokonce s tzv. předběžnou domněnkou. (Tento názor je např. obsažen v *Malé encyklopedii logiky*, vydané v Polsku [1970].

Domníváme se, že takové pojetí hypotézy značně nivelizuje její funkci v rozvoji vědeckého poznání. Domněnka, či dokonce předběžná domněnka, je zpravidla formulována jako projev prvního ujasnění si problematiky ze strany badatele. V tomto smyslu pak je v mnohém určována subjektivním přístupem badatele daleko výrazněji než stupněm objektivní dosavadní znalosti předmětu zkoumání. Na domněnku, či prvotní domněnku, lze jen velmi těžko klást takové požadavky, které z hlediska moderní logiky klademe na hypotézu. Řada marxistických autorů se k takovému pojetí hypotézy staví zcela odmítavě. (Například P. V. Kopnin ve své monografii věnované hypotéze [Kopnin 1962] nebo Korch a Grunvald ve svém vystoupení na konferenci věnované otázkám hypotézy a jejího postavení ve vědě [Korch-Grunvald 1967].

Přesto však i v marxistické literatuře se termín hypotéza užívá ve velmi širokém slova smyslu. Za hypotézu je považováno každé nové libovolné tvrzení vědy, které dosud neprošlo praktickou prověrkou a splňuje jisté formální náležitosti. I když zdůrazníme, že každé vědecké tvrzení musí odpovídat určitým logickým pravidlům, je takovéto pojetí hypotézy značně široké. Poněkud přesnější vymezení pojmu hypotézy obsahuje monografie A. P. Chilkeviče [Chilkevič 1974] věnovaná gnoseologické podstatě hypotézy.

Hypotéza je zde pojímána jako vědecké tvrzení (či soubor vědeckých tvrzení) obsahující nové poznání (vyjádřené explicitně či implicitně), které je již do značné míry zdůvodněno analýzou získaného faktického materiálu, jejímž základem jsou objektivně platné zákony té sféry objektivní reality, k níž se daná hypotéza vztahuje.

A. P. Chilkevič sice nepoužívá doslovně tohoto sevřeného vymezení, ale lze je zcela jednoznačně konstruovat na základě jeho úvah obsažených v první kapitole citované práce. Domníváme se, že takové pojetí hypotézy může být zcela dobrým východiskem i našich úvah.

Pokusme se nyní o jistou analýzu tohoto vymezení hypotézy. V první řadě je hypotéza charakterizována jako „vědecké tvrzení“ či „soubor vědeckých tvrzení“. Tento požadavek obsahuje v sobě nutnost formulace hypotézy v sou-

ladu jednak s obecně logickými pravidly vědeckého myšlení, jednak nutnost formulovat hypotézu v jazyce, jehož formální i obsahové charakteristiky odpovídají stupni rozvoje dané vědecké disciplíny. Stručně lze říci, že za hypotézu lze považovat pouze takové vědecké tvrzení (či soubor vědeckých tvrzení), které vyhovuje obecně metodologickým požadavkům i požadavkům určeným specifikou té které vědy.

Druhým význačným rysem tohoto pojetí hypotézy je skutečnost, že hypotéza musí obsahovat určitý stupeň nového poznání. To je jeden ze základních bodů odlišujících hypotézu od domněnky. V tomto smyslu hypotéza není jen formou přístupu k nové oblasti zkoumání, nýbrž je i svým způsobem koncentrovaným vyjádřením nových poznatků, velmi často dosud neintegrováných v dané oblasti. Není tak již jen „projektem“ možných vztahů či souvislostí mezi jevy, nýbrž je vyjádřením (byť fragmentárním) již poznáných vztahů a souvislostí. V tomto smyslu tedy hypotéza není jen úvodním předpokladem vědeckého zkoumání, nýbrž je již určitou formou vyjádření té či oné jeho etapy.

Velmi důležitý požadavek se vztahuje ke zdůvodnění onoho „nového poznání“, které hypotéza obsahuje. Jeho zdůvodnění je prováděno na základě analýzy „skutečného faktického materiálu“, tzn. poznatků o sledované oblasti. Základním metodologickým nástrojem této analýzy poznatků o dané oblasti jsou potom již potvrzené objektivně platné zákonitosti. Znamená to, že hypotéza (například na rozdíl od domněnky) vzniká za součinnosti dosažené úrovně teoretického bádání příslušné vědní disciplíny a všech, i těch nejnáročnějších metod vědeckého poznání, jako je abstrakce, analýza atd. Podstatný podíl na formování hypotézy mají pak i logické principy a zákony.

Velmi důležitou funkcí hypotézy je spojení nového poznání, charakterizovaného empirickou fakticitou, se základními zákony a teoretickou výstavbou dané disciplíny. S rozvojem vědy, zejména s důslednějším propracováním teoretických systémů vědy, nabývá tato funkce neustále na významu. Hypotéza tak představuje mimo jiné i začlenění nových (faktických) poznatků do teoretického systému příslušné vědy.

V literatuře věnované problémům koncipování hypotézy (zejména v literatuře první poloviny sedmdesátých let) se můžeme setkat se sérií úvah snažících se postihnout gnoseologickou funkci hypotézy. Velmi důsledně se touto problematikou zabývají práce A. P. Chilkeviče [Chilkevič 1974] a H. Korcha [Korch 1972]. Požadavky na gnoseologické vlastnosti hypotézy vyskytující se v těchto pracích lze shrnout zhruba takto:

Hypotéza musí vzhledem k danému stupni rozvoje vědy objasňovat celou třídu jevů, k nimž se vztahuje, a to takovým způsobem, aby objasnění či vysvětlení, které podává, nebylo v rozporu s platnými vědeckými zákony. V tomto smyslu zvláštní místo zaujímají hypotézy, které se obsahově váží i vypovídají přímo o platnosti vědeckých zákonů. Takové hypotézy lze v rámci každé konkrétní vědy považovat za bázi, na níž jsou konstruovány hypotézy další. Musí proto obsahovat celou sféru platnosti příslušného zákona.

Správně utvořená hypotéza musí mimo jiné obsahovat i určitý zcela konkrétní a principiálně realizovatelný návrh způsobu svého prověření. Hypotéza, která je koncipována v takové rovině, že je principiálně neověřitelná, je vědecky bezcenná. Ověření hypotézy nelze z hlediska moderní dialektické metodologie ztotožnit s její „prostou verifikací“. Ověřením se hypotéza nejen potvrzuje (či vyvrací), nýbrž i propracovává, konkretizuje a upřesňuje (nebo koriguje či transformuje hypotézu jinou).

Dalším nutným rysem z hlediska gnoseologické funkce hypotézy je schopnost nejen uspokojivě (tzn. vzhledem k danému stupni rozvoje vědy) vysvětlit tu třídu jevů, k jejímuž vysvětlení byla hypotéza koncipována, nýbrž i umožnit vysvětlení daleko širšího okruhu jevů [přinejmenším těch, které byly vysvětleny nebo které jsou vysvětlitelné bez dané hypotézy]. Jedině tak může být hypotéza krokem vpřed v rozvoji vědeckého poznání.

Další z požadavků kladených na koncipování hypotézy se týká její formulace. Zdůrazňuje totiž nutnost formulovat hypotézu co nejjednodušším možným způsobem. Smysl tohoto požadavku je pochopitelný, vztáhneme-li jej k běžné vědecké praxi.

Abychom naše obecné charakteristiky hypotézy relativně vyčerpali, je třeba zmínit se ještě o druzích hypotéz. Klasifikace hypotéz je snad tou oblastí úvah o hypotézách, kde panují největší názorové rozdíly. Přesto však můžeme rozdělit všechny klasifikační přístupy k hypotézám zhruba do dvou okruhů. První okruh zahrnuje klasifikace víceméně principiální, tj. takové, které se snaží rozdělit či klasifikovat hypotézy podle jejich podstatného obsahového určení. Druhý okruh můžeme s jistými výhradami označit jako „utilitární“ či „kontextuální“. Představují jej klasifikace hypotéz, při nichž rozhodujícím kritériem je užití hypotézy v daném kontextu vědecké práce či vědeckého poznání.

Jako příklad prvního okruhu můžeme uvést například klasifikaci, kterou užívá ve své práci věnované problematice metodologie vědy V. Filkorn [Filkorn 1960: 231]. Rozděluje hypotézy na tzv. prvotní hypotézy (tj. hypotézy, které jsou výrazem víceméně prvotní orientace badatele v dané oblasti) a vědecké hypotézy v pravém slova smyslu. Požadavky na vědecké hypotézy v pravém slova smyslu jsou podle něho daleko vyšší než požadavky na hypotézy prvotní. U prvotní hypotézy je v tomto pojetí například přijatelný i jistý stupeň vágnosti, všeobecnosti atd. Vědecká hypotéza v užším či pravém slova smyslu pak už musí odpovídat přísným logickým požadavkům, tak jak jsme se o nich zmiňovali výše.

Jiným příkladem „principiální“ klasifikace hypotéz je rozdělení, které ve své již zmíněné práci užívá H. Korch. Rozděluje hypotézy v zásadě na dva druhy. Hypotézy deskriptivní, které jsou víceméně v rámci dané vědy konvenčně uspořádaným popisem empirických daností, a hypotézy explanační. Charakteristickým rysem explanační hypotézy je schopnost vysvětlit danou empirickou fakticitu ze základních zákonů platných v dané oblasti vědy či pomocí jiných obecných tvrzení, která buď ze zákonů vyplývají, nebo nejsou s nimi v logickém sporu.

Jako příklad druhého okruhu klasifikace hypotéz (který jsme označili jako utilitární či kontextuální) můžeme uvést rozdělení, které používá F. Zich [Zich 1976]. Ve své práci věnované problematice metodologie sociologických výzkumů uvádí tyto typy hypotéz:

1. východisková hypotéza
2. pracovní hypotéza
3. statistická hypotéza

Autor se odvolává na to, že s tímto členěním se můžeme setkat u většiny našich sociologických výzkumů a že jej lze považovat z hlediska sociologického zkoumání za běžné.

V literatuře věnované otázkám metodologie vědy se setkáváme ještě s dalším tříděním hypotéz. [Toto třídění je však méně obvyklé, i když zejména vzhledem ke společenským vědám je poměrně závažné.] Rozděluje hypotézy na globální a fragmentární či parciální. Jak již z termínů samých vyplývá, globální hypotéza se vztahuje k problematice dané oblasti jako celku, zatímco fragmentární či parciální se orientuje na vysvětlení pouze určitých, přesně vymezených stránek sledované problematiky.

Přirozeně vzniká otázka vztahu parciálních či fragmentárních hypotéz k hypotézám globálním. Je nutno odmítnout takové přístupy, které globální hypotézu považují za souhrn, byť svým způsobem utříděný, fragmentárních či parciálních hypotéz vztahujících se k jednomu a témuž tématu. Domníváme se, že fragmentární hypotézy postihují zcela jinou třídu jevů než hypotézy globální. Proto, pokud to situace vyžaduje, je vždy vhodné, aby fragmentární hypotéza obsahovala explicitní charakteristiku svého vztahu k odpovídající globální hypotéze.

Hypotéza v sociologii

Je pochopitelné, že vše, co jsme řekli o hypotéze obecně, platí i pro hypotézu a její užití v sociologii. Hypotézu nelze vztahovat jen k sociologickému výzkumu v úzkém slova smyslu. V obecném smyslu lze říci, že do jisté míry tvoří překlenutí mezi konceptuálním systémem sociologické teorie a vlastním výzkumem.

Chceme-li uvažovat o funkci hypotézy v sociologii, pak je zřejmé, že její specifické rysy budou určeny do značné míry předmětem a základními metodami vědeckého poznání, jichž se v sociologii užívá. Nebudeme zde rozvádět úvahy o předmětu sociologie. Těmto otázkám je v soudobé literatuře naší i zahraniční věnováno poměrně mnoho místa. Velmi zjednodušeně můžeme přijmout konstatování, že jedním z hlavních úkolů sociologie, a zejména sociologických výzkumů, je sledování dynamiky vývoje sociálních jevů, sledování změn jejich struktury a vzájemných souvislostí, které se mezi nimi vyskytují. Tomuto úkolu jsou podřízeny i specifické modifikace hypotézy v oblasti sociologie.

Obecně gnoseologickým úkolem hypotézy v sociologii je *postihnout základní rysy* toho či onoho sociálního jevu, jeho vnitřní strukturu, hybné síly určující jeho vývoj, eventuální souvislost s jinými jevy. Proto zde hraje důležitou úlohu přesné vytyčení cíle sociologického zkoumání. Jinak je třeba koncipovat hypotézu, je-li cílem zkoumání pouze informace o sociální realitě, a jinak je-li cílem například odhalit konkrétní formy projevu toho či onoho společenského zákona. V obou případech však je nutno vycházet z dosavadních znalostí o zkoumané problematice. Půjde-li nám však pouze o získání informace o tom či onom dění v oblasti sociální reality, pak stojíme před problémem formulace tzv. deskriptivní hypotézy, jak o ní hovoří H. Korch [Korch 1972].

Koncipování takové hypotézy spočívá vlastně v jistém uspořádání empirických faktů a jejich vztahení ke konceptuálnímu systému sociologické teorie.

Náročnější a v sociologické praxi daleko významnější je hypotéza, která se vztahuje k odhalení vnitřní struktury či dynamiky vývoje určitých společenských jevů. Zde už jde jednoznačně o hypotézu explanační, která má současně i jistou predikční funkci. [U některých marxistických teoretiků se vyskytuje pojem tzv. predikční hypotézy jako zvláštního druhu hypotézy. Domníváme se však, že každá seriózní vědecká predikční hypotéza je koneckonců vždy do

jisté míry logickým důsledkem explanační hypotézy. Stejně tak na základě správně utvořené explanační hypotézy lze vždy s jistým stupněm pravděpodobnosti přistoupit k predikci.)

Při tvorbě explanační hypotézy v tomto slova smyslu je třeba v zásadě dodržet některé obecně platné podmínky. V první řadě je třeba explicitně vymezit, k jakému jevu či k jaké oblasti jevů se má daná hypotéza vztahovat. Na přesnosti tohoto vymezení záleží mnohdy i jasnost a formulační přesnost hypotézy.

Zcela jinak budeme postupovat při koncipování hypotézy, která se vztahuje k otázkám změn a vývojových trendů v oblasti socialistického způsobu života v období budování rozvinuté socialistické společnosti, a jinak budeme přistupovat ke koncipování hypotézy, která se vztahuje například k výzkumu změn čtenářských zájmů v závislosti na věku a stupni školního vzdělání.

Než přistoupíme ke koncipování hypotézy, je třeba vždy shromáždit a utřídit všechny dostupné informace o oblasti, k níž se hypotéza vztahuje. Úkolem explanační hypotézy však není pouze vysvětlit a utřídit známé fakty či známé skutečnosti. Jejím úkolem je jednak podat vysvětlení těch faktů či skutečností, které dosud stojí mimo konceptuální systém sociologie, a jednak přispět k odhalení mezer v dosavadním poznání daného jevu. Hypotéza je tak na jedné straně determinována realizovaným poznáním a na druhé straně je orientována na potřebu realizace dalšího poznání. Z toho plyne, že neoddělitelnou součástí její tvorby je evidence dosavadního poznání zkoumaného předmětu nebo jevu, ale současně také i hodnocení metod uplatňovaných v procesu tohoto poznávání. Vzhledem k již realizovanému poznání musí hypotéza vždy splňovat jeden z těchto požadavků: Buď musí být relativně úplným a bezesporným vysvětlením všeho toho, co je o daném jevu známo, nebo v případě, že tento úkol nemůže splnit, musí identifikovat ty aspekty daného jevu, které se vymykají jejímu vysvětlujícímu přístupu.

Jiným důležitým úkolem hypotézy je *koncipovat další poznávací proces*. To ovšem předpokládá efektivní využití (vzhledem k danému záměru) všech metod vědeckého poznání, které jsou dané vědě k dispozici. Hypotéza tak obsahuje nutně program dalšího bádání.

V případě sociologie či sociologického výzkumu se hypotéza tak či onak vztahuje k poznávání, pochopení či odhalení relativně konkrétních zákonitostí společenských jevů. To do jisté míry působí určité potíže při její formulaci. Společenské jevy jsou předmětem studia mnoha společenských věd, jejichž poznávací metody se navzájem od sebe co do své specifičnosti nutně liší. Společným metodologickým základem všech společenských věd je pak materialistická dialektika. Vycházíme-li z jejích principů, pak při tvorbě obecně sociologické hypotézy (tj. komplexní či globální hypotézy vztahující se k určitému společenskému jevu či k jisté třídě společenských jevů) musíme přihlídnout nejen k dosavadnímu realizovanému poznání v rámci sociologie, nýbrž výchozí principy hypotézy nesmí být v rozporu s poznatky, které o sledovaném jevu (či jevech) nashromáždily ostatní společenské vědy. Prakticky to znamená, že koncipujeme-li například hypotézu o výzkumu dynamiky rozvoje socialistického způsobu života, musí její základní principy akceptovat nejen dosavadní sociologické poznání o této problematice, nýbrž i obecné principy marxistickoleninské filozofie či základní ekonomické zákony dané etapy vývoje socialismu.

Zvláštní problematiku pak představuje funkce hypotézy jako jistého *teoreticko-konceptuálního mostu* mezi základními principy a zákony historického

materialismu na jedné straně a zpravidla kvantitativními metodami sociologického výzkumu zachycenou společenskou realitou na straně druhé. Obecně sociologická hypotéza musí explicitně formulovat konkrétní interpretaci obecných zákonů historického materialismu ve vztahu k oblasti zachycované empirickým výzkumem, k němuž se vztahuje. V tomto směru může dojít při porušení vzájemné dialektické souvislosti mezi obecnými zákony společenského vývoje, jak je formuluje historický materialismus, a empiricky zachycenou společenskou realitou, ke dvěma extrémům. První z nich vychází z absolutizace obecných formulací základních zákonů společenského vývoje v historickém materialismu. Empirický materiál shromážděný sociologickým výzkumem bývá pak zpravidla používán pouze k „ilustraci“ těchto zákonů. Tento extrém se projevuje při formulaci hypotézy jako aprioristický přístup ke společenské realitě, neuznání vlastní gnoseologické hodnoty empirického poznání. Zpravidla bývá zdůvodňován odkazem na univerzální platnost základních zákonů materialistického pojetí dějin. Avšak tyto zákony redukuje na pouhá schémata. Klasikové marxismu-leninismu nejednou zdůrazňovali, že zákonitosti společenského vývoje (i když působí objektivně, nezávisle na vůli lidí) se v konkrétním historickém procesu prosazují prostřednictvím vědomého jednání lidských individuí. Obsahově i formulačně správná hypotéza pak musí orientovat sociologický výzkum nikoli pouze k empirické „ilustraci“ faktů nýbrž ke skutečně vědeckému odhalení konkrétní formy projevu obecných společenských zákonitostí na daném stupni vývoje konkrétní společenské reality. Právě tento aspekt má mimořádný význam zejména při studiu zákonitostí vývoje rozvinuté socialistické společnosti.

Druhým extrémem, s nímž se můžeme setkat v této oblasti, je jednoznačné nadřazení empirických faktů „nad“ obecné zákonitosti, formulované marxisticko-leninskou filozofií. S takovým přístupem se setkáváme zejména ve výrazně empirizujících trendech soudobé sociologie. Hypotéza koncipovaná na této bázi se zpravidla o obecných zákonech vývoje společenské reality formulovaných historickým materialismem vůbec nezmiňuje. V tomto případě pak pochopitelně není s to orientovat skutečné sociologické poznání k tomu, aby přispělo k odhalení konkrétní formy působení obecných zákonitostí, ale udržuje je pouze v jisté rovině nejvýše „kauzalizujícího“ popisu.

Pokud se týká dosavadního sociologického poznání daného problému, hypotéza nemůže být jeho pouhým shrnutím či výpovědí o něm. V takovém případě by byla pro další rozvoj vědy bezcennou. Jejím úkolem je nejen podat *kritickou analýzu* dosaženého poznání a *rozbor metod*, jimiž bylo dosaženo, ale provést i konfrontaci tohoto poznání s výsledky bádání ostatních společenských věd v oblasti daného problému či jevu. V tom spočívá přínos obecně sociologické hypotézy nikoli jen ke specificky sociologickému poznání, nýbrž k poznávání daného společenského jevu jako komplexního celku. Tímto momentem hypotéza významně přispívá k překonání omezeně autonomního přístupu k poznání společenské skutečnosti a vytváří předpoklady ke zvýšení integrovanosti sociologického poznání v celkovém systému společenských věd. Již několikrát jsme použili k ilustraci příkladů vztahujících se ke studiu dynamiky vývoje socialistického způsobu života. Je to markantní příklad studia jevů, na němž se podílí velká většina společenských věd. Pokud by hypotézy vznikající v jednotlivých vědách akceptovaly výlučně specifickou přístupu té které vědy k dané problematice, pak by nutně (právě vzhledem k jisté programátorsko-projekční funkci hypotézy) došlo k určité fragmentárnosti poznání.

Vlastní funkcí hypotézy, jak vyplývá z toho, co již bylo uvedeno dříve, je

orientace na nové poznání, orientace na odhalení dosud nepoznaného či dosud ne zcela přesně poznaného. V tomto smyslu plní hypotéza dvojí poslání. Jednak orientuje poznávací proces ve vědě na to, co je třeba poznávat, a za druhé začleňuje již získaný nový poznatek do teoretického systému dané vědy.

První požadavek v oblasti sociologie znamená, že hypotéza musí obsahovat určení předmětu projektovaného poznávacího procesu, ale současně také návrh (logicky i fakticky zdůvodněný) poznávacích metod, jimiž se můžeme daného předmětu poznání zmocnit. (Právě v tomto bodě se obecně sociologická hypotéza velmi úzce stýká s vlastní hypotézou sociologického výzkumu.) Druhý požadavek se týká rozvoje teorie prostřednictvím nově realizovaného, mimo jiné i empirického poznání.

Již v souvislosti s obecnými charakteristikami hypotézy ve vědeckém poznání jsme se zmínili o tom, že hypotéza je vlastně v jistém slova smyslu jednotícím činitelem mezi konceptuálním systémem dané vědy a empirickými danostmi, které jsou předmětem studia této vědy. Správně utvořená sociologická hypotéza tedy musí jednak transformovat obecně teoretické pojmy do roviny, v níž jsou verifikovatelné (či falzifikovatelné) existujícími (nebo hypotézou nově navrhovanými) metodami sociologického poznání, jednak musí obsahovat návrh způsobu promítnutí empirické fakticity do systému (či příslušného subsystému) teoreticko-konceptuálních sociologických pojmů.

Právě tato funkce hypotézy je dosud velmi málo rozpracovaná z hlediska marxisticko-leninské metodologie společenských věd.

Poměrně samostatnou a značně důležitou problematiku tvoří otázky spojené s verifikací či prověřováním hypotéz. (Zde podotýkáme, že se nám dosud jedná o obecně sociologickou hypotézu a nikoliv o hypotézu v rámci sociologického výzkumu.) Tuto otázku do značné míry komplikuje i vztah hypotézy a teorie. (Zde máme na mysli vědeckou teorii.) Většina marxistických prací zabývajících se metodologií i užívaných učebnic filozofie, charakterizuje vztah mezi hypotézou a teorií přibližně takto: verifikovaná či ověřená hypotéza se stává teorií. Domníváme se, že takový přístup je poněkud zjednodušený. Proces verifikace či prověření hypotézy se v tomto světle jeví jako proces přeměny hypotézy v teorii. Hypotéza, jak jsme již řekli, je jistým stupněm ve vývoji k poznání. Sehrává velmi důležitou úlohu na cestě od konkrétního (bezprostředně smyslově daného) k abstraktnímu. Ovšem proces poznání pokračuje od abstraktního opět ke konkrétnímu. Skutečná teorie, jak ukazuje K. Marx, která je relativním završením vědeckého poznání či určité etapy vědeckého poznání, pak je ve srovnání s hypotézou konkrétnější. Proto problém verifikace hypotézy, chápáný tradičně jako její experimentální potvrzení či jako zjištění dostatečného počtu instancí mluvících „pro“ hypotézu, nemůže v podstatě přinést nic obohacujícího ke konkretizaci a teoretickému prohloubení hypotézy.

Jsme si plně vědomi toho, že jsme nevyčerпали všechny základní charakteristiky obecné hypotézy v sociologii a jejího místa ve vědeckém poznání realizovaném touto vědou. Omezili jsme se pouze na ty rysy, které jsou z hlediska gnoseologické funkce hypotézy podle našeho názoru nejpodstatnější.

Zvláštní postavení nabývá hypotéza přímo ve vztahu k sociologickému výzkumu. Neměla by smysl provádět zde shrnutí či empirické zobecnění nad existujícími výzkumy, jehož předmětem by bylo postavení hypotézy v sociologickém výzkumu či její některé specifické rysy. Půjde spíše o několik poznámek, které si naprosto nekladou nárok na systematické zvládnutí problematiky.

Nejprve je třeba zdůraznit, že ve vztahu k sociologickému výzkumu se používá termínu hypotéza značně libovolně. Například tzv. počáteční, úvodní nebo — jak používá ve své studii F. Zich [Zich 1976] — východiskové hypotézy nejsou podle výše specifikovaných požadavků vůbec hypotézami. Představují většinou vstup do problematiky, který svým způsobem shrnuje (zpravidla nikoli analyzuje) informace o předmětu výzkumu a stanoví — velmi často jen značně vágně a široce — jeho základní orientaci. V těchto případech je daleko vhodnější (i vědecky přesnější) mluvit spíše o úvodních studiích.

Stejně tak termín „statistická hypotéza“ je možno považovat za „terminus technicus“ a není možno jej ztotožňovat s vědeckou hypotézou tak, jak jsme o ní dosud uvažovali. (I když pochopitelně v oblasti sociologie mají statistické hypotézy k vědeckým hypotézám velmi úzký vztah. Velmi často dokonce představují určitou instrumentální formu, jejímž prostřednictvím je možno potvrdit či vyvrátit některé z fragmentů vědecké hypotézy.)

V oblasti sociologického výzkumu vystupuje vědecká hypotéza zpravidla jako tzv. „pracovní hypotéza“. Pracovní hypotéza či pracovní hypotézy musí splňovat v zásadě všechny obecné podmínky kladené na hypotézu tak, jak jsme se s nimi seznámili. Mimoto řada jejich dalších rysů a úkolů vyplývá ze specifického postavení v sociologickém výzkumu. Ve vztahu k úvodní studii je jejich úkolem formulovat výzkumné záměry v logicky i sociologicky přesných termínech. Ve srovnání s úvodní studií je předmět výzkumného zájmu v pracovních hypotézách (záměrně užíváme plurálu, protože na bázi jedné úvodní studie může zpravidla vzniknout více pracovních hypotéz) již specifikován a přesně, zejména co do své extenze, vymezen. Pokud na bázi jedné úvodní studie vzniká více pracovních hypotéz vztahujících se k témuž předmětu zkoumání, je nutné formulovat je tak, aby bylo možno rozhodnout, zda jsou navzájem v disjunktivním vztahu (ve smyslu logické disjunkce, tzn. platnost jedné hypotézy nevylučuje platnost dalších hypotéz), či v alternativním vztahu (opět ve smyslu logické alternativy, tj. platnost jedné hypotézy vylučuje platnost ostatních).

Z hlediska moderní logiky stojí za zmínku ještě jedna z eventuelních forem formulace hypotéz. Její uplatnění je možno hledat zejména v oblasti formulace parciálních či fragmentárních hypotéz. Jde o využití možností, které skýtá teorie logického vyplývání. V tomto případě je velmi výhodné, je-li příslušný fragment či příslušná fragmentární hypotéza formulována ve formě logické implikace. Přitom je nutné, aby antecendent této implikace byl tvořen empiricky rozhodnutelnými (tzn. buď potvrzenými, nebo potvrditelnými, nebo vyvratitelnými) tvrzeními. Konsekvant této implikace pak může obsahovat i taková tvrzení, jejichž empirická potvrditelnost je mimo rámec daných možností. Pochopitelně toto použití logické implikace při formulaci hypotézy předpokládá, že souvislost (zpravidla kauzální) mezi tvrzeními obsaženými v antecendentu a tvrzeními obsaženými v konsekvantu dané implikace byla již teoreticky prokázána.

V případě takto formulovaných hypotéz (budeme je pracovně označovat jako „implikační hypotézy“ — tento termín není možno pochopitelně zaměňovat s „implicitními hypotézami“) má rozhodující význam, je-li antecendent formulován v podobě konjunkce, či disjunkce výchozích tvrzení. Souvisí to opět s logickými vlastnostmi konjunkce a disjunkce.

Dalším důležitým požadavkem na pracovní hypotézu (hypotézy) je jednoznačnost a přesnost jejich základních tezí. Tento požadavek lze jen velmi těžko absolutně dodržet. (Teoreticky vzato, je dodržitelný pouze za předpo-

kladu, že máme o objektu zkoumání, k němuž se hypotéza vztahuje, dostatečně bohaté a přesné informace, vzhledem k danému stupni poznání vyčerpávající.) Proto je nutné, aby hypotéza obsahovala i návrh způsobu upřesnění a zjednotnění těch tezí, které se ukazují z hlediska zamýšleného výzkumu vágní (v tomto směru má velmi důležitou funkci zejména předvýzkum). Pojmy, jež užíváme k formulování základních tezí hypotézy musí být zcela jednoznačné jak po stránce obsahové, tak i významové.

Významným požadavkem, který zpravidla při formulování pracovní hypotézy dosud velmi často uniká, je požadavek, aby z tezí obsažených v hypotéze (v jedné hypotéze, nikoli v souboru navzájem se vylučujících pracovních hypotéz) nebyl vyvoditelný spor. Jestliže tento požadavek není dodržen, je explanační i predikční a tím i celková gnoseologická hodnota hypotézy prakticky nulová.

Odborné sociologické pojmy v hypotéze je třeba koncipovat tak, aby pokryly celou extenzi zkoumaného jevu či zkoumané oblasti. Přitom musí být explicitně vymezen vztah těchto pojmů k termínům, jejichž prostřednictvím se bude hypotéza ověřovat.

Zmínili jsme se o předvýzkumu jako o jisté formě upřesnění hypotézy. V analogickém smyslu lze uvažovat i o vztahu hypotézy a vlastního výzkumu. Většina dosavadních úvah se pohybuje v rovině dvou limitních krajností. Buď je hypotéza výzkumem potvrzena (v tom případě byla zřejmě naprosto správná), nebo výzkumem vyvrácena (v tom případě byla chybná). Domníváme se, že právě v tomto bodě se otevírá velmi široká oblast, v naší i zahraniční literatuře poměrně nezpracovaná. Správně koncipovaný výzkum nikolik jen verifikuje či vyvrací *gnoseologicky hodnotnou hypotézu*, ale především ji upřesňuje. Tím přispívá k její transformaci ve vědeckou teorii. Avšak tyto otázky čekají teprve na důsledné rozpracování.

Literatura

- Filkorn, V.: *Úvod do metodologie věd*. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1960.
Chilkevič, A. P.: *Gnoseologičeskaja priroda gipotezy*. Minsk, Izd. BGU imeni V. I. Lenina 1974.
Kopnin, P. V.: *Gypoteza i poznaniye dejstviteľnosti*. Kyjev, Gospolitizdat 1962.
Korch, H.: *Die Wissenschaftliche Hypothese*. Berlin, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften 1972.
Korch, H. — Grunvald, M.: *Die Hypothese in der Wissenschaften Erkenntnis*. In: Protokoll der wissenschaftlichen Tatung „Wesen und Struktur der Hypothese und ihre Stellung in den Wissenschaften“, Teil 1. Jena 1967.
Malá encyklopedie logiky. Wrocław; Warszawa; Krakow, Ossolineum 1970.
Zich, F.: *Sociologický výzkum*. Praha, Svoboda 1976.

Чехак В.: К вопросу гносеологической функции гипотезы

Первая часть этой статьи посвящена общему вопросу значения гипотезы для развития научного познания с особым учетом общественных наук. После этого введения проводится анализ основных типов определения понятий современной гипотезы в марксистско-ленинской литературе. На основе анализа и рассуждений, содержащихся в вводных главах цитируемой работы А. П. Хилкевича (Минск 1974 г.), приведено следующее определение понятия гипотезы: гипотеза толкуется как научное утверждение (или комплекс научных утверждений), которые содержат (исключительно или обязательно выражая) новое познание, которое уже в значительной степени обосновано анализом установленного фактического материала и основой которого являются объективно действующие законы той сферы объективной реальности, на которую распространяется данная гипотеза.

В следующей части характеризуются два основных подхода к вопросу классификации гипотез. Первый из них обозначается как более или менее принципиальный (критерием классификации в данном случае служит существенное определение гипотезы, ее содержания). Второй подход представлен как «утилитарный» или «контекстовый».

Следующая часть статьи посвящена обсуждению некоторых важных аспектов, связанных с гносеологической функцией гипотезы в социологии и в социологическом исследовании. Здесь необходимо делать различия между глобальными и парциальными гипотезами. Каждая из них имеет свою специфическую роль. Здесь подчеркивается, что гипотеза должна выполнять определенные требования, что касается содержания и формулировки.

В заключение статьи указаны некоторые возможности применения простых методов современной логики для уточнения требований, предъявляемых к формулировке гипотез.

Summary

Čechák V.: On the Issue of the Gnoseological Function of the Hypothesis

In its first part, the paper deals with the general issue of the significance of the hypothesis for the development of scientific knowledge, with a special view to social sciences. This introduction is followed by an analysis of the basic types of definitions delimiting the hypothesis concepts in contemporary Marxist-Leninist literature. On the basis of analyses and considerations contained in the introductory chapters of the cited work by A. P. Khilkewich (Minsk 1974), the following definition of the concept of hypothesis is given: a hypothesis is conceived as a scientific statement (or set of scientific statements) containing a new, either explicitly or implicitly expressed piece of knowledge which has already been substantiated to a considerable extent by an analysis of the ascertained factual material, and which is based on objectively valid laws of the sphere of objective reality to which the given hypothesis refers.

The paper then goes on to characterize two basic approaches to the problem of the classification of hypotheses. The first of these is designated as more or less substantial (the classification criterium here being a substantial content definition of the hypothesis), the second as "utilitarian" or "contextual".

The following part is devoted to the discussion of certain relevant aspects joined in the gnoseological function of the hypothesis in sociology and sociological research. Here it is necessary to distinguish between the so-called global and partial hypotheses. Each of them has its own specific role to play. It is emphasized that the hypothesis must necessarily comply with certain content and formulation requirements.

In conclusion, several possibilities of applying some simple methods of contemporary logic have been outlined to make the demands laid on the formulation of hypotheses more precise.

**Metoda „DID“ empirického výzkumu
procesů sociální diferenciace**

**MAREK BOGUSZAK
FRANTIŠEK CHARVÁT**

Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV,
Praha

**ZDENĚK HEDRLÍN
ONDŘEJ ŠTEFFL**

Matematicko-fyzikální fakulta UK,
Praha

1. Podstata nové metody

Naprostá většina dosavadních výzkumů sociologického charakteru znamenala ve své podstatě empirické zjišťování určitého souboru proměnných (jejich hodnot) na daném zkoumaném objektu, chápaném jako určitá množina individuí. Není přitom podstatné, jakou strukturou byla vybavena množina hodnot té či oné proměnné, tj. zdali se jednalo o tzv. kvantitativní či kvalitativní znaky. Jde spíše o skutečnost, že vlastní empirické zjišťování se opíralo o dotazník pro dané individuum, který byl faktickým prostředkem určení hodnot příslušné soustavy proměnných u daného jedince.

Není nyní předmětem naší pozornosti další, poměrně dosti rozmanitá fáze zpracování takto získaných dat. Všimněme si však jedné dobře známé skutečnosti. Každá proměnná na daném zkoumaném objektu v jeho množinovém chápání (tj. jako souhrnu v jistém smyslu homogenních individuí) generuje určitou diferenciaci neboli úplný disjunktní rozklad neboli ekvivalenční relaci.

V celé řadě případů nejsou z hlediska výsledného poznávacího efektu podstatné příslušné hodnoty jednotlivých proměnných, ale právě ony diferenciace, resp. ekvivalence, které na daném zkoumaném objektu generují. Přitom je zcela zřejmé, že cesta od dané proměnné k příslušné diferenciaci je dána zcela jednoznačně, nikoli však naopak. Je zřejmé určitou vžitou tradicí, že hodnoty příslušných proměnných vlastně reprezentují meritorní sociální obsah sociologické práce, a že tedy nelze empiricky určit danou diferenciaci bez pomoci příslušné proměnné, která fakticky reprezentuje profesionalitu výzkumníkovy akce.

V tvorbě a volbě proměnných, v konstrukci sociologického dotazníku je tradičně spatřován kruciální profesionální vstup vědce do empirického výzkumu. Získaná diferenciace zkoumané populace je čímsi druhotným, popsaným zpravidla v procentuálním vyjádření relativní mohutnosti jednotlivých elementů diferenciace, resp. tříd ekvivalence.

Praktická forma aplikace tohoto druhu empirického výzkumu, jak bylo ostatně již řečeno, se opírá o výpověď individua, o zodpovězení otázek zvoleného dotazníku. Jde tedy, a to bychom chtěli výslovně podtrhnout, o silně individualizovanou formu sociologického výzkumu, a to jak z hlediska výzkumníka, tak i z hlediska zkoumaného objektu. Vlastní výzkumný proces, resp. jeho terénní fáze, prakticky vylučuje sociální (kolektivní) momenty v jejím

průběhu. Pojem „proměnná“ tak vlastně ztělesňuje určitý značně rozsáhlý směr empirického sociologického zkoumání.

Otázka, která stála vlastně u zrodu níže uvedené metody, zní ve své nejjednodušší podobě následovně: Je možné vyloučit proměnnou, resp. souhrn proměnných, resp. tradiční dotazníkovou formu, při empirickém zjišťování diferenciací, resp. jejich soustav, či nalézt takovou formu, která by potlačila individualizované postupy v sociologickém zkoumání a zvýraznila aktivní sociální vstup zkoumaného objektu do procesu svého empirického výzkumu?

Ukázalo se, že taková možnost existuje nejen teoreticky, ale i empiricky a že přináší i celou řadu nikoli nepodstatných inovací do terénní sociologické práce.

Základní princip nově vyvinuté metody spočívá v tom, že zkoumaný objekt rozložíme na řadu podobjektů stejnorodých co do velikosti a na nich zjišťujeme působení dané zkoumané diferenciace, a to nikoli pomocí proměnné, pomocí dotazníku, ale tak, že požadujeme diskusi v daných podobjektech na zvolené téma a zjišťujeme pouze, kolik různých stanovisek se v každém podobném objektu vyskytlo, aniž bychom se zajímali o obsah těchto stanovisek. Počet členů zvolených podobjektů určuje i maximálně možný počet stanovisek v každém z nich.

Empiricky tedy zjišťujeme působení dané zkoumané diferenciace na celém objektu pomocí řady jejích projekcí do soustavy zvolených podobjektů. Jinými slovy, úkol, který metoda přináší, spočívá v určení pravděpodobné celkové diferenciace, resp. ekvivalence, ze znalosti empiricky zjištěných dílčích diferenciací, resp. ekvivalencí. Danou metodu nazýváme pracovní metodou přímého výzkumu diferenciací (Direct Investigation of Differentiation — DID).

Nebudeme zde probírat matematické prostředky, nezbytné pro zpracování výsledků získaných uvedenou metodou. V podstatě jde o určitou formu jakési strukturní indukce. Zmíníme se v krátkosti pouze o některých metodických momentech konkrétní aplikace metody DID ve srovnání s tradičními dotazníkovými technikami.

Předně je nutné zdůraznit, že vytvořená metoda organicky začleňuje sociální momenty do vlastní terénní práce, neboť individuum neodpovídá samo, neurčuje hodnoty proměnných daných dotazníkem, ale diskutuje v rámci svého podobjektu o daném tématu, konfrontuje svůj názor s názory ostatních členů podobjektu; v nesrovnatelně vyšší míře se tak uskutečňuje kreativní podíl celého objektu v procesu svého zkoumání. Je pochopitelné, že úloha výzkumníka se do značné míry mění: místo tvorby dotazníku, proměnných operujících na individuích zkoumaného objektu, omezuje se pouze na volbu témat diskutovaných v řadě podobjektů, tedy na volbu jakýchsi „diskusních signálů“, témat, u nichž je možné empiricky sledovat stanovisko, názor každého individua.

Na tomto místě se vlastně dotýkáme jedné podstatné meritorní charakteristiky navržené metody. Je totiž vhodná zejména pro zjišťování názorových, postojových diferenciací, kde právě tradiční dotazníková technika selhává, neboť stěží může postihnout v úplnosti jejich výrazný sociální charakter. Zatímco tedy tradiční dotazník bude vhodný pro zjišťování objektivních sociálních údajů o daném individuu, tedy například demografických, příjmových, socio-profesionálních a dalších diferenciací, je metoda DID vhodná především pro zjišťování „nadstavbových“ diferenciací, silně sociálně podmíněných, tj. především postojů, názorů, mínění apod.

(Pochopitelně toto tvrzení neplatí absolutně: tak jako lze názorové diferenciace zkoumat dotazníkovou metodou, i když validita takového zkoumání je objektivně značně nízká, lze metodou DID zkoumat i objektivní sociální statistické charakteristiky zkoumaného objektu [zvolením tématu týkajícího se např. objektivní stejnosti či rozdílnosti mzdového ohodnocení práce individua apod.], i když je zcela zřejmé, že v takovém případě by šlo o značně krkolomné nasazení této metody.) Proto je možné říci, že metoda DID je sociologická metoda v pravém slova smyslu.

Skutečnost, že při její aplikaci nejsme bezprostředně zainteresováni na obsahu jednotlivých stanovisek (i když jistě i ten by mohl být zaznamenán a zkoumán), představuje na jedné straně kvalitativně vyšší stupeň anonymity při empirickém výzkumu, na druhé straně umožňuje provádět vlastní terénní práci s lidmi, kteří nemusí být profesionálně obeznámeni s meritorním obsahem zkoumání.

Aplikace metody DID jistě předpokládá určitou „sociální kvalitu“ zkoumaného objektu v tom smyslu, že individua musí být schopna vést adekvátní názorovou diskusi v rámci podobjektu. Proto nasazení metody DID [stejně jako některé jiné metody] vyžaduje pečlivou přípravu soustavy „diskusních signálů“ apod.

Dosavadní zkušenosti s aplikací metody DID ukázaly, že je značně přínosná zejména při zkoumání středně velkých skupin, například expertů, studentů, vědeckých pracovníků apod., jak ostatně uvidíme v druhé části této stati. Nicméně se domníváme, že nasazení metody DID bude možné v určité hierarchické podobě i na daleko rozsáhlejší sociální objekty.

Metoda je vyvíjena kolektivem pracovníků Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV, vedeným F. Charvátlem, a Matematicko-fyzikální fakulty Univerzity Karlovy v Praze, vedeným Z. Hedrlínem. Je rozpracována jak z hlediska vlastní metodiky a aplikační šíře, tak i z hlediska matematických prostředků zpracování výsledků získaných její aplikací.

Bližší popis metody budeme ilustrovat na jednom možném příkladu její aplikace v procesu vyšetřování názorových ekvivalencí metodou plánovaného týmování.

2. Aplikace metody DID na vyšetřování názorových ekvivalencí

Popisovaná aplikace se týká následujícího problému: ve vyšetřované skupině chceme zjistit rozložení názorů členů skupiny na určité téma. V zájmu jednoduchosti výkladu předpokládejme, že všichni respondenti jsou v jediné místnosti (nejčastější případ v dosud provedených aplikacích byli studenti ve třídě). Metoda dovoluje velmi rychle určit rozložení názorů na libovolně zvolené téma a může být užita například jako zpětná vazba mezi studenty a učitelem.

Zde popisovaná aplikace je jedním z typů aplikací metod plánovaného týmování, jejichž možnosti jsou intenzívně rozvíjeny.

Jednou ze základních myšlenek metod plánovaného týmování je využití pozitivních rysů diskusí v malých skupinách — *týmech*: pro jednoduchost budeme nadále uvažovat pouze týmy mající tři členy.

Celá vyšetřovaná skupina respondentů je podle určitého plánu rozdělena

do týmů; nejjednodušší a nejužívanější typ tohoto rozdělení je „náhodné týmování“.

Respondenti jsou požádáni, aby v týmech poddiskutovali o svých názorech týkajících se vybraného tématu a porovnali je. Tato část šetření se nazývá *týmová diskuse*. Výsledky diskuse jsou výstižným symbolickým způsobem zaznamenány; záznam slouží k rekonstrukci rozložení názorů ve skupině. Rozložení názorů aproximujeme matematickým modelem, jímž je *ekvivalence* – tj. rozklad množiny respondentů do disjunktních tříd, v nichž jsou vždy všichni respondenti se stejným názorem.

Proces rozdělení skupiny do týmů, následnou týmovou diskusi a její vyhodnocení nazýváme *plánovaným týmováním*. Při přípravě konkrétního plánovaného týmování zjistíme, že máme k dispozici celou řadu volných parametrů (způsob týmování, velikost týmů, délka diskuse, způsob záznamu diskuse, opakovaná týmová diskuse na totéž téma při jiném týmování atd.), jejichž volbou se přizpůsobujeme konkrétní situaci a cíli, který jsme si vytkli. Vzhledem k velké rozmanitosti šetření, jež můžeme různými volbami parametrů realizovat, hovoříme o *metodách plánovaného týmování*.

Nyní přiblížíme podstatné momenty konkrétního stanovení názorové ekvivalence na zvolené téma v dané skupině. V zájmu názornosti a jednoduchosti výkladu volíme pro popis konkrétní příklad takového průzkumu.

Na mezinárodní konferenci o kombinatorice v Buckowě u Berlína, NDR, dne 24. 11. 1977 projevili účastníci po vyslechnutí části matematických partií používaných v metodách plánovaného týmování zájem o provedení praktické ukázky průzkumu. Ukázka plánovaného týmování proběhla bez jakýchkoli příprav a pomůcek v průběhu večeře. Účastníci – bylo jich celkem 33 – byli „náhodně“ rozsazeni (zhruba podle měsíce narození) k jídelním stolkům po třech. V naprosto přirozeném prostředí a atmosféře si během večeře popovídali o třech otázkách:

- V čem spatřujete největší přínos této konference?
- Jaký je vztah kombinatoriky a matematiky?
- Jaký je vztah kombinatoriky a praxe?

Večeře trvala včetně týmové diskuse asi 30 minut.

Záznam diskuse byl velice jednoduchý. Každý tým sdělil u každého tématu pouze jedno ze tří čísel, které vyjadřovalo počet různých názorů, které v průběhu diskuse v jejich týmu vykrystalizovaly. Členové týmu tedy sdělili číslo 1 v případě, že všichni tři měli na diskutovanou otázku stejný názor, číslo 2, jestliže se v jejich týmu objevily právě dva různé názory, číslo 3 v případě, že každý člen týmu měl jiný názor.

V podstatě tedy tým sdělil celkem tři čísla, která byla zapsána na tabuli. Sebrání údajů ze všech týmů trvalo asi tři minuty. Výsledek byl následující:

1. téma	4×1	6×2	1×3
2. téma	1×1	8×2	2×3
3. téma	1×1	5×2	4×3

O třetím tématu v jednom týmu nediskutovali.

Zpracování bez jakýchkoli pomůcek trvalo asi 15 minut (v současné době je zpracování takovýchto šetření minutovou záležitostí).

Výsledné stanovené ekvivalence vypadaly takto:

1. téma $1 \times 24, 9 \times 1$; tj. 24 členů mělo shodný názor, dalších devět názorů mělo vždy po jednom stoupenci;
2. téma $1 \times 15, 1 \times 8, 1 \times 4, 2 \times 2, 2 \times 1$; tj. ve skupině bylo sedm různých názorů, jejich zastoupení pak po řadě bylo: 15, 8, 4, dvakrát 2, dvakrát 1;
3. téma $1 \times 14, 1 \times 6, 1 \times 3, 1 \times 2, 5 \times 1$; tj. devět různých názorů mají-cích po řadě zastoupení: 14, 6, 3, 2, pětkrát 1.

Vzhledem k tomu, že podle výsledků průzkumu mělo mít u prvního tématu více než dvě třetiny členů skupiny stejný názor, žádali účastníci ověření tohoto výsledku. Dotazem u několika trojic, v nichž měli všichni členové stejný názor, bylo zjištěno, že skutečně všichni v těchto trojicích považovali za největší přínos konference její atmosféru a možnost pohovořit si s mnoha novými lidmi. Naopak několik namátkových dotazů u zbývajících týmů ukázalo, že bylo hodně jednotlivců s naprosto osobitým názorem.

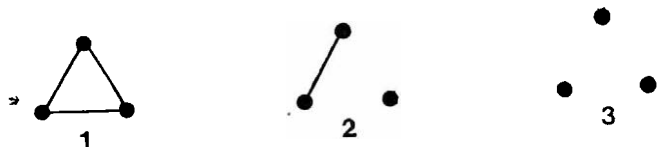
3. Základní idea matematických modelů metody DID v rámci dané aplikace a některé metodické otázky a aplikační možnosti

Základní ideou matematických modelů metody DID je vyšetřování a rekonstrukce složitých matematických struktur na relativně malých množinách (kolem desítek prvků) ze znalosti struktury vzorku (oproti klasické matematické statistice, která obvykle vyšetřuje relativně jednodušší strukturu zobrazení na velkých množinách). Tuto ideu budeme ilustrovat na příkladu *ekvivalenční rekonstrukce* používané pro stanovení názorové ekvivalence.

Modelem pro rozložení názorů členů skupiny je ekvivalence, v jednotlivých ekvivalenčních třídách jsou vždy všichni členové se stejným názorem. Mějme například skupinu 30 respondentů, které náhodně rozdělíme do 10 týmů po třech členech. Jejich výpovědi o uskutečněné týmové diskusi jsou čísla 1, 2, 3 podle toho, kolik různých názorů se v tom kterém týmu v průběhu diskuse objevilo.

Co vlastně znamenají tato tři čísla z matematického hlediska? Podíváme-li se na to, jak vypadají všechny možné ekvivalence na třítbodové množině, zjistíme, že jsou právě tři (viz schéma).

Schéma

První z nich charakterizuje situaci, kdy všichni tři členové týmu mají na diskutovanou otázku stejný názor, druhá situaci, kdy jsou v týmu právě dva různé názory, třetí charakterizuje situaci, kdy každý člen týmu má jiný názor.

Na 10 výpovědí jednotlivých týmů se tedy můžeme dívat jako na náhodný vzorek ze všech tříbodových podmnožin dané ekvivalence. Z této charakteristiky lze potom na základě matematického modelu rekonstruovat typ hledané ekvivalence, z níž tyto vzorky pocházejí. V současné době lze tuto rekonstrukci provádět z tabulek získaných na počítači, a tudíž čas potřebný k této rekonstrukci je skutečně minimální — pohybuje se kolem desítek vteřin.

Metoda DID je vhodná především k vyšetřování vztahových struktur v rámci skupin. Její použití je zvláště výhodné tam, kde nám jde o získání představy, jak vypadá rozložení názorů na nějakou nejasnou otázku. V takových případech bývá velmi nesnadné předem vytipovat, formulovat a sepsat všechny názory připadající v úvahu (a na základě toho pak např. sestavit dotazník); rovněž bývá obtížné expertně určit, zda dva napsané či jinak zachycené názory jsou tytéž, nebo ne. Řešení těchto situací formou diskuse celé skupiny by bylo (kromě jiných potíží) časově velmi náročné.

V takových situacích se jako daleko vhodnější jeví postup plánovaného týmování, kdy respondenti spolu o tématu diskutují v týmech a sami určují shodnost či rozdílnost svých názorů.

Jiným rysem metod plánovaného týmování je velká rychlost provedení průzkumu i jeho zpracování umožňující jejich použití tam, kde potřebujeme rychle získat přehled o tom, jak k určitým tématům vypadají příslušné názorové ekvivalence. Provedené experimenty ukazují, že v průběhu jedné hodiny lze u skupiny provést a ihned vyhodnotit v průměru kolem šesti až sedmi týmových diskusí, přičemž příprava na průzkum a jeho vyhodnocení jsou prakticky nulové.

Zdá se, že jednou z velkých předností metod plánovaného týmování je fakt, že ani v přípravné fázi, ani v průběhu výzkumu, a konečně ani při jeho vyhodnocení nemusí spolupůsobit žádný výzkumník-expert. 3. 1. 1978 provedla skupina žáků gymnázia (16 let) během jediné vyučovací hodiny (45 minut) samostatně 6 průzkumů na různá témata, přičemž studenti, kteří průzkum organizovali, se o faktu, že budou průzkum provádět, dozvěděli 10 minut před začátkem hodiny a ani jinak nebyli na průzkum připraveni. Z tohoto rysu ihned vyplývá další charakteristika metod plánovaného týmování. Organizátor průzkumu nepotřebuje mít žádné hlubší znalosti o diskutovaném tématu, stačí, aby byl schopen je vymežit a aby většina členů skupiny považovala toto téma za smysluplné a užitečné.

Rychlost průběhu plánovaného týmování umožňuje provést a ihned vyhodnotit několik týmových diskusí za sebou, což umožňuje sledovat změny a vývoj názorů ve skupině; v těchto případech hovoříme o *týmovaném procesu*.

Je-li cílem diskuse ve skupině sjednotit názory jejích členů v určité tematické oblasti, je v tomto případě možné výhodně použít plánovaného týmování, které toto sjednocování může v řadě případů urychlit a navíc dává možnost průběžně sledovat, jak toto sjednocování probíhá.

Zdá se, že názorová rekonstrukce může mít rovněž bohaté využití v pedagogickém procesu, kde ji lze použít pro vytvoření zpětné vazby mezi studenty a přednášejícím, a tím zlepšit vzájemnou komunikaci a porozumění, což může přispět ke zkvalitnění celého pedagogického procesu.

Při přednášce z lineární algebry pro posluchače v prvním ročníku oboru matematika na Matematicko-fyzikální fakultě Univerzity Karlovy bylo zapotřebí zjistit, jaké představy mají studenti o pojmech vektorový prostor, čtyřdimenzionální prostor a zobrazení.

Studenti byli v průběhu přednášky přirozeným způsobem rozděleni do dvojic a trojic tak, jak seděli v lavicích. V těchto týmech potom proběhla týmová diskuse o představách studentů o daných pojmech. Výsledky diskuse sdělili studenti opět v jednoduché formě — každý tým se pouze zvednutím ruky přihlásil k jednomu z čísel 1, resp. 2, resp. 3.

Vlastní diskuse probíhaly velmi krátce, zjištění výpovědí a výsledků netrvalo déle než dvě minuty, celkem si šetření nevyžádalo více než sedm minut.

Z výsledků bylo okamžitě patrné, že pojem vektorového prostoru mají všichni studenti uložen takřka stejným způsobem; pojem zobrazení měla poměrně velká skupina studentů uložen stejně, ale řada jednotlivců měla svou vlastní představu, odlišnou od všech ostatních; pojem čtyřrozměrného prostoru byl uložen velmi různě.

Pro praktické závěry to znamenalo, že je třeba udělat ještě řadu příkladů na užití pojmu vektorový prostor, neboť nejpravděpodobnější důvod shody spočíval v tom, že studenti znali pouze jeho definici.

Jaké jsou výhody takového postupu?

Srovnajme jej s jinými možnými postupy: Jednou z možností by bylo provést skupinovou diskusi o daných pojmech v celém ročníku, který měl asi 50 členů. Příprava takové diskuse, její trvání a vyhodnocení by bylo zřejmě podstatně delší. Další potíž spočívá v tom, že by řada studentů nebyla ochotna, nebo dokonce ani nevěděla jak hovořit o svých představách skrytých za jednotlivými pojmy — ve většině případů se jedná o velmi nejasné myšlenky.

S jinými těžkostmi bychom se setkali, kdybychom problém řešili nějakým dotazníkovým šetřením. Studenty bychom požádali, aby své představy zapsali a tyto zápisy bychom vyhodnotili. Kromě časové náročnosti se zde objevují další potíže: pro studenty by bylo velmi obtížné své nejasné představy formulovat písemně, navíc vyhodnocování by vyžadovalo vzájemné srovnávání, což by byl u padesáti odpovědí zřejmě značně náročný úkol.

Naproti tomu v týmech se studenti velmi snadno a přirozeně dohodli o podobnosti i rozdílnosti svých představ. Zřejmě k tomu přispívá i návyk diskutovat se svým sousedem v lavici, rovnoprávnost postavení v týmu, možnost vzájemných dotazů a vyjasňování, oživení monotónnosti toku přednášky, a konečně snad i fakt, že výpověď byla anonymní a učitel z ní nemohl usoudit nic negativního o znalostech studentů. Závažným výsledkem zůstává, že všichni studenti byli ochotni touto formou vypovídat o svých představách.

4. Závěr

I když tato zpráva o vývoji nové metody DID uvádí pouze některé příklady aplikací a provedených experimentů, domníváme se, že je dosti zřejmé její značně univerzální použití v empirických fázích prakticky všech společenských věd. Zároveň však je nutné zdůraznit, že základní princip metody je možno dále zobecňovat (není nutné omezovat se pouze na ekvivalence, tedy diferenciaci v tradičním chápání, ale tento princip lze použít i v případech bohatších a složitějších struktur ve zkoumaných objektech).

Dosavadní konkrétní zkušenosti s aplikací uvedené metody nás opravňují k závěru, že tato metoda najde své skutečně užitečné a přínosné uplatnění v dalším rozvoji empirického sociologického výzkumu.

Резюме

Богущак М. - Харват Ф. - Гедрлин З. - Штеффл О.: «DID» — метод эмпирического исследования процессов социальной дифференциации

Статья характеризует новый разработанный метод так называемого прямого исследования дифференциации (DID — direct investigation of differences), основной математической идеей которого является расследование и реконструкция сложных математических структур на сравнительно малом множестве (порядка десятка лиц), исходящем из знания структуры коллектива, его случайно выбранного анализа. Конкретный пример этого метода приведен на расследовании эквивалентности взглядов. Подчеркивается, что этот вновь разработанный метод непосредственно включает эту социальную связь в процесс исследования (в отличие от традиционной анкетной техники) и в этом смысле его можно характеризовать как собственный социологический метод эмпирического исследования.

Summary

Boguszak M. — Charvát F. — Hedrlín Z. — Šteffl O.: The "DID" Method of Empirical Investigation of Social-differentiation Processes

The paper characterizes the newly developed method of the so-called direct investigation of differences (DID) whose basic mathematical idea is the examination and reconstruction of complex mathematical structures on relatively small sets (about tens of persons), based on the knowledge of the structure of the set of their randomly selected samples. This method is concretely demonstrated on an investigation of opinion equivalencies. Stress is laid on the fact that this newly developed method immediately introduces social communication into the research process (in contradiction to traditional questionnaire techniques); in this sense, it can be characterized as a genuine sociological method of empirical research.

Karel Rychtařík: Sociologie na cestách poznání

Praha, Academia 1978, 276 s.

V určitých okamžicích rozvoje každé vědy se objevuje naléhavá potřeba zamyslet se nad obecnějšími metodologickými a teoretickými otázkami, provést jistou syntézu, shrnout dosavadní výsledky, poukázat na otevřené problémy a naznačit cestu dalšího vývoje. Zdá se, že právě v takovém okamžiku se dnes ocitáme v oblasti rozvoje marxistické sociologie, a to nejen u nás, ale i v rámci celého společenství těch socialistických zemí, kde je tato disciplína intenzivně pěstována.

Dílčím příspěvkem ke splnění tohoto náročného úkolu je nová kniha Karla Rychtaříka *Sociologie na cestách poznání*. Autor, jak sám v předmluvě píše, se v ní pokusil „o určitý systematizující výklad prvé, nejnížší roviny sociologického poznání, kterou představuje empirický sociologický výzkum“ (s. 7).

Soustředění pozornosti právě na tuto oblast sociologické práce považuji v kontextu současného rozvoje marxistické sociologie u nás i v ostatních socialistických zemích za zcela oprávněné a potřebné. Jde totiž stále o to, aby se sociologie rozvíjená na marxistických principech vyvarovala právě v rovině empirických výzkumů těch zásadních nedostatků, jimiž trpí sociologie buržoazní. Ujasňovat si marxistické principy empirických sociologických výzkumů je o to naléhavější, že zde — až na některé, byť i významné výjimky — neexistuje dlouhodobější tradice, na kterou by bylo možné i dnes navazovat. Právě v této oblasti byl vliv empirických metod a technik buržoazní sociologie v určitém období (například u nás, ale třeba i v Polsku) velmi silný a jeho recidivy, byť v jiné podobě, nelze ani dnes zcela vyloučit.

Karel Rychtařík má ke splnění úkolu, který si ve své knize vytyčil, dobré předpoklady. Nechybí mu vlastní, zcela konkrétní a v dobrém slova smyslu profesionální zkušenosti s empirickými výzkumy různých stránek naší společnosti, a současně nelze pochybovat ani o jeho hluboké a rozsáhlé fundovanosti v oblasti marxistické sociologické teorie (patří k našim nejpilnějším a nejpłodnějším soudobým sociologům). To mu umožňuje, aby objektivně, bez nihilistického zatracování zhodnotil místo empirického výzkumu v systému soudobé marxistické sociologie a zároveň na druhé straně upozornil, jak snadno může tato stránka sociologického zkoumání zplanět, není-li zobecňována, vedena a korigována marxistickými teoretickými principy.

Dobrym východiskem a inspiračním zdrojem vlastních úvah byla autorovi hluboká znalost zahraniční marxistické, zejména však sovětské sociologické literatury vztahující se ke zpracovávanému tématu.

Konečně nelze přejít ani Rychtaříkův způsob výkladu, který je přehledný, logický a velmi srozumitelný a který se na některých místech nebojí použít i výstižné metafory, jež svědčí i o autorově literárním nadání. Nikoli náhodou se zde projevily autorovy dovednosti, jež si osvojil při své bohaté publicistické činnosti.

Kromě předmluvy a seznamu literatury obsahuje kniha devět relativně samostatných kapitol, jež však zároveň tvoří určitý uzavřený tematický celek. Některé z nich, jak autor uvádí, „byly ve značně zkrácené verzi publikovány v Sociologickém časopisu ČSAV a v časopisu Sociológia SAV“ (s. 8).

První kapitola se zabývá *vztahem empirie a teorie v sociologii*, druhá kritizuje *metodologickou jednostrannost empirismu*, pokouší se o nástin *hierarchie metodologické obecnosti* a zvláštní pozornost věnuje problematice *oborových sociologických disciplín*. Na *historické, třídní ideologické, logickognoseologické a přírodovědecké zdroje buržoazní sociologie vůbec a empirismu zvlášť* se zaměřují kapitoly třetí, čtvrtá a pátá, přičemž v páté kapitole je hlubší pozornost věnována rovněž závažné problematice *experimentu v sociologii* a svrchované aktuální otázce *procesu matematizace sociologie*. Šestá kapitola se zabývá *vztahem empirického a teoretického poznání* v marxistické sociologii, sedmá analyzuje *sociální výzkumy K. Marxe a B. Engelse*, reprezentované *Všeobecnou dělnickou statistikou, Dělnickou anketou a Postavením dělnické třídy v Anglii*. Osmá kapitola je věnována *empirickému sociologickému výzkumu* jako první etapě sociologického poznání. Rozsáhlá závěrečná kapitola rozebírá čtyři základní funkce marxistické sociologie, tj. *funkci deskriptivně poznávací, sociotechnickou, teoretickou a ideologickou*.

Při řešení všech otázek, naznačených obsahem i názvy jednotlivých kapitol, usi-

luje autor o marxistický přístup. Jak sám, inspirován sovětským autorem V. J. Kozlovským, uvádí, je přesvědčen, že existují nejméně čtyři základní principy metodologie historického materialismu, které jsou platné pro kteroukoli humanitní vědu. Právě tyto principy se snaží v celé své práci také uplatnit. Je to především princip objektivního, materialistického přístupu ke společnosti, za druhé pojetí společnosti jako objektivního systému, v němž základem společenského života jsou výrobní vztahy, za třetí princip konkrétní historického přístupu, a konečně za čtvrté třídní přístup k sociálnímu životu. Právě ten považuje autor za základní metodologickou direktivu, za nejdůležitější postulát leninského přístupu ke společenským procesům a jevům. Je to zřejmé ze všech kapitol knihy.

Ve struktuře obsahu Rychtaříkovy studie lze podle mého názoru rozeznat čtyři roviny poznatků a úvah. První rovinou jsou dnes už nesporné marxistické teoretické a metodologické teze týkající se empirického sociologického výzkumu a jeho vztahu k obecné marxistické teorii, které autor systemizuje a pokouší se o jejich ucelený výklad. V této rovině se kniha svým charakterem nejvíce blíží učebnici, o jejíž potřebě se K. Rychtařík zmiňuje v předmluvě. Druhou rovinou jsou některé, převážně metodologické teze a direktivy, které sice slovně všichni, kteří se hlásí k marxismu, uznáváme, ale jejichž praktická realizace je někdy tomuto slovnímu přihlášení se vzdálená. Autor je jednak připomíná, jednak se je snaží ve svém výkladu uplatnit. Třetí rovinou jsou určité originální postřehy, vycházející z marxistických pozic, jež však mohou být považovány za diskusní a o nichž autor výslovně prohlašuje, že by byl rád a že by bylo pro další rozvoj naší sociologie potřebné, kdyby diskusi skutečně vyvolaly. Konečně ve čtvrté rovině svých úvah K. Rychtařík upozorňuje na některé otázky, které doposud v rámci marxistické sociologie uspokojivě vyřešeny nejsou a na něž by bylo třeba se v badatelské práci zaměřit.

Jako recenzent bych si chtěl stručně povšimnout druhé, třetí a čtvrté roviny autorových úvah, neboť ty jsou z pochopitelných důvodů z metodologického a teoretického hlediska nejpodnětnější.

Pokud jde o druhou rovinu, oceňuji především Rychtaříkovo úsilí o vpravdě dialektický přístup k celému dědictví buržoazní sociologie. V podtextu všech autorových oprávněných kritik na adresu jejího jednostranného empirismu, respektive na druhé straně na adresu spekulativnosti její „velké teorie“, lze vyčíst marxisticko-leninskou zásadu, že v pravém slova smyslu budou tyto přístupy překonány teprve tehdy, podaří-li se nám vyvodit z nich pro sebe patřičná poučení a maximálně využít racionálního jádra, které obsahuje.

V duchu leninských principů kritiky není pro K. Rychtaříka veškerá nemarxistická sociologie pouhým nesmyslem, ale jednostranným zkrácením určitých stránek objektu, kterým se zabývá. Proto například na s. 16 v souvislosti s kritikou pojmového formalismu na straně jedné a úzké empirické tendence na straně druhé píše: „To ale vůbec neznamená, že toto období rozvoje buržoazní sociologie můžeme velkoryse přehlédnout, že pro nás není poučné a například v mnoha vytyčených, neřešených nebo neadekvátně řešených otázkách zajímavé a svým způsobem cenné.“ Podobně na s. 23 uvádí, že přes své zásadní nedostatky „empirismus byl a je jednou z cest přibližování se ke společenské skutečnosti“. Obdobné myšlenky můžeme ve výrazné podobě najít i na s. 21, 52, 96 (v souvislosti s hodnocením sociálního experimentu v pojetí buržoazní sociologie) a 251.

V úzké souvislosti s touto tematikou je i další správná autorova myšlenka, že „každá společenská třída si prostřednictvím svých ideologů vytváří svou vlastní historicky podmíněnou ideologii. Její vývoj je sociálně podmíněn (podobně jako rozvoj sociologického poznání) a je vždy v určité vzdálenosti od objektivní pravdy. Ani tato skutečnost nelze přehlížet, nechceme-li se dostat k tomu, že ideologické koncepte budou posuzovány jako černobílá mozaika pravd a lží“ (s. 249).

Celou knihou prolíná zásada, vyslovená autorem na s. 11, že „subjektivní snaha hlásit se k marxismu jako proklamativní deklarace určitých principů nic neznamená tam, kde se zapomíná na uplatnění těchto principů, kde se přehlíží potřeba a význam jejich promítnutí do řešení aktuálních úkolů společenskovědního poznání“.

Velmi cenné jsou rovněž autorovy postřehy týkající se dialektického vztahu empirického výzkumu a obecné sociální teorie. Tato myšlenka je vyjádřena zejména na s. 78 natolik pregnančně, že považuji za nutné opět citovat: „Uznání dialektiky faktu nás, marxisty, vede k neustálému prověřování jak teorie, tak i faktu samotného. Dialektika faktu nesnáší žádnou z fetišizujících krajností. Tak jako odmítáme koncepte, v nichž je jedinou pravdou empiricky verifikovatelné, nemůžeme přepouštět ani zjednodušení, v nichž se oceňuje význam faktického materiálu jen potud, pokud potvrzuje to, co bylo předem stanoveno.“

K. Rychtařík v intencích známých výroků K. Marxe a B. Engelse ukazuje, jak ošidnou hodnotu mohou mít poznávací výsledky tzv. zdravého rozumu, který často díky své povrchnosti nevidí žádné problémy tam, kde ve skutečnosti v hlubších strukturách sociální reality takové problémy dozrávají. Neznamená to, že chce úplně popřít poznávací možnosti tohoto tzv. běžného, každodenního, bezprostředního poznání. Jde mu však o to, „aby v každodenní praxi, zejména řídících orgánů společnosti, nebylo toto bezprostřední poznání povýšeno na jediné, nebo dokonce zcela nesporné poznání“ (s. 213).

Úvahy o tom, jakými způsoby může být upravován a měněn informační tok, jež na tuto myšlenku navazují, jsou zvlášť instruktivní a domnívám se, že zejména pro práci řídících struktur nikoli zanedbatelné.

Všechny tyto autorovy reflexe svědčí o jednom: marxisticko-leninská sociologie může být pro praxi naší socialistické společnosti důležitou disciplínou. Jde však o to, aby její poznatky byly opravdu spolehlivé, aby si svými praktickými výsledky získala důvěru řídících struktur, a na druhé straně aby se v širším povědomí společnosti podařilo probojovat názor, že sociologie může k řadě otázek společenského života říci mnoho cenného. V této souvislosti K. Rychtařík konstatuje, že „zatímco ve výrobě vyzkoušíme každou novou přísadu nejprve laboratorně, zatímco většina nových technologických opatření před svým zavedením prochází nejednou experimentální prověrkou, na mnoha úsecích našeho společenského života někdy neváháme zasahovat do sféry sociální problematiky tak říkajíc ‚naslepo‘. Tato ‚lehkomyslnost‘ často vyplývá z představy, že v sociálních otázkách může být specialistou téměř každý“ (s. 233).

Marxisticko-leninská sociologie bude schopna plnit své úkoly, bude-li mít mj. sebekritický vztah vůči vlastním poznatkům, bude-li, jak píše autor, „prověřovat . . . existující systém pojmů a ve výchozích principech vlastně celý teoretický systém výkladu sociálního světa lidí“ (s. 144), bude-li „upřeshňovat, korigovat, dopracovávat, rozšiřovat nebo i propracovávat nové metody společenského poznání, hledat a uplatňovat spojení přístupů a technik terénního sběru informací, se kterými se pracuje v jiných oborech, atd.“ (s. 205).

Jak jsem již napsal, autorovy myšlenky, které tvoří druhou rovinu jeho úvah, nejsou vlastně ničím zcela novým. Všichni se k nim tak či onak hlásíme. Protože však v naší teoretické práci ani v našem praktickém životě nejsou vždy uplatňovány, není zbytečné se k nim vracet a připomínat je.

Přecházím k třetí rovině autorových úvah, v níž zaujímá stanovisko k některým diskusním otázkám marxistické sociologie, jež mají vztah k tematice knihy. Zatímco ve většině řešení, která ve své studii K. Rychtařík předkládá, se s jeho pojetím ztotožňuji, nemohu totéž napsat o jeho používání, byť, jak sám píše, s vědomím jisté nepřesnosti, termínu oborové sociologické disciplíny jako určitého synonyma pojmu teorie středního dosahu. Nejde o to, že bych nesouhlasil s nutností rozvíjet tyto disciplíny a budovat i jejich teorii. To je zcela nezbytné a potřebné. Domnívám se však, ostatně v souladu s K. Rychtaříkem, že funkce mertonovského termínu teorie středního dosahu je velmi rozdílná od záměrů, které sledujeme v oblasti marxisticky pěstovaných oborových sociologických disciplín. Proto i samotné jeho používání v rámci marxistické sociologie nepovažuji za příliš šťastné. K této otázce se však zřejmě budeme muset ještě vracet.

Velmi podnětná je čtvrtá rovina Rychtaříkových úvah, tj. všechna ta místa jeho knihy, kde naznačuje, které otázky nejnižší úrovně sociologického poznání čekají v rámci marxistické sociologie na svoje řešení. Je známou skutečností, že přínosem teoretických reflexí nejsou vždy pouze odpovědi na určité otázky, ale mnohdy i samo jejich vytyčení. V této souvislosti autor upozorňuje na „nedostatečné zpracování problematiky pojetí faktu jako smyslového a racionálního, empirického a logického poznání“ a na „bílá místa i tam, kde jde o sepětí otázek pojetí faktu a praxe v procesu poznání“ (s. 71). Dále je to „komplex složité problematiky“ použití matematiky v marxistické sociologii (s. 119), „otázka, jak klasikové marxismu přistupovali ke sběru faktografického materiálu, jaký význam připisovali této problematice a o jaké teoretické předpoklady se opírali“ (s. 121), „problematika vztahu teorie a empirie“ (s. 130) a „odhalování existujících sociálních problémů“ (s. 207). Specifikace těchto otázek je pro další práci a pro kontinuitu sociologického poznání velmi významná.

Nová kniha K. Rychtaříka má ve svém celku velmi dobrou teoretickou i metodologickou úroveň. Jako každá studie má pochopitelně místa myšlenkově hlubší i místa, jež by mohla být ještě více propracována. O která z nich jde, to si asi nejlépe uvědomuje autor sám. Podle mého názoru by si mnohem podrobnější zpracování zasloužila podkapitola nazvaná *Specifičnost společenského poznání*, kde je pro-

blematika pouze naznačena. Jistou deklarativností trpí podle mého mínění závěrečná podkapitola, kde se autor zabývá ideologickou funkcí marxistické sociologie. Zde by zřejmě prospělo i určité zhuštění textu. Je škoda, že do knihy se vloudily chyby, které na některých místech zkreslují obsah výpovědi. Chyby jsou i ve jménech autorů, názvech knih a míst vydání.

Závěrem je příjemné konstatovat, že K. Rychtařík i svou novou knihou potvrdil, že sociologie pro něj není jednou ze snadných cest společenského vzestupu, že se nespolehá na sílu svého hlasu, ale na věcné argumenty, že dokáže skromě přiznat, kde ještě vidí slabiny své práce, že vyzývá k diskusi a je ochoten přijmout kritiku. I když čtenář knihy s ním nemusí vždy a ve všem souhlasit, jeden základní rys mu nemůže upřít: Jde mu o věc; o rozvoj marxisticko-leninské sociologie, o níž je přesvědčen, že je cenným a nenahraditelným nástrojem řešení praktických problémů naší společnosti. Ano, i bez sociologie to jistě jde, ale jde to hůře a pomaleji. Celá teoretická i publicistická tvorba Karla Rychtaříka, včetně jeho poslední knihy, svědčí o tom, že mu jde o to, aby to šlo lépe a rychleji.

Jan Sedláček

František Charvát, Jiří Linhart, Jiří Večerník: Sociálně třídní struktura Československa

Praha, Horizont 1978, 217 s.

Práce *Sociálně třídní struktura Československa* je zaměřena na analýzu dostupných statistických a sociologických dat. Na tomto základě autoři provádějí exkurs do historie vývoje naší sociálně třídní struktury a srovnávají tento vývoj s některými socialistickými zeměmi. Naznačují i metodologické problémy, které v souvislosti s analýzou a zejména pak s komparací dat o třídně sociální struktuře vznikají.

Knihy je rozdělena do tří kapitol. *Prvá kapitola*, nazvaná *Vývojové rysy třídní struktury kapitalistického Československa*, se zabývá třídně sociálními východisky vzniku předmnichovské republiky. Upozorňuje na historické kořeny rozdílů mezi průmyslově vyspělými českými zeměmi a převážně agrárním Slovenskem a s tím související národnostní otázkou. Uvádí přehlednou tabulku hlavních socioprofesionálních skupin podle odvětví a přehledně zachycuje vývoj socioprofesionální struktury od roku 1900 do roku 1930. Konstatuje rigidnost, tj. uzavřenost sociální struktury tohoto období, která nebyla porušena významněji ani vznikem samostatné republiky.

V této kapitole se autoři zabývají také etapizací vývoje třídní struktury. Rozlišují tři základní etapy: 1. přelom dvacátých let, období třídních zápasů o charakter sociální struktury; 2. dvacátá léta, období prohlubování kapitalistického charakteru sociální struktury; 3. třicátá léta, období rostoucí krize kapitalistické sociálně třídní struktury.

Příkrost sociálních nerovností tohoto období dokumentují majetkovými diferenciemi, rozdíly v příjmech, možnosti zaměstnání a v neposlední řadě i rozdíly v délce pracovní doby. Tyto a další difference se promítaly do rozdílného životního způsobu základních sociálních tříd. Autoři upozorňují rovněž na třídní zaujatost buržoazní sociologie, která se snažila tyto difference zastírat.

Závěr kapitoly je věnován postavení dělnické třídy. Dělnická třída procházela výraznými změnami, které jsou charakterizovány takto: 1. kvalitativní růst dělnické třídy; 2. ubývání zemědělského proletariátu, růst průmyslového dělnictva; 3. ubývání domáckého dělnictva; 4. formování vnitrotřídní i mezigeneračně stabilního jádra dělnické třídy; 5. vytváření silnějších městských dělnických koncentrací.

Druhá kapitola, *Dynamika sociální struktury Československa v období budování socialismu*, je nejrozsáhlejší a představuje těžiště celé práce. V první části, nazvané *Hlavní vývojové etapy*, je vykreslena revoluční přeměna třídně sociální struktury, při níž během krátké doby zaniká kapitalistická forma její reprodukce. Likvidace vykořisťovatelských tříd v padesátých letech se uskutečňuje pod vedením dělnické třídy. Současně dochází k přeměně inteligence a probíhá proces socializace zemědělství. Jedním z hlavních úkolů tohoto období je řešení rovnoměrné industrializace země, zejména pak industrializace převážně agrárního Slovenska. Argumentaci dokresluje vývojová řada třídně sociálního složení ekonomicky aktivní populace.

Zajímavá je metoda měření dynamiky vývoje třídně sociální struktury, tj. postížení tempa sbližování třídně sociální struktury českých zemí a Slovenska v důsledku cílevědomé ekonomické politiky. Tato část práce obsahuje i kritiku nesprávného hodnocení vývoje třídně sociální struktury, které bylo prosazováno počátkem šedesátých let. Přecenění dosaženého vývojového stupně bylo jednou z příčin hluboké společenské a politické krize, do níž se československá společnost do-

stala koncem šedesátých let. Obnova třídního přístupu k analýze a řízení společenského vývoje u nás je závažným faktorem dalšího rozvoje socialistického charakteru tříd a sociálních skupin.

V kapitole jsou dále rozebrány a statistickými daty dokumentovány sociálně ekonomické zdroje restrukturalizace naší společnosti v posledních třiceti letech.

Socialistické přeměny implikují i změny v dělnické třídě samé. Roste kvalifikace, vzdělanost, a tím i politická a sociální aktivita dělníků. V práci jsou postiženy základní procesy v třídně sociální sféře, jako například proces růstu koncentrace dělnické třídy, proces překonávání ekonomické a sociální uzavřenosti venkova, růst socialistické integrace, spojování vědy s výrobou, sblížování duševní a fyzické práce apod.

Významné místo je věnováno růstu homogenizačních a integračních procesů. Autoři na řadě konkrétních materiálů upozorňují na novou kvalitu sociálního postavení lidí, prolínání tříd v sociálních pohybech jednotlivců. Zajímavé myšlenky jsou uvedeny v souvislosti s analýzou diferenciálních dimenzí v oblasti sociální struktury. Jsou dokumentovány například na mzdové diferenciaci, homogenizaci vzdělanostní struktury, způsobu života atd.

Závěr kapitoly je věnován některým aspektům sociální diferenciace, jak byly zjištěny na začátku sedmdesátých let na základě demografických socioprofesionálních ukazatelů. Je zde také dotčena oblast ukazatelů materiálních podmínek života a úloha rodiny v procesu sociální diferenciace.

Kapitola je uzavřena úvahou o perspektivách a problémech dalšího rozvoje třídně sociální struktury Československa. Půjde především: 1. o prohlubování socialistického charakteru všech sociálních tříd, vrstev a skupin; 2. o jejich další sblížování. V tomto směru sehrává rozhodující úlohu politika vedoucí síly společnosti — komunistické strany.

Kapitola třetí má název Charakteristiky změn v sociální struktuře socialistických zemí. Vhodně doplňuje poznatky o vývoji třídně sociální struktury ČSSR. Prokazuje obecné zákonitosti dynamiky této struktury, modifikované ovšem různými podmínkami, rozdílným „startem“, který je dán zvláštností historického vývoje té které země. V oblasti komparativního zkoumání vývoje třídně sociální struktury socialistických zemí stojí naše společenská věda teprve na počátku. Uplatňují se v ní odlišné metodologické přístupy, které formují obsah, charakter empirických statistických dat i dílčích zobecnění. Kapitola je tedy nejen věcným přínosem, ale i metodologickým zamyšlením.

Jsou zde rozebírány hlavní rysy sociálně ekonomických přeměn, jimiž prošly evropské socialistické země. Procesy vývoje sociální struktury, růst homogenity společnosti, tvorba nových tříd a další jevy jsou analyzovány z hlediska jednotlivých evropských socialistických zemí.

V práci jsou podle mého soudu dva dílčí diskusní momenty, jichž se mohli autoři vyvarovat. Předně je to problém posouzení hodnověrnosti a metodologické nejednoznačnosti používaných statistických materiálů. Tento problém je dostatečně znám a je nezbytné se k němu vracet v kritické analýze. Pouhé prezentování statistických údajů z různých období, tj. získaných různou metodikou, může vést k chybným interpretacím. Je sice pravda, že se těmto možným nedostatkům autoři vyhnuli citlivou abstrakcí, v tomto přístupu však nemohli využít všech informací, které v takto procesuálně pojaté analýze byly k dispozici. A právě v tom spatřuji druhý dílčí nedostatek zvláště prvé a druhé kapitoly. Využití rezervy analyticko-interpretativního přístupu by umožnilo ještě plastičtěji objasnit vskutku převratné změny, k nimž v naší společnosti během tohoto století došlo.

Jako celek má však recenzovaná práce řadu předností. Je přínosná především tím, že v ucelené podobě, pro naše poměry originálně, podává obraz vývoje třídně sociální struktury od počátku tohoto století. Zachycuje revoluční změny, jimiž naše společnost prošla v období tvorby základů socialismu a postihuje i etapu budování rozvinutého socialismu. Komparace tohoto vývoje s vývojem v ostatních socialistických zemích pak rozšiřuje naše poznatky o fungování obecných zákonitostí budování socialismu a vývoje lidské společnosti vůbec. Mezi přínosné momenty patří také rozpracování metodiky komparace a dále metoda měření strukturních změn pomocí indexu vzdálenosti dvou distribucí (struktur).

Kniha je určena vědeckým pracovníkům, studentům a bude bezesporu užitečná i pro politické pracovníky. Vzhledem k shrnujícímu charakteru, přehlednosti a faktu, že obsahuje hlavní momenty vývoje třídně sociální struktury, bude její využití všestranné.

František Zich

Symposium „Člověk — design — volný čas“

Ve dnech 24.—26. července 1978 se v Jablonci na Nisou konalo pod záštitou Mezinárodní organizace pro průmyslový design (ICSID) symposium zabývající se úlohou průmyslového designu v organizaci volného času a kultivaci životního prostředí. Symposium navazovalo na výstavu *Svět předmětů* a zúčastnili se jej kromě československých odborníků i specialisté z NDR, Polska, Maďarska a Bulharska. V rámci symposia vystoupili sociologové, ekonomové, designéři i zástupci průmyslových podniků, což umožnilo, aby problematika volného času byla vzhledem k zaměření poměrně komplexně pokryta a vyústila v konkrétní doporučení pro průmyslový design.

V úvodním referátu J. Linhart z *Ústavu pro filozofii a sociologii ČSAV* seznámil přítomné se sociologickými problémy volného času a mimopracovní doby, rekapituloval hlavní vývojové trendy v uplynulých třiceti letech a poukázal na značnou kvalitativní diferenciaci ve využití mimopracovní doby a volného času v jednotlivých sociálních skupinách obyvatelstva. Těžištěm referátu byla analýza dopadu vysoké materiální vybavenosti československých domácností na strukturu mimopracovní doby. Na konkrétních datech z výzkumu *Postoje Pražanů k životnímu prostředí v Praze* (1977) doložil, že usměrnění poměrně vysokého vybavení domácností předměty pro volný čas v jejich kultivované využívání není právě jednoduché a výsledky jsou často značně rozporné. Vlastnictví automobilu, chaty, bydlení v rodinném domku či v bytě první kategorie sice na jedné straně zvyšuje frekvenci výjezdů za rekreací mimo intravilán města i zastoupení aktivit vykonávaných mimo rámec bytu, na druhé straně však znásobují časové náklady spojené s údržbou domu a vybaveností.

Okruh aktivit bezprostředně ovlivněných vybavením domácnosti je poměrně úzký a řada činností z hlediska socialistického způsobu života zvláště významných (například participace na kulturním životě, politická aktivita, intenzita sebevzdělávacích aktivit) stoupá s vyšší vybaveností jen nezřetelně. Vyšší vybavenost vede v rozdílných socioprofesionálních, vzdělanostních a demografických skupinách k odlišným účinkům. Teprve ve skupinách s vyšším vzděláním uvolňuje vyšší vybavenost prostor k realizaci náročnějších aktivit, spojených například s vyšší účastí na kulturním životě společnosti, a podporuje přeměnu drobných každodenních zálib v systematicky a kultivovaně provozované koníčky.

Vyšší vybavenost přitom však zdaleka nepůsobí jako jednoznačný faktor sociální homogenizace v oblasti volného času a mimopracovní doby. Jak ukazují údaje z výše uvedeného výzkumu, pouze 21 % osob se základním vzděláním a s nejvyšší úrovní vybavenosti využívá mimopracovní dobu podobně jako osoby s vyšším vzděláním (v nižších skupinách vybavenosti pouze 6,5 %), naproti tomu pouze necelá 4 % středoškoláků či vysokoškoláků s nejvyšší úrovní vybavenosti využívají volný čas a mimopracovní dobu obdobně jako osoby se základním vzděláním. Tyto analýzy ukazují, že vysoká vybavenost domácností není strategickou determinantou rozvoje volného času, ale pouze jednou z mnoha podmínek, kterou je třeba adekvátně podchytit prostřednictvím komplexního systému sociálního plánování.

J. Běrová z *Výzkumného ústavu obchodu* komentovala základní trendy ve vybavení domácností předměty dlouhodobé spotřeby a změny v zaměření spotřeby nejširších vrstev obyvatelstva. Poukázala na skutečnost, že nejenom předměty dlouhodobé spotřeby ovlivňují chování lidí ve volném čase, ale naopak i určité pojetí a místo volného času ve struktuře životních hodnot a potřeb formuje nákupní úmysly i strukturu spotřeby domácností. „Dává-li domácnost momentálně přednost tvorbě volného času, nakupuje předměty umožňující ulehčení a zkrácení domácích prací, dává-li přednost využití volného času, nakupuje předměty, které s využitím volného času souvisejí.“ V rozhodování spotřebitelů hraje nákup předmětů dlouhodobé spotřeby pro volný čas stále větší roli, přičemž úloha předmětů ve stimulaci kvalitativních stránek využívání volného času není ani zdaleka ukončena. Nové předměty budou nejenom snižovat množství času nezbytného na reprodukci domácnosti, ale umožní i aktivnější využívání volného času. V tomto procesu sehraje významnou roli zejména inovace v rozvoji audiovizuální techniky a komputelizace domácích zařízení prostřednictvím mikroprocesorů.

*tah mezi vybaveností domácnosti předměty dlouhodobé spotřeby a strukturou využití mimopracovní doby ve skupinách osob různého vzdělání v Praze (1977)**

Vybavenost			
vysoká		nízká	
základní vzdělání	vysokoškolské vzdělání	základní vzdělání	vysokoškolské vzdělání
péče o dům, auto, chatu	péče o dům, auto, chatu	domácí hospodářství	práce přesčas
víkend mimo město	víkend mimo město	hostinec	schůze
cesta do zahraničí	studium	návštěva sportovního utkání	bydliště
aktivní sport	biograf	výlety	večery mimo domov
tanec	brigády	čtení novin a časopisů	televize
pop music	výstavy	návštěva lékaře	beleterie
večery mimo domov	koníčky		hostinec
četba beletrie	návštěva sportovního utkání		tanec, diskotéka
schůze			dovolená v zahraničí
televize			

Z archivu výzkumu „Postoje Pražanů k životnímu prostředí v Praze“ ÚHAMP 1977.

*) Činnosti uvedené ve sloupcích jsou vykonávány v dané skupině intenzivněji.

Kolektivní referát *F. Joachimsthalera, M. Janouška a Z. Teplého z Výzkumného ústavu fakulty tělesné výchovy a sportu UK Praha* se zabýval podílem tělesné kultury na aktivním využívání volného času. Na základě sekundární analýzy různých výzkumů autoři ukázali, že pro naši společnost je typická vysoká organizovanost obyvatelstva v tělovýchovných organizacích (15 % populace je členy ČSTV), přičemž i účast na neorganizované tělovýchově je relativně vysoká. Výzkumy prokázaly, že některé typy pohybové rekreace doznaly značného rozšíření, zejména pak formy spjaté s pobytem v přírodě. Rozborem tendencí v současné tělesné kultuře a sportu poukázal referát (podobně jako referát *O. Piffla, místopředsedy vědecké rady ÚV SVAZARMu*) na obrovské možnosti, které pro oblast designu otevírá rozvoj současné tělesné kultury, a to jak pokud jde o optimalizaci sportovního nářadí, tak pokud jde o budování specifických zařízení pro sport a pohybovou rekreaci. V této souvislosti byl zdůrazněn význam zařízení pro kondiční domácí gymnastiku, která, společně s rekreačním během a procházkami, může být účinnou metodou zvyšování fyzické kultury i kondice obyvatelstva.

Zajímavé informace přinesly referáty *J. Neuberta z Ústřední správy rekreační péče ÚRO* a *E. Radové z ÚV SSM*, kteří seznámili účastníky sympozia se současnou orientací rekreační péče a využívání volného času v masových společenských organizacích. V současné praxi výstavby rekreačních zařízení se prosazuje v ROH nový jev: výstavba větších rekreačních komplexů s 600–1000 lůžky a celoročním provozem, v nichž je počítáno i s vyšším vybavením: krytými bazény, saunami, zařízeními pro kulturně výchovnou činnost apod. Rovněž SSM zdůrazňuje svůj podíl na organizaci volného času mládeže, zejména v oblasti zájmové umělecké tvořivosti, sportovní aktivity a rekreace.

Názory průmyslových designerů na vztah designu a volného času byly nejsystématictější formulovány v příspěvku *J. Štejna z Institutu průmyslového designu*. Ve

svém kriticky zaměřeném referátu zdůraznil, že existuje řada referenčních demografických a sociálních skupin, pro něž je třeba specificky vytvářet „svět předmětů“. Jde zejména o přízpůsobení se ekonomicko-sociální situaci a specifickým potřebám mládeže, osob středního věku a osob v důchodovém věku, i specifickým formám využití mimopracovní doby žen a mužů. Zdůraznil, že zatímco byly získány již značné zkušenosti v oblasti designu pro mládež a střední věk, pro „třetí věk“ nebylo učiněno téměř vůbec nic. Doporučil, aby byla vytvořena skupina odborníků z různých vědních oborů, která by se systematicky zabývala volným časem a jeho předmětovým vybavením.

Rada pozoruhodných námětů pro úkoly designu v oblasti vybavení pro činnost ve volném čase byla obsažena i v referátech východoněmeckých designerů a sociologů: W. Rietdorfa, z *Vysoké školy stavební v Berlíně*, F. Staufenbiela z *Vysoké školy architektury a stavebnictví ve Výmaru* a G. Wüstholze z *Vysoké školy průmyslového designu v Halle*.

Charakteristickým rysem všech těchto referátů byla úzká vazba průmyslového designu na oblast stavebnictví a formování obytného prostředí, a to v podmínkách, kdy využití volného času je velmi blízké našim modelům využívání mimopracovní doby. Z referátu F. Staufenbiela například vyplynulo, že nejčastěji realizovanými činnostmi městských dělníků v NDR jsou (uvádíme podle frekvence zastoupení): návštěva parků, sadů a blízkých rekreačních oblastí; práce na zahradě a parcele; vycházky, procházky, společnost, tanec; poslech televize; koníčky nejružnějšího druhu; sport; společenské hry; četba; odpočinek a uvolnění; zvyšování odborné kvalifikace pro povolání.

Pokud jde o rozvoj obytných zón, je v NDR kladen důraz na tvorbu takového prostředí, které by stimulovalo společenské styky, soudružské vztahy a osobní komunikaci lidí, což je pojetí velmi blízké i našim koncepcím. Součástí programu sympozia bylo vystoupení představitelů průmyslových podniků, plánovačů a designerů, kteří seznámili přítomné s předpokládaným vývojem tvorby spotřebního zboží v oblasti vybavení pro volný čas a domácnost, například podrobně informovali o některých projektech pro činnost ve volném čase (mimo jiné o projektu vodácké základny v Pikovicích). Ze sympozia byl vydán (již v okamžiku zahájení konference) sborník hlavních referátů s ruským resumé.

Symposium se konalo současně s výstavou *Svět předmětů* a její prohlídka byla součástí programu.

Kolekce vystavovaných předmětů však jen velmi přibližně korespondovala se strukturou nejoblíbenějších činností volného času. Téměř zcela chyběly předměty pro zahrádkaření a využití obytných zahrad (grilovací soupravy, širší sortiment mechanizovaného zahradnického náčiní apod.) a zejména kvalitní společenské hry pro dospělé, které byly zastoupeny v podstatě jen souborem televizních her.

Nebyla využita ani možnost konfrontace tradičních a nových řešení dané problematiky, nekvalifikovaného a kultivovaného designu, ani možnost poukázat na šíři sortimentu a jeho mezery. Tyto nedostatky byly nejpatrnější u skupiny architektonických projektů, které samy o sobě byly velmi zajímavé, avšak možnost ovlivnit jimi vkus chatařů a chalupářů nebyla zdaleka vyčerpána.

Nejuceleněji působila východoněmecká část výstavy zacílená především k obytnému prostředí. Rada exponátů, například soubor panelů, jímž lze během třiceti minut přetvořit sušárnu prádla ve společenskou místnost (realizováno v sídlišti Rostock-Lüttenklein), soubor hraček, zařízení pro pískoviště a veřejné prostory i návrhy nábytku dobře ilustrovaly hlavní teze východoněmeckých referentů, kladoucích důraz na obytné prostředí a rozvoj kreativity i aktivity pracujících v podmínkách soudružských mezilidských vztahů.

Z hlediska celkové organizace výstavy by bylo vhodnější *nevystavovat předměty jen jako umělecká díla svého druhu, ale ukázat jejich užití a propagovat určitý kultivovaný styl využívání volného času, k němuž ostatně kvalitní vybavení bezesporu patří*.

Symposium ukázalo, že vzrůstá zájem o teoretické i praktické otázky formování volného času a jejich konkrétní aplikace.

Této potřebě však zatím naše sociologická produkce téměř nevychází vstříc. Od roku 1967, kdy vyšla monografie B. Filipcové *Člověk – práce – volný čas*, nebyla publikována krom populárnější koncipovaných prací K. Rychtaříka a F. Zicha a po-

případě shrnujícího článku J. Linhart a J. Vítečkové² žádná syntetičtější práce o teoretických a praktických problémech volného času.

Sborník referátů ze symposia dává za této situace určitou informaci o dosaženém stupni rozvoje této vědní disciplíny u nás, i když problematiku volného času analyzuje poněkud jednostranně, především z hlediska jeho konzumpce. Potvrzuje, že sociologie volného času se v našich podmínkách vyvíjí značně nerovnoměrně. Jestliže teoretické problémy volného času jsou celkem adekvátně řešeny v návaznosti na problematiku způsobu života, pak téměř chybí aplikovaný výzkum, který by přispěl k řešení praktických sociologických problémů při projektování rekreačních zařízení, středisek volného času, jejich vybavení, právě tak jako pedagogických problémů volného času.

Rozvoj takto koncipované sociologie volného času je v současné době jedním ze závažných úkolů naší sociologické fronty. Této problematice by proto měla být věnována větší pozornost i na stránkách odborného tisku.

Jiří Linhart

Mezinárodní symposium o sociálních ukazatelích

Ve dnech 25.—27. září 1978 uspořádala pracovní skupina pro otázky sociálního plánování a prognózování při *Problémové komisi mnohostranné spolupráce akademiků věd socialistických zemí „Vývoj sociální struktury socialistických zemí, sociální plánování a prognózování“* v Bulharsku symposium na téma „*Soustava sociálních ukazatelů jako základ sociálního plánování a prognózování*“. Bezprostředními organizátory konference, která se sešla nedaleko Varny, byly Sociologický ústav BAV, Institut sociálního řízení při ÚV BKS a Centrální institut odborového hnutí BLR. Symposia se účastnilo přes čtyřicet odborníků z BLR, ČSSR, MLR, NDR, PLR a SSSR; nejpočetnější byly delegace prvních dvou uvedených zemí. Kromě vědeckých a výzkumných pracovišť byly v delegacích některých zemí zastoupeny také stranické, odborové a státní orgány — mezi nimi i orgány státní statistiky.

Volba tématu konference — prvé ze série mezinárodních setkání k aktuálním otázkám sociálního plánování a prognózování, které pracovní skupina hodlá uspořádat — vyjadřuje význam, jenž se v současné době ve všech socialistických zemích rozpracování soustav sociálních ukazatelů přikládá. Pokrok v této oblasti je jedním z klíčových předpokladů zdokonalování soustavy sociálně ekonomických informací i samotného systému sociálně ekonomického řízení. Je to mezi jiným právě nedostatečně rozvinutá metodologie měření, resp. vyjadřování výchozích premis, cílů a efektů sociálního rozvoje, která dosud omezuje možnosti jejich přesnějšího zachycení ve společenských programech a plánech.

Aktuálnost a široké metodologické i aplikační souvislosti tématu se odrazily i v přednesených dvaceti pěti referátech. Ex post (konference sama do sekcí nebo problémových úseků členěna nebyla) je lze rozdělit do pěti skupin, z nichž každá mohla být dobře tématem samostatného setkání. Prvou — a jednu z nejpočetnějších — tvořily příspěvky věnované *obecné teoretické a metodologické problematice sociálních ukazatelů*. Patřil sem především hlavní referát *Teoreticko-metodologické problémy ve výzkumu soustav ukazatelů sociálního plánování a prognózování*, přednesený F. Kuttou (ČSSR). Autor v něm podal stručný historický přehled problému, ukázal význam, který mají pro jeho řešení práce klasiků marxismu-leninismu, zabýval se kritikou buržoazních přístupů a zkušenostmi s užitím sociálních ukazatelů v plánování socialistické společnosti. Podrobněji pak věnoval pozornost nutnosti systematizace a optimalizace ukazatelů, vztahům mezi ukazateli ekonomickými a sociálními, otázkám vyjadřování sociální efektivity a některým aktuálním problémům a požadavkům na konstrukci soustav indikátorů. Obecné metodologie sociálních ukazatelů se týkal i příspěvek I. I. Čangliově (SSSR), podtrhující těsnou spojitost sociálních indikátorů s ukazateli ekonomickými, a vystoupení H. Bergera (NDR), J. Daneckého (PLR), V. Dobrižanova (BLR) a M. Illnera (ČSSR). Zaslouženou pozornost vzbudil brilantní příspěvek akademika E. Matějeva (BLR), zabývající se metodologií sociologické informace z hlediska systémového přístupu a posuzující vzájemné vztahy mezi ekonomickou a sociologickou analýzou.

(2) Rychtařík, K.: *Čas náš vezdejší*. Praha, Naše vojsko 1968. Linhart, J. — Vítečková, J.: *Vývoj pracovní, mimopracovní doby a volného*

času v socialistickém Československu. Sociologický časopis 1975, č. 4. Zich, F.: *Co s volným časem?* Praha, Pressfoto 1978.

Druhá, rovněž hojně zastoupená kategorie příspěvků byla věnována různým *speciálním metodologickým a metodickým otázkám* sběru a zpracování sociálních informací, popřípadě přímo sociálních ukazatelů. Ž. Ošavkov (BLR) informoval o prvé variantě „Sociologického tezauru“ — jakéhosi katalogu indikátorů pro sociologické výzkumy vypracovaného kolektivem Sociologického ústavu BAV. A. Atanasov (BLR) hovořil o empirických sociologických výzkumech jako o zdroji informací pro sociální plánování a ke stejnému tématu vystoupil i J. Kolář (ČSSR). W. Adamski (PLR) podal přehled o pracích zabývajících se v Polsku standardizací sociologických proměnných. Z. Stajkov (BLR) uvažoval v podnětném vystoupení o času jako univerzálním kvantifikátoru při měření sociálních jevů, a zejména při vyjadřování efektivnosti fungování sociálních systémů. J. Bliznakov (BLR) popsal metodiku oceňování efektů sociálního plánu z hlediska většího počtu kritérií. M. Foret (ČSSR) hovořil o využití počítačů při zpracování sociálních informací.

Třetí početnou kategorií tvořila vystoupení k metodice a konkrétním zkušenostem s tvorbou a využitím ukazatelů v plánování a analýze *sociálního rozvoje kolektivů organizací*. K teoreticky nejbohatším patřil referát N. Alexejeva (SSSR), který proponoval následující tři kritéria pro souhrnné hodnocení pracovních kolektivů: a) přínos kolektivu k rozvoji podniku, odvětví a národního hospodářství, b) přínos kolektivu k zabezpečení vlastní budoucnosti a c) fond spotřeby pracovního kolektivu. O využití sociálních ukazatelů v podnicích a kombinátech NDR hovořil V. Preller (NDR), o sociologickém přístupu k plánování sociálního rozvoje kolektivů organizací K. Petkov (BLR); postup při modelování pracovních systémů nastínil S. Dončev (BLR). O. Bilina (ČSSR) se zabýval systémem sociálních informací v organizacích ČSSR a upozornil na některé operativní zásady jeho vytváření; H. Šálková (ČSSR) informovala o československých zkušenostech s ukazateli komplexních programů péče o pracovníky a experimentálních plánů sociálního rozvoje kolektivů organizací v současné pětiletce.

K této skupině příspěvků lze přiřadit i referát J. Mihálíka (ČSSR) o problematice ukazatelů plánování sociálního rozvoje územně místních celků ve světle experimentu v okrese Trnava a o vzájemných vztazích ukazatelů plánu sociálního rozvoje a ukazatelů dalších v území zpracovávaných plánovaných dokumentů.

Poslední dvě tematické skupiny byly zastoupeny jen skromným počtem referátů. K ukazatelům *konkrétních obsahových okruhů plánování sociálního rozvoje* hovořil M. Minkov (BLR) a R. Manchín (MLR). Prvý referent se zabýval ekonomicky a demograficky koncipovaným modelováním sociální struktury, druhý problematikou ukazatelů a modelování životního způsobu. Tento zajímavý příspěvek naznačil, jak lze při tvorbě sociálních indikátorů vycházet z dynamického modelu způsobu života chápaného jako proces sociální produkce, rozdělování a reflexe základních společenských hodnot.

Obecným metodologickým otázkám plánování sociálního rozvoje — jeho úloze v socialistické společnosti věnoval referát T. Kirov (BLR). Zdůraznil nezbytnost ekonomické funkčnosti sociálního plánování a úzké návaznosti sociálních a ekonomických ukazatelů plánu.

Symposium potvrdilo nesporný význam, který má problematika sociálních ukazatelů pro další rozvoj sociálního plánování v socialistických zemích, a poskytlo přehled o přístupech a problémech, které se v jednotlivých zemích a na zúčastněných pracovištích řeší. Československý přínos spočívá v relativně nejbohatších zkušenostech s *praktickým uplatňováním* sociálních ukazatelů v rámci organizovaného a centrálně hodnoceného programování, resp. plánování sociálního rozvoje, a rovněž v existenci poměrně *uceleného metodologického pojetí* problematiky sociálních indikátorů i v jejich širších souvislostech.

Konference také prokázala velkou *vnitřní členitost* tématu a jeho těsné spojení s takovými otázkami, jako je 1. metodologie sociálního měření, 2. teorie a modelování konkrétních sociálních jevů a procesů, 3. metodologie řízení a plánování jednotlivých subsystémů společnosti, 4. vytváření konkrétních informačních soustav. Bude proto účelné zařazovat další diskuse o sociálních ukazatelích také do těchto *konkrétnějších kontextů* a orientovat je na intenzivní řešení konkrétních problémů. Cestu otevírá doporučení symposia věnovat otázkám ukazatelů pozornost i při dalších plánovaných akcích pracovní komise *Sociální plánování a prognózování* a připravovat postupně podmínky pro vytvoření jednotné koncepce ukazatelů plánování sociálního rozvoje v socialistických zemích.

Bulharští pořadatelé přislíbili vydat z konference sborník referátů v ruském jazyce.

Michal Ilner

Z obsahu č. 1/1979 časopisu

SOCIOLOGIA,

vydávaného SAV v Bratislavě

Vácha, H.: Úlohy SZM v komunistickej výchove mládeže po XV. zjazde KSČ a II. zjazde SZM; *Suchý, J.:* Formovanie socialistického spôsobu života mladej generácie; *Macháček, L.:* Funkcia mládeže v integrácii sociálnej štruktúry československej spoločnosti; *Baláž, O.:* Aktuálne otázky komunistickej výchovy mládeže; *Zich, F.:* Politická aktivita v procese tvorby spôsobu života pracujúcí mládeže; *Matějovský, A.:* Marxistické a nemarxistické pojetí politickej aktivity mládeže; *Malická, L.:* Funkce práce v utváření socialistického způsobu života mládeže; *Malá, E.:* Úloha kultúry v rozvoji socialistického spôsobu života mládeže; *Stručková, N. — Škodáček, J. — Straka, I.:* Sociálno-profesiová orientácia a adaptácia mládeže; *Bednárík, R.:* Spotrebné aktivity mladých rodín; *Letková, T. — Čillik, Z.:* Bývanie a socialistický spôsob života mladých ľudí; Bibliografia.

Z obsahu č. 6/1978 časopisu

SOCIOLOGIČESKI PROBLEMI,

vydávaného Sociologickým ústavem Bulharské akademie věd v Sofii

Minkov, T.: Sociální hranice současného proletariátu a inteligence; *Vasiljev, G.:* Dělnická třída a rozvoj socialistické kultury; *Kalajkov, I.:* Sociální skutečnost a průměrná délka lidského života; *Bobčev, R.:* Sociální funkce hromadných sdělovacích prostředků (Metodologické problémy jejich systémové analýzy); *Manafov, G.:* Kategorie „životní způsob“ (Sociologická interpretace); *Arojo, J.:* Racionalita vynaládání času (O přístupu k výběru klasifikace elementů časového rozpočtu); *Devdžiev, M.:* O konstruktivnosti při výzkumu a sledování problémů reorganizace hustě osídlených obcí v Bulharsku; *Rutkevič, M. N.:* Typologizace sociální struktury; *Silin, K. I.:* Karel Marx a sociologický přístup k vědeckotechnické revoluci; *Bojko, V. V.:* Reprodukce: empirický výzkum jejich elementů.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, Jindřišská 14, 125 05 Praha 1. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v říjnu 1978. Číslo vyšlo v únoru 1979.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic and West Berlin JOHN BENJAMINS, B. V., Amsteldijk 44, Amsterdam (Z.), Holland, Orders from the G. F. R. and West Berlin should be sent to Kubon & Sagner, P. O. Box 68, 8000 München 34 or to any other subscription agency in the G. F. R. Annual subscription: Vol: 14; 1979 (6 issues) Dutch Glds. 72,—.

© ACADEMIA, Praha 1979.

Содержание № 1/1979

Когоут Я. - Звара Ю.: К IX Всемирному конгрессу социологов 1

СТАТЬИ

Зих Ф.: Теоретико-методологические вопросы комплексного руководства социальными процессами	9
Звара Ю.: Национальное развитие в условиях социализма	20
Гулакова М.: Реальность, толкование и исследование рабочего класса	29
Филипцова Б.: Общество — свободное время — развитие личности	41
Сули И.: Динамический характер социалистического образа жизни	52
Баух В. - Рошко Р.: Социалистическая интеллигенция в Чехословакии с генетического аспекта	64
Когоут Я.: Социально-экономическое руководство предприятиями и роль директоров	79
Влачил Я.: Психологические перспективы исследования рабочего класса	88
Чехак В.: К вопросу гносеологической функции гипотезы	98

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ РАЗДЕЛ

Богущак М. - Харват Ф. - Гедрлин З. - Штеффл О.: «DID» — метод эмпирического исследования процессов социальной дифференциации	109
---	-----

РЕЦЕНЗИИ

Седлачек Я.: К. Рыхтаржик, Социология на путях познания (на чешском яз.)	117
Зих Ф.: Ф. Харват - И. Лингарт - И. Вечерник, Социальная структура социалистического общества (на чешском яз.)	120

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИИ

Лингарт И.: Симпозиум «Человек — дизайн — свободное время»	122
Иллнер М.: Международный симпозиум о социальных показателях	125
Из содержания журнала СОЦИОЛОГИЯ №1/1979	127
Из содержания журнала СОЦИОЛОГИЧЕСКИ ПРОБЛЕМЫ №6/1978	127

Table des Matières No. 1/1979

Kohout J. — Zvara J.: Sur le neuvième congrès sociologique mondial 1

ARTICLES

Zich F.: Problèmes théoriques et méthodologiques de la gestion complexe des processus sociaux	9
Zvara J.: Le développement national en conditions du socialisme	20
Huláková M.: Réalité, conception et recherche de la classe ouvrière	29